В. САДОВСЬКИЙ

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА СОВІТІВ НА УКРАЇНІ

94/2

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — XXXIX — VOLUME

Серія правнича, книга 5. — Serja prawnicza, zeszyt 5. — Série de droit, livraison 5.

В. САДОВСЬКИЙ

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА СОВІТІВ НА УКРАЇНІ

ВАРШАВА 1937 WARSZAWA

Редагує: Секретар,
Проф. Роман Смаль-Стоцький.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Чарнецького 26.

ВСТУП.

Події останніх місяців у СССР дають підстави зробити висновок, що коло тих процесів, які були звязані з реалізацією першої і другої пятилітки, тепер замикається і що настає там нова доба в розвитку подій. СССР переживає переходовий період і стоїть на межі двох етапів свойого розвитку. Такий момент якнайбільше надається до підведення підрахунків, до вияснення того, що зробили комуністична партія і совітська влада в окремих галузях державного і соціяльного будівництва.

Наша праця саме присвячена вияснению того, що дали совітська влада і комуністична партія лише в одній із галузів свойого державного і соціяльного будівництва. Маємо за завдання спинитися на розгляді української національної політики большевиків на тлі їх загального трактування національної проблеми. Маємо обовязок спинитися на цій справі, яку в большевицьких колах є виразна тенденція замовчувати, але яка проте силою ходу річей раз-у-раз ставала і стає на порядок денний.

Національна проблема взагалі, українська в тому числі, містить у собі три основні складові елементи: політичний, культурний і господарський. Ми обмежуємо завдання своєї праці зясуванням позицій большевиків до української проблеми, як до проблеми політичної, спиняючися з найбільшою докладністю над їх позицією та їх політикою в справі української державности. Думаємо, що висвітлення цієї проблеми важне й цікаве не лише з українського національного погляду, з погляду нашої заінтересованости сучасною долею і дальшими перспективами тих земель, де живе основна частина нашої нації. Так само важне й цікаве є висвітлення цієї проблеми для того, щоб здобути матеріял для зясування справи про дальшу ролю і дальші перспективи цілого СССР. Адже не треба доводити, що українська проблема для СССР є основна й рішальна і що дальша доля України в значній мірі визначить цілу майбутність усього СССР.

Спиняючися над змістом і пляном нашої праці, мусимо звернути увагу на те, що при опрацюванні теми, яку ми собі поста-

вили, доведеться нам увесь час мати на увазі той своєрідний дуалізм, що становить характеристичну прикмету совітського устрою: державний совітський апарат і комуністичну партію. Державний совітський апарат, в руках якого формально зосереджена вся влада, фактично підпорядковується комуністичній партії, проводить її політику, виконує її директиви. При цих умовах перегляд і дослідження української політики большевиків мусить полягати в зясуванні позицій тих обох чинників, які займають керівні позиції в совітському центрі. З одного боку доведеться спинятися на розгляді й аналізі тих правних норм, якими визначало і визначає становище України совітське законодавство. З другого боку так само необхідно буде зясувати ті позиції, які займала і займає в національній справі взагалі, українській зокрема, комуністична партія.

Думаємо, що буде правильним, коли в нашій аналізі ми будемо приділяти основну увагу висвітленню партійних поглядів і партійних позицій. Річ полягає тут не тільки в тому підпорядкованому становищі, яке займає совітський державний апарат у порівнянні з партійним. Основні контури совітського державного будівництва датуються лише жовтнем 1917 року. В тих ріжних етапах, через які воно переходило, носило воно не раз відбиток експериментаторства і випадковости. Про це говорив Ленін на VIII зїзді комуністичної партії в 1919 році — „Ми мусіли раз-у-раз (сплошь и рядом) іти напомацки").*

У протилежність до цього партійна комуністична ідеольоґія є звищем тривалішого й органічнішого порядку. Вона в своїх основних концепціях, зокрема в трактуванні української проблеми, відбивала і відбиває погляди, витворені шляхом довгого історичного розвитку. Вона творить вислідну не лише теоретичної праці партійних авторитетів, але також і впливів того російського середовища, в якому складалася й виросла большевицька партія. Правда, ця керівна роля комуністичної партії для сучасних совітських відносин у звязку з оформленням диктатури Сталіна є вже перейденим етапом. Проте аж до останніх років вона відогравала першорядну і вийняткову ролю в розвитку совітської політики, зокрема в наміченні лінії української національної політики.

Лінії сучасної національної політики большевиків знайшли свій найяскравіший вияв у новій совітській конституції, якій офіційні совітські кола дали назву „найдемократичнішої в світі" „сталінської" конституції. Оскільки ця конституція містить у собі

---

*) VIII с'езд РКП. Стен. отчет, ст. 15.

дуже важливий найновіший матеріял для характеристики позицій керівних совітських кол у національній, зокрема в українській, справі, розгляд і аналіза нової совітської конституції мусить зайняти в нашій праці відповідне місце.

Закінчуємо ми нашу працю спробою намічення дальших перспектив розвитку большевицької політики в українській справі на тлі тої загальної еволюції відносин, яка зазначилася в СССР.

Опрацювання теми, якій присвячена наша праця, звязане з цілим рядом труднощів. Іде тут не лише про неповноту й обмеженість матеріялів, з якими стрічається кожний дослідник за кордоном при опрацюванні того чи иншого питання з обсягу совітського життя. Йде тут також про специфічний характер тих матеріялів, що їх доводиться використовувати.

Наша тема має актуальний політичний характер, а ті матеріяли, якими ми мусимо користуватись, це передовсім літературні виступи і промови активних совітських та партійних діячів, постанови й резолюції чинних політичних організацій. У матеріялах такого харктеру ходить насамперед про осягнення певного політичного ефекту. Відповідно до цього формуються погляди, відповідно до цього препаруеться дійсність. А при відсутності в совітському союзі свободи слова і друку, при майже повній відсутності матеріялів, які б освітлювали справу з инших боків, цю неминучу для активних політиків тенденційність у формулуванні поглядів і освітленні дійсности не завжди й можна зясувати і виправити. Тим то неминучі в нашій праці деякі прогалини.

Думаємо все ж, що спроба опрацювання тої теми, якій присвячена наша праця, оправдана й доцільна. Проблеми, які порушуємо ми, мають для нас у високій мірі актуальний політичний характер. Через те систематизація і опрацювання тих матеріялів, які є до нашого розпорядження, повинні бути переведені. З них повинні бути зроблені ті висновки, на які ці матеріяли дають право. Така спроба — нехай вона в певних частинах і не буде вичерпана — все ж становитиме етап у розробленні одної з найактуальніших проблем, що їх перед нами ставить сучасне національне становище України.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

Звязок ідеольоґії комунізму з попередніми російськими ідеольоґічними концепціями. — Погляди російських комуністів на національну справу до 1917 року. — Становище в національній справі Леніна перед 1917 роком та його становище щодо України. — Революція 1917 року і національна політика комуністів. — VIII зїзд і VIII конференція комуністичної партії. — X зїзд комуністичної партії. — Формулування принципів національної політики партії на XII зїзді і нараді ЦК в червні 1923 року. — Переведення постанов XII зїзду на Україні. — Зміна національної політики в період ґенеральної лінії.

В комуністичних колах загально-принята й обовязкова думка про те, що партія від довгого ряду років має свій вироблений і усталений погляд на національне питання взагалі, на проблєму української державности зокрема.

Цей погляд не може витримати історичної перевірки. Історія комуністичної партії доводить нам якраз протилежне: партія дуже довгий час обминала національне питання взагалі, українське зокрема, і не мала тут жадних вироблених і ясних позицій. Погляди партії в цій справі змінювались, при чому в сформулуванні позицій партії відограли ролю впливи і чинники дуже далекі від офіційно визнаних джерел пролєтарського світогляду і комуністичної ідеольоґії. Коли офіційна доктрина не хоче рахуватися з цими фактами, вона забуває про свою історію. Проте дослідник не має права стати на цей шлях. Його обовязок — розглянути сучасні позиції і сучасні погляди комуністичної партії, як один з етапів у процесі її розвитку. Лише в звязку з попереднім можна зрозуміти сучасне і намітити перспективи майбутнього. Через те зясування сучасних позицій комуністичної партії і совітських кол на справу української державности неможливе без ознайомлення з історією розвитку цих поглядів, без ширших екскурсів історичного порядку.

Коли пригадати собі добу орґанізаційного оформлення соціяль-демократичного руху в Росії, в лоні якого виникла большевицька течія, добу першого з'їзду російської соціяль-демократичної партії 1898 року, впадає в очі один характеристичний факт: було засновано тоді російську с.-д. робітничу партію, яка мала репрезентувати робітництво цілої держави, а водночас маніфест новозаснованої партії, що мала бути представницею інтересів робітників усієї держави, говорив лише про російських робітників — „русскій рабочій класс", „русских рабо-

чих". Свідомо чи несвідомо переведено було ототожнення інтересів робітництва всіх національностей цілої держави, інтересів цілодержавного робітничого руху з інтересами російських робітників, російського робітничого руху.

Те, що сталось на першому зїзді РСДРП, не було випадком. Російський с-д. рух, у лоні якого початково розвивалась і оформлювалась комуністична ідеольоґія, ставлячи собі завдання і цілі загально-державні, ввесь час був і залишався ідеольоґічно російським, великоруським рухом.

Він оформився на ґрунті тих ідеольоґічних концепцій, що їх витворили були попередні ґенерації російської революційно-демократичної інтеліґенції. Для всіх цих концепцій, поза дуже незначними вийнятками, було дуже характеристичним повне змішання понять про державу і національність. Коли в них трактується про народ, про народні інтереси, то мається на увазі лише народ державної національности, народ російський. Вони цілком приймали тезу, популярну в соціялістичному світі в початкову добу його розвитку, згідно з якою інтереси поступу, інтереси здійснення соціялізму вимагають того, щоб малі народи і племена злилися з великими, до яких зараховувалась російська нація. В результаті цього в рядах російської революційно-демократичної інтеліґенції повторювання абстрактних фраз про космополітизм і інтернаціоналізм поєднувалося з виразною російською асиміляційною практикою. Ці впливи російського ідеольоґічного оточення і російської культури не могли не лишити сліду на тій новій ідеольоґії, яка почала зароджуватись і оформлюватись у колах молодої російської інтеліґенції середини девятдесятих років XIX віку. Не могли не залишити ці впливи свій слід також і на ідеольоґічних концепціях Леніна, творця російської комуністичної доктрини.

Твори Леніна під цим оглядом дають чимало матеріялу. Дуже характеристична з цього боку заява, якою Ленін закінчує свою статтю під заголовком: „От какого наследства мы отказываемся" (1897—98). Він там каже: „Завдання нашої статті — спростувати дуже поширені в ліберально-народницькій пресі вигадки, ніби російські учні (тодішня назва для марксистів) зрікаються спадщини, зривають із кращими традиціями кращої частини російського громадянства"[1]). Дійсно, як зміст вищеназваної статті, так і зміст усіх взагалі перших робіт Леніна (Новые хозяйственные движения в крестьянской жизни — 1893. Что такое друзья народа и как они воюют с с-д. — 1894, Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве 1894, Кустарная перепись 1894—5 г. в Пермской губ. і т. ин.) вказують, що, торуючи дорогу для нового с-д. напрямку, Ленін переводив у досить обмеженому маштабі розмежування з иншими течіями в російському громадянстві. Ходило йому передовсім

[1]) Соч. т. II, ст. 337.

про те, щоб установити напрям економічного розвитку російської держави, довести неминучість перемоги в ній капіталізму й зясувати ролю робітничої кляси. Переводячи розмежування передовсім по цій лінії, Ленін разом із тим приймав і лишав без критичної переоцінки цілий ряд тез, які він відносив, за його виразом, до ліпших традицій ліпшої частини російського громадянства. До цих тез, які ввійшли як спадщина в його світогляд, належить і оцінка питань, що мають відношення до національної проблеми в Росії. В усіх своїх перших працях, відповідно до схем, що панували тоді в ліберальних і демократичних колах, він говорить про російську державу як про єдине господарське і політичне ціле, іґнорує існуючі краєві і національні ріжниці, національне питання або проминає цілком, або трактує в формі поширених тоді загальників. В статті „Что такое „друзья народа" и как они воюют против с-д." є уступ, де Ленін характеризує новий період російської історії, який, на його думку, починається приблизно з XVII віку. Цей період, він думає, характеризується фактичним злиттям усіх країв, земель і князівств в одно ціле, — „воно викликане зміцненням обміну між краями, повільним зростом товарового обороту, концентруванням невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок"[2]). В брошурі про „Фридриха Енґельса" (1894) є згадка про національне питання в Росії, яке Ленін збуває типовим для тодішніх російських відносин загальником: „Лише вільна Росія, яка не потребує пригнічувати поляків, фінляндців, німців, вірмен та инших дрібних народів... дасть сучасній Европі вільно зідхнути"[3]). В леніновому проєкті програми с-д. партії з 1894 року знов таки відповідно до тодішніх настроїв і відносин у російських опозиційних та революційних колах національне питання зіґнороване цілком. Там є лише згадки про скликання земського собору на основі загального і прямого виборчого права без ріжниці віри і національности, про свободу віри і рівноправність усіх національностей. Так само іґнорує Ленін національну справу в своїй статті „Проект програмы нашей партіи" (1899). В ній він висловлюється за те, щоб залишити демократичну частину програми партії в тій редакції, яку дав їй уложений 17 років перед тим проєкт с-д. програми ґрупи „Освобождения труда". В цій же програмі національному питанню присвячена лише точка, що говорить про повну рівноправність громадян незалежно від релігії і племени.

Думаємо, що було б помилкою всі ці факти, які характеризують відношення Леніна до національної справи в початкових роках його діяльности, відносити лише на кошт нерозвинености тоді національної справи в Росії і неактуальности в тих обставинах національної проблеми.

Справа полягала в иншому: національні проблеми не ко-

[2]) Соч. т. I, ст. 73.
[3]) Соч. т. I, ст. 416.

ристувалися популярністю й увагою в тодішніх російських демократичних і революційних колах, і цю відсутність інтересу до них у повній мірі перейняв також і Ленін. Ішов він тут дорогою російської традиції, що набула права громадянства в революційно-демократичному таборі.

Впливи російської традиції відбиваються не лише на думках і концепціях Леніна початкової доби його діяльности. В 1914 році в перших місяцях великої війни вийшла зпід пера Леніна дуже яскрава під цим оглядом стаття: „О національной гордости великороссов". В ній Ленін між иншим каже: „Чи чуже нам, російським (великорусским) свідомим пролетарям, почуття національної гордости? Розуміється, ні. Ми повні почуття національної гордости, бо російська нація також витворила революційну клясу, також дала докази, що вона здібна дати людськості великі зразки боротьби за свободу і соціялізм.... Ми зовсім не прихильники неодмінно малих націй, ми безумовно при инших рівних умовах за централізм і проти міщанського ідеалу федеративних відносин... Якщо історія розвяже питання на користь російського (великорусского) великодержавного капіталізму, то звідси випливає, що тим більшою буде соціялістична роля російського (великоруского) пролетаріяту, як головного чинника комуністичної революції, яку породить капіталізм"[4]). З наведеної цитати ми бачимо, що Ленін признається до почуття російської національної „гордости". Правда, він говорить це не в своїм імені, а в імені свідомого російського пролетаріяту, але справи це в суті не міняє. В цій „гордості" бренять виразні нотки російського імперіялізму і російського месіянізму. Ленін висловлює припущення, що пролетаріятові його нації судилося в майбутньому відограти провіденційну ролю світового значіння. Можна сказати більше: він вірить у цю ролю, бо справа перемоги російського капіталізму в великодержавному маштабі була для нього передрішена.

Ця думка Леніна про ролю російського пролетаріяту, инакше думка про провіденційну ролю Росії є наслідком впливів російського ідеологічного середовища. Є це не що инше, як своєрідне формулування так поширеної в російських колах концепції російського месіянізму, думки про Москву, як про третій Рим. Відбитки цих поглядів ми можемо знайти в тій чи иншій формі в найріжноманітніших російських концепціях як поступового, так і консервативного табору.

Само собою, не може входити в наше завдання повне і докладне дослідження впливів на Леніна і сотворену ним комуністичну ідеольогію російського ідейного середовища і російської культури. Мусіло б це бути завданням спеціяльної праці. Обмежимося лише зазначенням фактів. Вони свідчать, що з одного боку думки Леніна про провіденційне значіння російського про-

[4]) Ленін. Сочинения т. XIX изд. 1921 г., ст. 155—158.

летаріяту і Росії знайшли вдячний ґрунт і були прийняті в большевицьких колах. З другого боку ці факти вказують, що самі большевики, а серед них і Ленін, не заперечують звязків своєї ідеольоґії з російською ідеольоґічною спадщиною.

Думка про провіденційну ролю Росії лежить властиво в основі цілої совітської політики, з того часу, як большевики прийшли до влади. Це виявляється в їх трактуванні совітського перевороту, як події світового значіння, в їх вірі, так влучно сформулованій Блоком: „Ми на горе всем буржуям мировой пожар раздуем".

З того часу, коли надії на світову революцію за силою фактів зблідли, концепція світового значіння совітської революції відроджується й існує в иншій формі. Зявляється переконання, що СССР продовжує лишатись осередком світової уваги, що капіталісти і буржуазні уряди цілого світу будують безнастанно пляни на знищення СССР в той час, як світовий пролєтаріят покладає на неї всі свої надії і сподіванки. Дозволимо собі на доказ навести дві яскраві цитати. Автори, що їх цитуємо, висловлювали свої думки за цілком відмінних і ріжних обставин. Їх виступи відділені досить довгим часовим віддаленням, проте висловлюють ті самі думки і переняті тим самим настроєм. В лютому 1918 року в звязку з приняттям совітською владою умов Берестейського миру в „Ізвєстіях" (№ 32 з 23. II. 1918 року) було видруковано статтю під пророчистим заголовком „Розпята Росія". В ній знаходимо такі уступи: „Росія вибрала той шлях, який вона повинна була вибрати з того часу, як вона відмовилась назавжди від хижацтва і ґвалту своїх панівних кляс... Серед крику і „ворожої" і „союзницької" буржуазії, серед зради і злоби власних буржуа йшла своїм хресним шляхом російська визвольна загально-людська революція. Йшла, йде і буде йти, не зважаючи ні нащо. Хай сиплеться град погроз і прокльонів занепокоєних обивателів на тих людей, що мають мету визволення світу від жаху буржуазно-імперіялістичного ладу. Хай усі й відкриті і заховані вороги совітської влади використовують нагоду і мішають з болотом імена людей, що бажають щастя всій пригнобленій людськості.

„Якщо є на світі справедливість, якщо не остаточно знищена правда, буде ясним для всіх безсторонніх людей, що Росії судилося в світовій історії відограти ту велику ролю, що її відограла в історії світу наука перших християн".

Писалося ці рядки в період найтяжчого пониження совітської влади — автор хотів підбадьорити в цей момент себе і своїх товаришів вірою в ту велику ролю, яку суджено відограти Росії. Через пятнадцять років, у листопаді 1933 року, коли, на думку совітських провідників, влада стояла на вершку досягнень, П. Постишев говорить у своїй промові в Харкові таке: „Імперіялістичні інтервенти та їх націоналістичні наймити поза межами і в межах СССР пробують прикрити свою підлу

зраду інтересів українського народу криками про гноблення України Москвою, про московське ярмо. Нема більше Москви, старої, дореволюційної тюрми народів царської Росії. Цю Москву змив великий жовтень, який знищив владу поміщиків, фабрикантів, куркулів, ґенералів, владу батога і кайданів для робітників і селян. Є нова Москва, осередок Союзу совітських соціялістичних республик, столиця батьківщини міжнародного пролетаріяту і пригнічених трудящих мас цілого світу. Є нова Москва — осередок уваги всієї поступової людськости. Є нова Москва — символ боротьби за остаточне знищення гніту, експльоатації і пригноблення в цілому світі. З любовю і надією позирають у бік цієї нової Москви пролетаріят і трудящі цілого світу"[5]). Промовець почуває себе переможцем і, щоб збільшити патос цієї перемоги, переконати себе й инших в її неминучості й оправданості, використовує ту саму концепцію провіденційного значіння Росії, вірою в яку рятував себе і своїх товаришів однопартійник П. Постишева перед пятнадцятьма роками за часів „похабного" миру.

Так яскраво ілюстрована наведеними цитатами концепція російського месіянізму є лише одною з подробиць, одною з деталів того, як комуністична ідеольоґія тісно і нерозривно звязана з російським ґрунтом. А втім, цього не заперечують і самі її творці.

Ленін у своїй статті „О национальной програме РСДРП" дає цікаву концепцію розвитку с-д. доктрини в Росії. Він каже: „Своєрідність нашої країни і своєрідність історичного моменту утворення в ній соціяль-демократії полягають у тому, перше, що у нас — відмінно від Европи — соціяль-демократія почала складатись до буржуазної революції і продовжує складатись за часів цієї революції. Друге, у нас неминуча боротьба за виділення пролетарської демократії з загально-буржуазної і дрібнобуржуазної, боротьба — в основі та сама, яку перейшли всі країни, — йде при умовах повної теоретичної перемоги марксизму на Заході і у нас... Через те форми цієї боротьби — не так боротьба за марксизм, як боротьба за чи проти дрібно-буржуазних теорій, які прикриваються „майже марксистською" фразою"[6]). Бачимо отже, що тут Ленін дає трактування розвитку с-д. доктрини, як процесу виділення її зпоміж існуючих загальнодемократичних концепцій, очевидно, російських. Більше того, він підкреслює ті спеціяльні труднощі, які існують для переведення цього відокремлення.

Таким чином звязок, який поєднував нову концепцію, що її творив Ленін, із попередньою ідеольоґічною спадщиною російської політичної і громадської думки, для самого Леніна стояв поза сумнівами. В дальшій частині своєї статті Ленін зазначає,

[5]) П. Постышев. От XVI до XVII с'езда, ст. 236.
[6]) Ленин. Сочинения, т. XIX, изд. 1921 г., ст. 72.

на яких с-д. концепціях позначились помітніше впливи дрібно-буржуазної ідеольоґії (економізм тощо).

Дослідник не може приймати на віру зробленого Леніним підрахунку „дрібно-буржуазних" впливів на комуністичну доктрину: він мусить продовжити аналізу далі.

Ще катеґоричніше признання наявности специфічно російських елементів у комуністичному русі ми знаходимо у Сталіна. В своїх „Вопросах ленинизма", які для теперішнього часу є єдино офіційно визнаною й обовязковою інтерпретацією комуністичної ідеольоґії, Сталін говорить про большевицький стиль у праці. Тих особливостей, що відріжняють цей стиль, на його думку, є дві: російський революційний розмах і американська діловитість. „Стиль ленінізму полягає в поєднанні цих двох особливостей у партійній і державній праці". „Російський революційний розмах є протиотрутою проти оспалости, рутини, консерватизму, млявости думки, рабського відношення до дідівських традицій. Російський революційний розмах — це та оживлююча сила, яка пробуджує думку, посуває вперед, ламає минуле, дає перспективу. Без нього неможливий жадний рух наперед"[7]).

Ці думки Сталіна мають особливу цінність і заслуговують на спеціяльну увагу. Комунізм для Росії не є лише теоретичною концепцією. Як масовий рух, він єднає в собі також елементи чуття і волі. В даному випадку Сталін трактує комунізм власне в цьому широкому розумінні. Моменти вольового порядку, які він вносить у своє розуміння комунізму, і цей, як він називає, „російський революційний розмах", розуміється, не мають у собі нічого специфічно ані пролетарського, ані соціялістичного. Це ніщо инше, як опоетизована російською народницькою літературою характеристика російської „вольницы", російського „бунтарства". Сталін же, як бачимо, вбачає в цьому неминучий складовий елемент комунізму.

Наявність у російському комунізмі, спеціяльно в доктрині Леніна, спадщини попередніх російських ідеольоґічних концепцій зазначили в свій час такі близько знайомі з характером цього руху люди, як Ґорькій і Рожков.

В перші місяці після жовтневого перевороту, коли ще большевики допускали існування небольшевицької преси, Ґорькій в одній із своїх статтей у „Новой Жизни" (№ 177 з 10 XI. 1917 року) писав про Леніна так: „Володимир Ленін заводить у Росії соціялістичний лад за методою Нечаєва — „на всіх парах через болото". — Сам Ленін, звичайно, людина виключної сили; двадцять пять років він стояв у перших рядах борців за перемогу соціялізму; він є одною з найбільших і найяскравіших постатей міжнародньої соціяль-демократії; людина талановита, він має всі властивості провідника, а також потрібну для цієї ролі відсутність моралі і чисто панське безжалісне відношення до

[7]) Сталин. Вопросы ленинизма, изд. IX 1934, ст. 73.

життя народніх мас. Лєнін — вождь і російський пан, йому не чужі деякі духові властивості цієї верстви, що відходить уже в небуття, і через те він уважає за своє право проробити з російським народом жорстокий експеримент, заздалегідь засуджений на невдачу".

Рожков на сторінках тої самої „Новой Жизни" (№ 14 з 20. I. 1918 року) дав оцінку виголошеної перед тим на III зїзді совітів теорії Лєніна про совітську систему, як вищий тип державної орґанізації, який мусить приняти також і західня Европа. Він писав: „В одній із своїх недавніх промов Лєнін заявив, що в нього є непереможний арґумент, якого ніхто не відкидає і не заперечує. Це — совіти. Совіти небувала нова установа, утворена російським пролєтаріятом для насадження соціялізму. В цій справі Европа й Америка, ввесь міжнародній пролєтаріят повинні вчитися від російської революції і російського пролєтаріяту... Лєнінська екстаза дуже близька до народницького славянофільства, навіть до реакційного дворянського захоплення російською самобутністю. Тут „старина наша слышится". „Россию аршином общим не измерить, у ней особенная стать, в Россию можно только верить".

Наведених нами даних, між якими є й авторитетні заяви самих творців комуністичної ідеольоґії й оцінка її людьми, що знали цей рух із тісних і безпосередніх із ним звязків, думаємо, вистане на те, щоб трактувати комуністичну ідеольоґію, як рух, що виріс на російському ґрунті, як рух орґанічно звязаний із попереднім розвитком російської громадської і політичної думки.

Цей погляд на комуністичний рух вимагає від нас історичного підходу до теми, яка становить зміст нашої праці. Нехай большевики вважають, що їх позиції в національній справі і в справі української державности вийшли цілком готові й закінчені зпід пера Лєніна і є продуктом його самостійної творчости, позбавленим усяких впливів дрібно-буржуазного і буржуазного російського середовища. Наш обовязок розглянути цю справу в її історичнім аспекті.

***

В історії формування поглядів комуністичної партії на національне питання взагалі, справу української державности зокрема, треба виділити, як перший період, добу від початкового оформлення большевицького руху аж до революції 1917 року. В цей період партія змагається вкласти розвязку української проблєми, як і взагалі національні проблєми всіх народностей Росії, в рямці загальної демократично-республиканської програми централістичного типу. Не приділюючи національній проблємі, як проблємі другорядній, спеціяльної уваги, партія починає докладніше спинятися над нею лише під натиском життя напередодні світової війни. Рівнобіжно з цим теоретичним ігнору-

ванням національного питання партія в своїй практичній діяльності заступає позиції загально-державного централізму й асиміляції.

Головні етапи оформлення національних позицій партії такі. З половини девятдесятих років минулого століття, після відокремлених спроб у вісімдесятих роках, починають у Росії творитися с-д. гуртки, які в більшому числі виникають на півдні і заході російської держави — в межах України, Литви і Білорусі. Гуртки ці складаються переважно із зденаціоналізованої частини жидівської інтеліґенції, частинно також репрезентовані в них зденаціоналізовані елементи українські й польські. Звязки, які заводять ці гуртки, в першу чергу поширюються на жидівських робітників і ремісників. У цих гуртках зародилася РСДРП, в лоні якої відбулось оформлення большевицької течії до орґанізаційного виділення її в окрему ґрупу. В 1898 році відбувся, головним чином з ініціятиви київської с-д. ґрупи, перший установчий зїзд, де постановлено заснувати РСДРП. Характеристичне, що на цьому зїзді російський національний елемент був відсутній майже цілком. На зїзді було девять чоловіка, — в тому три бундівці, далі йшли зденаціоналізовані жиди (Ейдельман і Віґдорчик від київської „Рабочей Газеты"), українці (Тучапський від київської і Радченко від петербурзької с.-д. ґрупи), поляк (Петрусевич від катеринославської с-д. ґрупи) і чи не єдиний по національному походженню росіянин — Ванновський (від московської с-д. ґрупи).

На зїзді була прийнята, на пропозицію бундівців, яку підтримав Тучапський, що раніше був звязаний із драгоманівськими гуртками, назва для заснованої партії Російська с-д. Робітнича Партія. Пропозицію про найменовання партії „русской" було відхилено. Здається, ініціятори назви „російська" мали на увазі, що партія мусить обслуговувати робітників усіх національностей. Робота партії показала, що замість обслуговування робітників ріжних національностей вона серед них переводила асиміляційну роботу.

До фактичного утворення партії не дійшло через те, що обраний на зїзді центральний комітет був заарештований. Окремі с-д. ґрупи продовжували працювати розріжнено. Сконсолідована робота партії починається женевським зїздом 1903 р., де була прийнята партійна програма і де большевики виділилися в окрему фракцію.

Проєкт партійної програми виробляють спільно Ленін і Плеханов. Наводимо ті уступи з програми, які мають відношення до національної справи: „РСДРП ставить своїм ближчим політичним завданням скинення царського самодержавія і заступлення його демократичною республикою, конституція якої забезпечувала б: ...3) широке місцеве самоврядування, — краєве самоврядування для тих місцевостей, які відріжняються особливими побутовими умовами і складом людности... 7) рівно-

правність незалежно від статі, релігії, раси і національности.. 8) право населення здобувати освіту рідною мовою, порозумітися рідною мовою на зібраннях, заведення рідної мови поруч із державною у всіх місцевих громадських і державних установах, — 9) право на самоозначення для всіх націй, що входять у склад держави"[8]).

Обґрунтовуючи девятий пункт програми, який говорив про право націй на самоозначення, Плеханов у женевській „Зарі", до редакції якої входив тоді також і Ленін, писав: „Ця вимога — необовязкова для буржуазних демократів навіть у теорії — обовязкова для нас, с-д. Коли б ми про неї забули або не зважились її висунути, боячись зачепити національні забобони наших сучасників російського племени, то в наших устах стало б ганебною брехнею бойове гасло міжнародньої соціяль-демократії: „пролетарі всіх країн єднайтеся"[9]).

Зміст уступу стверджує, що ця точка с-д. програми була принята не через те, що орґанізатори партії вважали актуальною справу розвязки національного питання в Росії, — не зявилась вона в результаті їх студій, або переконання в необхідності знайти шляхи його полагоди. Автори програми мали на увазі лише узгіднити її з вимогами, визнаними міжнароднім соціяль-демократичним рухом. Вони, вносячи до програми РСДРП точку про самоозначення націй, як про це згадує сам Ленін, базувались на постанові міжнароднього соціялістичного конґресу 1896 року в Льондоні, яка мала такий зміст: „Конґрес проголошує, що він стоїть за повне право самоозначення всіх націй і висловлює своє спочуття робітникам кожної країни, які терплять тепер під гнітом військового, національного або иншого абсолютизму"[10]).

Обмеживши свою національну програму цією одною загальною точкою, с-д. — і большевики і меншевики — в своїй практичній роботі цілком її іґнорували. Вони заступали виразні позиції крайнього централізму й асиміляції. Виступали вони прихильниками обєднання в одній партії — РСДРП — робітників усіх національностей і провадили боротьбу з кожною спробою утворення національних с-д. орґанізацій. Протягом довгих років провадилася боротьба з жидівською с-д. орґанізацією — Бундом. Ставилися вони вороже до акції польських соціялістів, спираючися на свою експозитуру — Соціяль-демократію Королівства Польського і Литви. Йшла так само боротьба з українською с-д. орґанізацією. Поскільки ж усю свою літературу видавала РСДРП лише російською мовою і в ній цілком іґнорувала національну справу, постільки вся праця с.-демократів була на практиці асиміляційним чинником першорядної ваги.

---

[8]) ВКП(б) в резолюциях и решениях с'ездов, конференций и пленумов ЦК, ч. I 1898—1924. Москва 1932.

[9]) Цит. у Леніна т. XIX, изд. 1921 г., ст.77.

[10]) Цит. у Леніна т. XIX, изд. 1921 г., ст. 130.

На дальших партійний зїздах і конференціях (III зїзд 1905 року, обєднаний стокгольмський зїзд 1906 року, загально-російська конференція 1908 року, празька конференція большевиків 1912 року) національна справа не ставилась. Її порушувано лише в звязку з питанням про обєднання з національними с.-д. орґанізаціями. Погляд партії лишається ввесь час тим самим, вона стоїть на позиціях злиття всіх с-д. орґанізацій в одній загально-державній партії і рішуче виступає проти перебудови партії на федеративній основі.

Першою партійною нарадою большевиків, яка спинилася ширше на національній справі, була серпнева нарада 1913 року ЦК РСДРП (большевиків). Наводимо текст резолюції цієї наради, уложений Леніном, в цілості:

„Свавілля чорносотенного націоналізму, зріст націоналістичних тенденцій між ліберальною буржуазією, зміцнення націоналістичних тенденцій серед горішніх верстов пригнічених національностей ставить у теперішній момент національну справу на показне місце. Нарада висуває такі тези:

1) — Оскільки національний мир є можливий у капіталістичному громадянстві, його можна досягнути при послідовно-демократичному ладі, який забезпечує рівноправність націй, відсутність державної мови, школу з наукою всіма місцевими мовами, проголошення основним законом недійсними всіх норм, що дають привілеї якій небудь нації, або порушують права національних меншостей. Спеціяльно потрібна разом із тим широка краєва автономія і послідовне демократичне місцеве самоврядування. Межі країн, що мають самоврядування й автономію, повинні бути визначені на підставі підрахунку самою місцевою людністю господарських і побутових умов, національного складу людности і т. ин. 2) — Поділ шкільної справи за національним принципом безумовно шкідливий. 3) — Злиття робітників усіх національностей в єдиних пролетарських орґанізаціях — політичних, професійних, кооперативних, просвітніх і т. ин. 4) — Право пригнічених націй на самоозначення, себто на виділення й утворення самостійних держав, належить боронити. Цього вимагають основні принципи міжнародньої демократії, а особливо нечуване національне пригнічення більшости людности Росії царською монархією. Цього вимагає далі справа свободи самої російської (великоруської) людности, що нездібна утворити демократичну державу, коли не буде знищений чорносотенний російський (великоруський) націоналізм, який піддержується традицією низки кривавих порахунків із національними рухами і виховується не лише монархією і реакційними партіями, але й російським (великоруським) лібералізмом, що плазує перед монархією. 5) — Питання про право націй на самоозначення (себто забезпечення конституцією держави цілком вільного і демократичного способу розвязки питання про відділення) не можна змішувати з питанням про доцільність від-

ділення тої чи иншої нації. Це останнє питання соціяль-демократія повинна вирішувати в кожному випадку цілком самостійно з погляду інтересів цілого громадського розвитку й інтересів боротьби пролєтаріяту за соціялізм. Соціяль-демократія повинна при цьому мати на увазі, що поміщики, попи і буржуазія пригноблених націй часто прикривають націоналістичними гаслами змагання розділити робітників і обдурити їх, довершуючи за їх спинами угоди (сдєлки) з буржуазією і поміщиками панівної нації на шкоду трудящих мас усіх націй. Нарада ставить національну справу на порядок денний зїзду і вважає необхідним освітлювати її в пресі"[11]).

Ця резолюція завершує оформлення позицій большевиків у національній справі за час від початків їх виділення в окрему течію аж до революції 1917 року. Вона творить той політичний баґаж, з яким вступила комуністична партія в революцію. VII конференція большевицької партії, що відбулася 7—19 травня 1917 року в Петербурзі, повторює в національній справі з незначними стилістичними змінами постанову серпневої наради 1913 року. Ріжниця між ними полягає лише в тому, що резолюцію 1917 року доповнено ще точкою про відношення партії до культурно-національної автономії, яке також було оформлене в передвоєнні роки. В цій точці резолюція висловлюється проти гасла культурно-національної автономії між иншим з тих мотивів, що „культурно-національна автономія штучно розмежовує робітників по приналежності до тої чи иншої національної культури, себто збільшує звязок робітників із буржуазною культурою окремих націй у той час, як завдання соціяль-демократії полягає в зміцненні інтернаціональної культури всесвітнього пролєтаріяту"[12]).

***

В творах Леніна (т. XVII Державидат. 1930 р.) наведений текст резолюції цієї наради. Він, як зазначає редакція, вперше подається в повному вигляді без пропусків. Наводимо тут найважніше місце цієї редакції. Точка третя доповнена таким уступом: „Тільки таке злиття в єдиних орґанізаціях робітників ріжних національностей дає можливість пролєтаріяту провадити переможну боротьбу з міжнароднім капіталізмом і реакцією, а також із проповіддю поміщиків, попів і буржуазних націоналістів усіх націй, які переводять свої антипролєтарські змагання під прапором „національної культури". Всесвітній робітничий рух утворює і з кожним днем щораз більше розвиває інтернаціональну (міжнародню) культуру пролєтаріяту".

Підкреслення значіння злиття робітників усіх національностей у єдиних орґанізаціях і спеціяльна згадка про необхід-

[11]) ВКП(б) в резолюциях и решениях с'ездов, конференций и пленумов ЦК, ч. I 1898—1924. Москва 1932.

[12]) Там же.

ність боротьби з гаслом національної культури надають повній редакції неприхильний характер для національних змагань недержавних націй, ніж текст, оголошений після конференції.

Ми зазначили, що резолюцію серпневої наради 1913 року склав Ленін. Вона, очевидно, є наслідком того зацікавлення національною проблемою, яке виявилось у Леніна в останні передвоєнні роки. Треба сконстатувати виразно, що до того часу інтересу до національного питання у Леніна не було. Коли йому доводилося принагідно порушувати справи звязані з цим питанням, він повторював загальники, прийняті в тодішніх російських демократичних і революційних колах.

Ленін лишався байдужим, коли національну справу в с-д. колах змагалися форсувати представники національних с-д. орґанізацій. Проте він уважав необхідним присвятити їй увагу, коли в цій справі почали ширитися неправильні, на його погляд, концепції в рядах російських с-д., власне серед меншевиків, і коли така впливова с-д. орґанізація, як жидівський „Бунд", що належав до партії, стала на ліквідаторські позиції.

Національне питання зробилося для Леніна тою зброєю, яку він використав у боротьбі з меншевиками. Слід тут також пригадати, що одним із конкретних приводів для виступів Леніна у цьому питанню було завдання виявити „немарксистське" трактування національної справи українським с-д. Л. Юркевичем.

З останніх передвоєнних років починається ціла серія статтей Леніна в національній справі. До цієї теми він раз-у-раз вертається також і за часів европейської війни, обговорюючи її або в спеціяльних статтях, або в звязку з иншими питаннями. З статтей на національні теми слід виділити передовсім такі: Критические заметки по национальному вопросу (1913), О праве наций на самоопределение (1914), О национальной гордости великороссов (1914), О национальной програме РСДРП (1915), Социалистическая революция и право наций на самоопределение (1916), Итоги дискусии о самоопределении (1916), О карикатуре на марксизм и об империалистическом економизме (1916).

Беручися до перегляду того матеріялу, що його дає Ленін у своїх статтях, треба насамперед підкреслити, що не треба переоцінювати того впливу, який вони мали на оформлення позицій у національній справі ширших кол большевицької партії в Росії до 1917 року. Річ у тому, що лише дві перші з цього циклю статтей були надруковані в леґальній пресі до війни (в марксистському журналі „Просвѣщеніе") і таким чином були приступні для ширшого с-д. загалу. Инші статті зявилися підчас війни в закордонних виданнях большевиків і до Росії діставались у дуже обмеженому числі[13]). Стаття „О карикатуре на марксизм",

[13]) Для характеристики повної відірваности Леніна в ті часи від Росії дуже цікавий лист його до Шляпнікова з вересня 1916 р., надрукований у XIX томі його творів видання 1930 р. Ленін там пише: „Найболючіше

написана в 1916 році, друком тоді не зявилась, бо те закордонне видання, для котрого вона призначалася, взагалі не вийшло, вона була надрукована лише в 1924 році. В звязку з цим для ширшого партійного загалу ці роботи стали приступні лише після того, коли за часів совітської влади почали виходити збірники творів Леніна. Ці обставини мусіли привести до того, що значіння концепцій Леніна в національній справі не могло бути велике в рішальний період фактичного визначення шляхів національної політики партії в роках 1917—20.

Переходячи до розгляду по суті того матеріялу, що його дають статті Леніна в національній справі, треба зробити дві завваги. Ці статті доводять докладну знайомість їх автора з марксистською літературою, але заразом також свідчать, що Ленін в обсягу фактів і даних щодо національного руху мав лиш обмежений матеріял, що та сфера питань, яку він хоче зясувати, для нього в значній мірі і нова і чужа. В звязку з цим він раз-у-раз оперує тими самими фактами, вертається в ряді статтей для доказу реальности гасла самоозначення нації все до того самого прикладу — відділення Норвеґії в 1905 році.

Так само в звязку з тим, що розглядає він нову для себе проблему, стоїть, очевидно, також і наявність у цих статтях низки суперечностей і непорозумінь. Наведемо деякі приклади тих непорозумінь, з якими ми зустрічаємось у Леніна. Одною з улюблених тез, до якої він раз-у-раз вертається в своїх передвоєнних статтях, була теза про неминучість національної асиміляції. Перед війною Ленін писав: „Залишається всесвітньо-історична тенденція капіталізму до зломання національних перегород, до затирання національних ріжниць, до асиміляції націй, яка виявляється все могутніше з кожним десятиліттям, яка становить один із найбільших рушіїв, що перетворюють капіталізм у соціялізм[14]).

В 1916 році Ленін уже малює напрям еволюції, що приведе до соціялізму, цілком инакше: „Всі нації прийдуть до соціялізму, це неминуче. Але не всі прийдуть цілком однаково; кожна внесе своєрідність у ту або иншу форму демократії, в ту або иншу відміну диктатури пролетаріяту, в той або инший темп перетворення громадського життя. Не було б нічого убогішого теоретично і смішнішого практично, як іменем історичного матеріялізму малювати собі будучину щодо цього одною сіроватою фарбою. Це була б суздальська мазанина — не більш того"[15]). Можна було б запитати, чи з погляду Леніна 1916 року міркування Леніна в довоєнні роки про всесвітньо-історичну тенден-

місце тепер — слабі звязки між нами й чільними робітниками в Росії. Жадного листування! Нікого опріче Джемса, а тепер і його нема". Про своє становище у цьому ж таки листі каже: „Про себе особисто скажу — заробіток потрібний. Инакше прийдеться здихати, їй Богу... Коли не налагодити цього, то я, їй Богу, не протримаюсь, це цілком серіозно, цілком, цілком" (ст. 276).

[14]) Ленін. Сочинения. Изд. 1921 г. т. XIX, ст. 48.

[15]) Ленін. Сочинения. Изд. 1930 г. т. XIX, ст. 230.

цію капіталізму до асиміляції націй не були „малюванням будуччини одною сіроватою фарбою“ і „суздальською мазаниною“.

Мінялося так само протягом цього періоду відношення Леніна до федерації. Перед війною він писав: „Марксизм, розуміється, ставиться вороже до федерації і децентралізації з тої простої причини, що капіталізм вимагає для свойого розвитку можливо більших і можливо централізованих держав...“[16]) „Поки й оскільки ріжні нації становлять єдину державу, марксизм у жадному випадку не буде проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації“.[17]) В 1916 році в тезах „Социалистическая революция и право наций на самоопределение“ Ленін уже визнає федерацію, хоч, правда, умовно. Він каже: „Можна бути рішучим противником цього принципу і прихильником демократичного централізму, але все ж воліти федерацію перед національною нерівноправністю, як єдиний шлях до демократичного централізму“[18]).

Стрічаємо ми у довоєнного Леніна ряд думок і висловів, які можна трактувати як проповідь невтралітету пролетаріяту в міжнаціональній боротьбі: „Найманий робітник, який усвідомить інтереси своєї кляси, байдужий і до державних привілеїв російських капіталістів і до обіцянок капіталістів польських або українських, що настане рай на землі, коли вони будуть мати державні привілеї“. „Успішна боротьба проти капіталістичної експльоатації вимагає незалежности пролетаріяту від націоналізму; політики, так би мовити, невтральности пролетаріяту в боротьбі буржуазії пригноблених націй“[19]).

Цей погляд, як бачимо нижче, різко перечить тим активістичним позиціям у національній справі, які рекомендує Ленін у своїх пізніших творах.

Проте, не зважаючи на ці непорозуміння, які можна було б у статтях Леніна на національні теми знайти в більшій скількості, намічає він у них дуже стрункі і розроблені позиції в національній справі тактичного порядку. Може наявність цих непорозумінь і суперечностей у статтях Леніна і звязана з тим, що він, виробляючи передовсім тактичну схему, мусів дістатися в чужу для себе сферу теорії національної проблеми.

Безумовно, що національні рухи пригноблених народів не викликали особливих симпатій у Леніна і психольоґія цих рухів була для нього, як члена державної нації, цілком чужа. В одній його статті з 1916 року, отже статті пізнішій, що рекомендує с-демократії активну тактику в національній справі, ми знаходимо таку зневажливу і презирливу характеристику національних рухів: „Ми сміємось і повинні сміятися з мізерної національної гризні й національного крамарства народів у Росії і Австрії“[20]).

[16]) Т. XIX, 1921 р., ст. 62.
[17]) Там же, ст. 63.
[18]) Том XIX, 1930 р., ст. 40.
[19]) Том XIX, 1921 р., ст. 124.
[20]) Т. XIX, 1930, ст. 223.

Так само очевидно, що Ленін був і залишився прихильником великих державних орґанізмів. Він навіть таке ясне для міжнародного соціялізму питання, як необхідність для польських соціялістів боротися в часі війни за самостійність Польщі і розбиття тих великих держав, серед яких вона була поділена, розвязував дуже обережно і з великою резервою: „Польський робітник міг би стояти за відділення тільки (підкр. Леніна) умовно, бо спекулювати (як фраки) на перемогу тої або иншої імперіялістичної буржуазії значить ставати її льокаєм“[21]).

Проте, не зважаючи на цю виразну нехіть Леніна до національних рухів, він потрапив оцінити їх значіння і намітити щодо них такі тактичні позиції, які, на його погляд, давали можливість використати їх в інтересах соціяльної революції.

Кермувався він при цьому тим принципом, який він сформулував в одному з своїх пізніших творів у таких яскравих виразах: „Провадити боротьбу за скинення міжнародньої буржуазії, війну в сто разів важчу, довшу і складнішу, ніж найупертіша з звичайних війн між державами, і наперед відмовлятися при цьому від лявірування, використання суперечностей інтересів між ворогами (хоч би й тимчасовими), від політики порозумінь і компромісів з евентуальними (хоча б і тимчасовими, непевними, хиткими й умовними) союзниками, хіба це не безмежно смішна річ. Хіба це не подібне до того, як коли б при важкому сході на ще недосліджену, неприступну гору ми заздалегідь відмовлялись від того, щоб іти часом заґзаґами, верталися инколи назад, відмовлялися від використання ріжних шляхів на дорозі до раз вибраного напрямку“[22]).

Думаємо, що цими моментами тактичного порядку, між иншим, пояснюється також і зміна поглядів Леніна на федерацію, його еволюція від повного заперечення федерації до її умовного признання, „як єдиного шляху до демократичного централізму“.

Тактичні позиції Леніна в національній справі базуються на визнанні високого питомого тягару національних рухів у процесі громадського розвитку. Свої погляди в цій справі Ленін зазначив у зародковій формі ще в передвоєнних статтях: повніше й докладніше сформулував він їх підчас війни. Перед війною Ленін писав: „В *кожному* (підкр. Леніна) буржуазному націоналізмі пригніченої нації є загально демократичний зміст — проти пригнічення. І цей саме зміст ми безумовно піддержуємо, рішуче виділяючи з нього змагання до своєї національної виключности, борючися з змаганням польського буржуа гнобити жида і т. ин.“[23]). В цьому уступі, як бачимо, міститься принципове визнання необхідности піддержувати національні рухи, яке, правда,

[21]) „Фракція революційна“ ППС.
[22]) Т. XIX, 1930, ст. 219.
[23]) Т. XVII. 1921 р., ст. 158.
[24]) Т. XIX. 1921 р., ст. 118.

поставлене в такі обмежені форми, що фактично ними цілком виправдувалася пасивність большевиків у національній справі в передвоєнному часі.

За війни погляди Леніна в цій справі зазнали значної еволюції. В уже цитованій нами статті „О карикатуре на марксизм" Ленін між иншим зазначає ту ріжницю, яка існує між Східньою і Західньою Европою в розвитку рухів пригноблених націй. „На сході Европи справа стоїть инакше. Для українців і білорусів, наприклад, лише людина, що в мріях живе на Марсі, могла б відкинути, що тут іще нема завершення національного руху, що тут іще відбувається пробудження мас до опанування рідної мови й літератури (а це необхідна умова, яка товаришить повному розвиткові капіталізму, повному просякненню обміну до останньої селянської родини). Оборона батьківщини тут іще не доспівала своєї історичної пісні. Оборона батьківщини тут іще може бути обороною демократії, рідної мови, політичної волі проти націй-гнобителів, проти середньовіччя"[25]). „Ми були б дуже поганими революціонерами, коли б у великій визвольній війні пролетаріяту за соціялізм не потрапили використати всякий народній рух проти окремих неґативних виявів імперіялізму в цілях загострення і поширення кризи. Коли б ми стали з одного боку повторювати і заявляти на тисячі ладів, що ми проти всякого національного гніту, а з другого боку називати пучем геройське повстання найрухливішої і найінтеліґентнішої частини пригніченої нації проти гнобителів, ми б знизились до такого самого тупого рівня, як прихильники Кавтського..."[26]) „Діялектика історії така, що дрібні нації, безсилі, як самостійний чинник, у боротьбі з імперіялізмом, відограють ролю одного з ферментів, одної з бакциль, що допомагає виступу на сцену справжньої сили проти імперіялізму, а саме соціялістичного пролетаріяту"[27]).

Усвідомлюючи собі, таким чином, значіння національних рухів, Ленін змагається намітити тактику, яка дала б змогу їх використати для соціяльної революції. Тактика в національній справі, на погляд Леніна, повинна мати подвійний характер: одна для пролетаріяту державних націй, друга для пролетаріяту пригноблених народностей.

Пролетаріят державних націй (це з особливою виразністю підкреслює Ленін за війни) повинен висувати гасло права націй на самоозначення. З приводу цього Ленін говорить таке: „Під самоозначенням націй треба розуміти державне відділення їх від чужонаціональних державних колективів, треба розуміти утворення самостійних національних держав"[28]). „Самоозначення націй є те саме, що боротьба за повне національне визволення, за повну незалежність, проти анексій і від такої бо-

[25]) Т. XIX. 1930 р., ст. 204.
[26]) Т. XIX. 1930 р., ст. 270.
[27]) Там же.
[28]) Т. XIX. 1921 р., ст. 58.

ротьби в кожній її формі аж до повстань або до війни соціялісти не можуть відмовлятися, не перестаючи бути соціялістами"[29]). Через те „російські соціялісти, що не вимагають відділення Фінляндії, Польщі, України і т. ин., поступають як шовіністи, як льокаї, що покривають себе болотом і кровю імперіялістичної монархії й імперіялістичної буржуазії"[30]). „Ми повинні й маємо право вважати кожного соціяль-демократа панівної нації, який не провадить такої пропаґанди (свободи відділення недержавних націй) за імперіяліста й негідника"[31]). Число цитат із Леніна, які підкреслюють необхідність для соціялістів державних націй обстоювати право націй на самоозначення, можна було б іще збільшити. Проте, коли б хто небудь зробив спробу зарахувати на цій підставі Леніна до прихильників рухів пригнічених націй, той зробив би помилку. Висловлюючи думки, які наведено вище, Ленін заразом уважав, що для пролєтаріяту інтереси національних рухів повинні бути підпорядковані основній меті — інтересам пролєтарської революції: „окремі вимоги демократії, в тому й самоозначення, не є абсолютом, а лише частиною загально-демократичного руху. Можливо, що в окремих випадках частина суперечить загальному, тоді її треба відкинути"[32]). З другого боку Ленін підкреслює: „Коли ми вимагаємо свободи відділення для монголів, персів, єгиптян і т. ин. і для всіх без вийнятку пригнічених і неповноправних націй, то зовсім не через те, що ми за відділення їх, а тільки через те, що ми за свобідне, добровільне зближення і злиття, а не за примусове"[33]). „Мета соціялізму є не лише знищення, розєднання людськости на дрібні держави і всякі окремішності націй, не лише зближення націй, але й злиття їх"[34]).

В звязку з цими поглядами Леніна стоїть друга частина його тактичних постулятів у національній справі, що їх мають здійснювати представники пролєтаріяту пригнічених націй. Тимчасом, як с.-демократи державних націй повинні обстоювати право пригнічених націй на відділення, с.-демократи пригнічених націй у своїй праці повинні передовсім звертати увагу на моменти міжнаціонального зближення: „Соціяль-демократ маленької нації повинен центр ваги своєї аґітації класти на другій частині нашої загальної формули: добровільне зєднання націй. Він може, не порушуючи своїх обовязків як інтернаціоналіста, бути й за політичну незалежність своєї нації і за включення в сусідні держави х, у, і т. ин. Але в усіх випадках він повинен боротися проти дрібно-націоналістичної вузькости, замкнення, окремішности, за приняття під увагу цілого і загального, за під-

[29]) Т. XIX. 1930 р., ст. 200.
[30]) Т. XIX. 1930 р., ст. 46.
[31]) Т. XIX. 1930 р., ст. 262.
[32]) Там же, 1930 р., ст. 258.
[33])Там же, 1930 р., ст. 228.
[34]) Т. XIX. 1921 р., ст. 171.

порядкування інтересів часткового інтересам загального"[35]). На соціяль-демократах пригнічених націй лежить виконання тих завдань, які дає Ленін цим націям: „Ми завжди радили і будемо радити всім пригніченим клясам усіх пригнічених країн, у тому й кольоній, не відділятися від нас, а як найтісніше зближуватися і зливатися з нами"[36]). Зокрема фінські й польські соціяль-демократи мали б працювати для здійснення тих відносин у самостійній Польщі й Фінляндії, які малював собі Ленін. Він уважав, що економічні вимоги і свідомість інтернаціоналізму вимагають зближення і злиття всіх націй; на його думку, було б нерозумно поширювати ненависть до панівних верств націй-гнобителів на соціялістичних робітників і соціялістичну державу. Отже „з огляду на те, що поляки й фінни високо культурні люди, вони, імовірно, дуже швидко переконаються в правдивості цих міркувань, і відділення Польщі й Фінляндії після перемоги соціялізму може відбутися лише на дуже недовгий час"[37]).

Шляхом цієї двосторонньої тактики в національній справі — одної, яку здійснили б с.-демократи державних націй, і другої, протилежної, яку переводили б с.-демократи пригноблених націй, мала бути зреалізована та ленінська формула, що її так влучно характеризує Сталін: „розєднання для обєднання". Повинно бути зліквідоване примусове обєднання, а на його місце наступити обєднання добровільне.

Як здійснювалася на практиці ця ленінська формула й якими шляхами переводилося це добровільне обєднання, показала нам практика перебування партії Леніна при владі.

Зрозуміти тактику Леніна в національній справі, яку він рекомендував соціяль-демократам у своїх статтях підчас европейської війни, ми зможемо лише тоді, коли поставимо її в звязок із його загально-політичними завданнями того часу.

Основна ідея, що була для Леніна керівною підчас війни, — це завдання перетворити війну імперіялістичну в війну громадянську. Пролетаріят, на його думку, досягнув би своєї мети лише тоді, коли б замість імперіялістичних фронтів був утворений у кожній воюючій країні пролетарський фронт, який би розпочав боротьбу з своєю буржуазією в імя соціялістичної революції. Шукаючи всіх засобів для зменшення опору панівних ґруп і ослаблення їх сили, Ленін уважав за необхідне використати для цих цілей національні рухи. Гасло „самоозначення націй", яке повинні піддержувати соціяль-демократи панівних націй, має для нього своїм завданням сотворити в державі небезпечний фермент, допомогти її розкладові, підготовити її зруйнування, а тим самим сприяти переходові влади до рук пролетаріяту. Думка про необхідність використання національних рухів,

[35]) Т. XIX. 1930 р., ст. 261.
[36]) Там же, 1930 р., ст. 227.
[37]) Т. XIX. 1930 р., ст. 228.

як чинника, руйнуючого буржуазну державу, міститься уже в своїй зачатковій формі в резолюції серпневої наради, уложеній Леніним. Пригадаймо собі цей її уступ. Висунення гасла самоозначення націй „вимагає справа свободи самої російської людности, що нездібна утворити демократичну державу, коли не буде знищений черносотенний російський націоналізм, який піддержується традицією низки кривавих порахунків із національними рухами і виховується не лиш монархією і реакційними партіями, але й російським лібералізмом, що плазує перед монархією". Коли думку Леніна звільнити від окрас революційної фразеольоґії, зводиться вона до того, що проголошення гасла „самоозначення націй" потрібне в інтересах знищення монархії й тих ґруп, що її піддержують. Змагаючи до утворення ситуації, яка спричинила б вибух громадянської війни, Ленін хотів використати національні рухи як той фермент, що допомагає виступові соціялістичного пролетаріяту — справжньої сили проти імперіялізму. Кермуючися принципом „успіх революції — найвищий закон", Ленін, прихильник великих державних орґанізмів, що забезпечують можливості широкого економічного розвитку, висуває гасло, яке веде до розбиття цих держав.

Є в цій тактиці дуже близька анальоґія до тієї, яку большевики провадили в армії в 1917 році. Н. Бухарін дає таку характеристику цієї тактики: „на зміну найсуворішої імперіялістичної субординації висунено принцип широкої виборности: утворено численні комітети в усіх відділах військового апарату; справи армії стають предметом широкого обговорення і дискусій...". „Який обєктивний зміст цього процесу? Перший і найголовніший: розклад, зруйнування старої імпеперіялістичної армії" (підкр. автора). „Ніхто не стане твердити, що полкові комітети роблять армію боєздатною. Але обєктивне завдання і не полягає в тому, щоб піддержати боєздатність старої армії"[38]). Тепер большевики вже не пропаґують тих поглядів на армію, які вони ширили в 1917 році. Инакше стоїть справа щодо національної проблеми: тактичні схеми, які висунув Ленін не в цілях полагодження національної справи, а для зруйнування буржуазних держав, большевики далі рекомендують недержавним націям, як свою позитивну програму. Гра з гаслом національного самоозначення продовжується.

Коли тактичні позиції в національній справі, які рекомендував Ленін с.-демократам панівних націй, мали на увазі допомогти зруйнуванню старих буржуазних держав, то тактика, що її він уважав обовязковою для с.-демократії пригноблених націй, була пристосована до тих обставин, які мали наступити після захоплення влади пролетаріятом — обставин на другий день після соціяльної революції. Змагаючися зруйнувати існуючі великі держави, Ленін тим самим не ставав прихильником утво-

[38]) Н. Бухарин. Экономика переход. періода. Москва. 1920, ст. 117—118

рення дрібних національних держав. Він хотів будувати підстави для відновлення великих держав за допомогою саме соціяльдемократів пригноблених народів. Поширюючи гасло боротьби з своєю буржуазією, вони тим самим мали унеможливити орґанізацію своїх власних держав, які потребують максимального обєднання всіх народніх сил. В результаті цієї подвійної тактики осягалася та мета, яку ставив собі Ленін: національні рухи допомагали руйнуванню старих буржуазних держав, разом із тим ці держави заховували свої старі кордони, оскільки в них до влади приходив пролєтаріят. Бачимо, що ця мета Леніна не мала нічого спільного з розвязкою національної проблєми.

Слід зазначити, що в статтях Леніна цього періоду знаходимо лише принагідні згадки про Україну. Спеціяльних статтей на українські теми в цей період у Леніна нема, коли не рахувати двох ґазетних заміток у петербурзькій большевицькій пресі в 1913 році, а саме: „Кадеты об украинском вопросе" і „Как епископ Никон защищает украинцев?" Ці статті, коли судити з заголовків, мали торкатися ближче української справи. Фактично ж вони присвячені полєміці з російськими кадетами і чорносотенцями. Йде в них не стільки про українську справу, скільки про реклямування „безкомпромісових" позицій большевиків у національному питанні в протилєжність до позицій кадетів і єпископа Никона.

Принагідність порушення української проблєми у Леннія невипадкова. Як це видко з пізніших енунціяцій Леніна, що їх наводимо нижче, він легковажив українську справу і звернув на неї увагу значно пізніше. Йшов він тут за традиціями російських радикально-революційних кол, які систематично і послідовно провадили політику легковаження і занедбання української проблєми. Наводимо проте для повности ті основні уступи, в яких Ленін згадує про українську справу. В своїх передвоєнних статтях він, в обережній, що правда, формі, говорить про асиміляцію українців, яка, на його думку, відбувається. „Вже кілька десятиліть цілком визначився процес швидчого економічного розвитку півдня чи України, яка притягає з Великоросії десятки й сотні тисяч селян і робітників у капіталістичні економії, до копалень, до міст. Факт асиміляції в цих межах великоруського й українського пролєтаріяту безперечний. І цей факт має безумовно позитивне значіння"[39]). Про українську незалежну державу Ленін пише в передвоєнних статях так: „Чи судилось Україні утворити самостійну державу, це залежить від тисячі ще невідомих факторів. І, не пробуючи „ворожити" даремно, ми твердо стоїмо на тому, що є безсумнівним: право України на таку державу. Ми поважаємо це право, ми не підтримуємо тих привілеїв, що їх мають перед українцями росіяни. Ми виховуємо робітничі маси в напрямі визнання цього права, в напрямі запере-

[39]) Т. XIX. 1921 р., ст. 49.

чення державних привілеїв кожної нації"[40]). З того, що було сказане вище, ми знаємо, що, на думку Леніна, виховання російських мас у напрямі визнання права України на відділення мусіло відбуватися рівнобіжно з вихованням українських мас, скермованим на те, щоб вони свого права на відділення не використовували.

Централістична програма комунізму, з якою він увійшов в революцію 1917 року, як ми бачили, побудована і звязана з тенденціями капіталістичного розвитку, з загальними теоретичними позиціями соціялізму. Проте вряд чи буде правильним трактувати цю програму, як льоґічний вислід концепцій міжнароднього соціялізму в тій його марксистській інтерпретації, яка була загально принятою в соціялістичному світі в кінці XIX віку. Безумовно — в соціялізмі, оскільки він розвивався передовсім у двох великих державах, яким була чужа національна справа — в Німеччині і Франції, були певні тенденції до централізму. Але з другого боку так само є фактом, що широку й мало оформлену соціялістичну доктрину змогли пристосувати і орґанічно зєднати з інтересами визвольних рухів пригноблених народів австрійські й польські соціялісти. На базі засад міжнароднього соціялізму там були збудовані програми федеративного і сепаратистичного типу.

Коли ходить про самих Маркса й Енґельса, то в їх творах можна знайти цілий ряд екскурсів, що виявляють їх неґативне відношення не лише до російського царату, але й до російської держави й говорять про необхідність розбиття Росії. Повстає питання, через що Ленін і той рух, який він утворив, використали з засад міжнароднього соціялізму саме лише ті елементи, які підпирали централістичні тенденції, які промовляли за захованням Росії в тих межах, що їх вона фактично посідала.

Думаємо, — причина цього полягала в тому, що як Ленін, так і рух ним утворений свідомо чи несвідомо перебрали ідеольоґічну спадщину російського оточення. Для позицій, що були і залишилися для росіян історично неминучими й орґанічними, вони лише знайшли нову „соціялістичну" арґументацію. Справа для них полягала не в тому, щоб для національного питання в Росії знайти розвязку, яка відповідала б основам соціялістичного світогляду. Ходило лише про те, щоб для старих позицій російської громадської й політичної думки знайти нове, відповідне до часу й обставин обґрунтування. Це завдання й виконав Ленін і виконав, як довело життя, непогано. Ті тактичні позиції, що їх він виробив у національній справі, стали одним з поважних факторів, які допомогли йому й його партії прийти до влади; так само за їх допомогою вдалося комуністичній партії вдержати розбуджені революцією народи Росії в межах єдиного державного цілого.

[40]) Там же, ст. 118.

Які джерела й яке коріння мають ці централістичні й асиміляційні тенденції російської політичної ідеольоґії й російської культури? Може їх треба шукати в природних обставинах, які впливали на витворення російського національного характеру. Широкорисність російської національної території й відсутність яскраво визначених природно-історичних районів могли сприяти витворенню в російській національній психіці елементів, які вели до змагання будувати в широкорисному, великодержавному, вселюдському маштабі. Може тут переважав вплив факторів історичного порядку: будування московської держави в бідній країні, позбавленій природних багатств, відтятій від моря й торговельних шляхів, витворило змагання до експанзії, зробило питанням життя і смерти для цілого ряду поколінь захоплення нових країн і територій. Ця експанзія була пізніш освячена ідеольоґією московського православія, як вселенської релігії, й тенденцією трактувати Москву, як спадкоємницю Візантії, як третій Рим. Може мали значіння ті специфічні умови, в яких формувалася російська інтеліґенція. Виникла ця ґрупа в звязку з потребами творення імперського державного апарату й імперської культури. Службове походження російської інтеліґенції мало своїм наслідком те, що витворена нею ідеольоґія носила виразно імперський характер. Великодержавні риси своєї ідеольоґії вона заховує й тоді, коли в ній відбувається переоцінка вартостей, коли вона стає на революційні шляхи. Не може входити в наші завдання переводити аналізу того, які фактори відогравали тут більшу, чи меншу ролю. Для наших цілей досить сконстатувати, що ціла російська культура, цілий російський громадський і політичний рух, не виключаючи революційного, мали яскраве централістичне забарвлення.

Спеціяльно тут треба відзначити централістичний характер російського революційного руху, ідеольоґічні звязки якого з комунізмом є найтісніші й найінтимніші. Централістичний характер змагань російських революціонерів знайшов свій вияв уже в діяльності декабристів. Загальновідомий той централізм, яким була перейнята конституція Пестеля, і ті великодержавні тенденції, що ними позначилась діяльність Північного Товариства.

З сімдесятих років, коли революційний рух у Росії набирає ширших розмірів, у ньому зазначаються два напрями: „Бунтарство“, репрезентоване півднем, із невиразною програмою анархістично-соціялістичного типу, яке неґувало значіння держави й державної влади, і рух, репрезентований північчю, що обстоював утворення великої централізованої партії, яка мала б своїм завданням захопити державну владу. Конкуренція цих двох напрямків кінчається перемогою півночі. Доходить до утворення „Народньої Волі“, що ставила собі загально-державні завдання й була прообразом централізованої орґанізації

професійних революціонерів, яку хотів утворити Ленін із большевицької партії. Як „бунтарство", так у значній мірі й „народовольство" були ідеольоґічно надто неоформлені, щоб тут можна було говорит про їх конкретизовану централізаційну програму. Проте практика діяльности цих обох напрямків носила виразний російський асиміляційний характер. Національні змагання трактували вони як щось вузьке й обмежене в порівнянні з ідеалом збудування соціялізму, з завданням знищення царату. Практично вони неґували національну справу і змагалися підпорядкувати національні завдання здійсненню своєї революційної мети. Можна припускати, що загальну асиміляцію, як ідеал соціялізму, запозичив Ленін скорше від російських революційних концепцій сімдесятих і вісімдесятих років, ніж із західньоевропейської соціялістичної літератури.

Девятдесяті роки в російському житті, коли Ленін формував основи свого світогляду, характеризуються боротьбою двох течій: леґального марксизму й народництва, що в значній мірі стратило свій давній революційний і набрало характеру культурництва. Леґальний марксизм у протилежність до народництва, яке ототжнювало інтереси Росії з інтересами селянства, був спробою самоозначення капіталістичного міста. Характеристичною ознакою цього руху була апольоґія розвитку капіталізму в загально-державних межах, що творив із конґльомерату країн, звязаних лише політичною належністю до імперії, єдине господарське ціле. Проте в цій апольоґії були свої специфічні риси, звязані з умовами його походження. Оскільки він виріс на ґрунті боротьби з народництвом, що заступало погляд про неможливість або принаймні великі труднощі розвитку капіталізму в Росії з огляду на відсутність ринку, апольоґія розвитку капіталізму у російських марксистів була поєднана з певними побоюваннями про його долю й перспективи.

Можна твердити, що вплив цієї інтерпретації марксизму школою російського леґального марксизму залишив свій слід на концепціях Леніна в національній справі. Страх Леніна за долю капіталізму, який примушував його обстоювати існування великої централізованої держави й боротися проти утворення нових національних держав, є наслідком насамперед впливів російського леґального марксизму, а не західньо-европейського соціялізму. Ці його побоювання російського походження. Вони чужі західньо-европейським соціялістам, що були свідками могутнього розвитку капіталізму на Заході.

Розмежування Леніна з леґальним марксизмом, про яке він так дбав, перевів він у вужчих і менших розмірах, ніж сам про це думав.

***

Загальний тактичний плян у національній справі, що його намітив Ленін, вимагав для свого переведення великої орґанізованости партії й її високого політичного рівня. Цього, зокрема на початках революції, не було. Ті невеличкі партійні ґрупи, що після березневого перевороту вийшли з підземелля до леґального життя, не могли в своїй величезній більшості задовольнити вимог, що до них ставила складність політичного моменту. Буйний розвиток національних рухів після революції, передовсім розвиток українського руху, застали партію непідготованою і безпорадною. Факт своєї непідготованости, як загальної, так і щодо української справи підчас революції, большевики визнавали post factum не один раз. На VIII партійному зїзді в березні 1919 року Ленін, роблячи політичний звіт Центральному Комітетові, визнає цілком щиро: „Ми повинні були раз-у-раз іти напомацки“[41]), а на IX зїзді партії в березні 1920 року констатує ще катеґоричніше: „Ми досить наробили дурниць у період Смольного й коло Смольного“[42]). Спеціяльно щодо українського руху робить цікаві признання Затонський на X зїзді РКП в березні 1921 року: „Мені доводилось увесь час жити і працювати на Україні... У нас національний рух зовсім не занепадає. Національний рух набуває тепер дуже поважного значіння... Ми прогавили зріст національного руху... Він цілком пішов шляхом, яким повели його місцева дрібно-буржуазна інтеліґенція й куркулі... Вони його використали надзвичайно добре, використали в значній мірі завдяки нашій бездіяльності“[43]).

Справді, коли ми переглядаємо директивний матеріял большевицького осередку на початках революції в національній справі взагалі, українській зокрема, то вражає він нас своєю убогістю і щодо чисельности, і щодо змісту. Ми вже зазначили, що за підставу національної політики правили большевикам резолюції VII конференції з травня 1917 року, які повторювали постанови зперед чотирьох років серпневої наради 1913 року. Річ дуже характеристична, як відбулося приняття резолюції в національній справі на цій конференції. За неї голосувало 56, проти — 16, утрималося — 18; цей невиразний вислід голосування вказує, яким неясним і новирішеним було для загалу партії національне питання. Не зважаючи на занадто загальну й невідповідаючу через те вимогам моменту резолюцію конференції, дальших директив у національній справі від партійних осередків не виходило майже цілком. В „Правді“ зявились лише дві коротенькі статті Леніна на українські теми: це були замітки з приводу першого універсалу й заборони українського військового зїзду. Проте обидві вони мають на увазі насамперед полеміку з тимчасовим урядом. Поза тим була ще резолюція в національній

[41]) VIII с'езд РКП. Стенограф., отчет, ст. 15.
[42]) IX с'езд РКП. Стенограф. отчет, ст. 19.
[43]) X с'езд РКП. Стенограф. отчет, ст. 110.

справі конференції фронтових і запільних військових орґанізацій РСДРП в червні—липні 1917 року. Доповідником у національній справі виступав Сталін. Резолюція в своєму першому пункті констатує, що народи Росії мають право на самоозначення й самостійне вирішення своєї долі аж до відділення, зокрема Україна має право здійснити свою автономію. Визнаючи право на національне самоозначення, резолюція заразом висловлює надію, що це право прокладе шлях до добровільного, а не примусового обєднання народів Росії в одне державне ціле. В другій своїй частині резолюція торкається справи утворення національних полків і констатує, що утворення цих формацій взагалі не в інтересах трудящих мас, хоч право на це вони й мають. Пролєтаріят України разом із пролєтаріятом Росії зацікавлений у заміні постійної армії народньою міліцією, має боротися проти обернення національних полків України в постійну, окрему від народу армію. Ця єдина в суті річі резолюція 1917 року, яка дає конкретні директиви загально-партійного характеру, побудована на основах, що собі взаємно суперечать і себе виключають. Вона змагається поєднати централізаційні тенденції з виявом симпатій до українського руху.

Оскільки загально-партійний большевицький центр не давав виразних директив в українській справі, місцеві партійні орґанізації робили спроби намітити тут свою лінію і тактику від випадку до випадку. Не орієнтуючися в ситуації через свою відірваність від української національної стихії, підпадаючи раз-у-раз впливам російського шовінізму, вони своєю роботою осягли ті наслідки, що їх так неґативно оцінив post factum Затонський. Треба було цілого ряду поразок партії, щоб вона стала на шлях зясування і деталізації своєї позиції в національній справі. Це відбулося в 1919 — 22 роках на VIII, X і XII партійних зїздах і VIII конференції РКП[44]).

На VIII зїзді РКП в березні 1919 року прийняла партія нову програму, в якій уділене місце національній справі. Так само досить поважне місце займала національна справа в дискусіях на зїзді. Ось уступ програми, що формулує нові позиції партії в національній справі:

В національній справі РКП кермується такими засадами:

1. В основу кладеться політику зближення пролєтарів і півпролєтарів ріжних національностей для спільної революційної боротьби за скинення поміщиків і буржуазії.

2. В цілях переборення недовіря з боку трудящих мас пригнічених країн до пролєтаріяту держав, що пригноблю-

[44]) Большевицька орґанізація повстала в лоні РСДРП, де вона оформилася в самостійну ґрупу, при чому вона заховала назву РСДРП (большевиків); в часі революції вона змінила назву на Російську Комуністичну Партію (РКП), а пізніше на Всесоюзну Комуністичну Партію (ВКП). Ми користуємося всіма трьома назвами відповідно до того, як себе іменували большевики в той період, про який іде мова.

ють ці країни, потрібне знищення всіх і всяких привілеїв якої б то не було національної ґрупи, повна рівноправність націй, признання за кольоніями і нерівноправними націями права на державне відділення.

3. В тих самих цілях, як одну з переходових форм на шляху до повної єдности, партія висуває федеративне обєднання держав, зорґанізованих за совітським типом.

4. В питанні про те, хто є носієм волі нації до відділення, РКП стоїть на історичному клясовому погляді, приймаючи під увагу те, на якому ступні історичного розвитку перебуває дана нація: на шляху від середньовіччя до буржуазної демократії чи від буржуазної до совітської або пролєтарської демократії і т. ин. В кожному разі з боку пролєтаріяту тих націй, що належать до гнобителів, потрібна спеціяльна обережність і спеціяльна увага до пережитків національних почувань у трудящих мас націй пригнічених або неповноправних. Тільки при такій політиці можливе створення умов для справді міцної, добровільної єдности національно ріжнородних елєментів міжнароднього пролєтаріяту, як показав то досвід обєднання низки національних совітських республик довкола совітської Росії[45]).

Зміст і тенденції нової партійної програми в національній справі виявляються яскраво, коли зіставити його з иншими частинами партійної програми й иншим резолюціями, ухваленими зїздом.

В партійній програмі маємо два уступи, що найтісніше звязані з національною політикою партії. За завдання партії між иншим ставиться: „орґанізувати правильний розподіл продуктів між населенням по загально державному пляну, який би охоплював усі совітські республики, як єдине господарське ціле"; „дбати про розширення економічного співробітництва й політичних звязків з иншими народами, завязуючи найтісніший союз із тими з них, серед яких установлена совітська влада".

Резолюція про національні орґанізації має такий зміст: „В теперішній час Україна, Литва і Білорусь існують як окремі совітські республики. Так розвязане в сучасний момент питання про форми державного існування. Але це цілком не означає, що РКП повинна в свою чергу орґанізовуватись на основі федерації самостійних комуністичних партій. Потрібне існування єдиної централізованої комуністичної партії з єдиним ЦК, який кермує цілою роботою партії в усіх частинах РСФСР. Всі постанови партії й її керівних орґанів безумовно обовязкові для всіх частин партії, незалежно від їх складу.

„Центральні комітети українських, лотиських, литовських комуністів користуються правами краєвих комітетів партії і цілком підпорядковуються ЦК РКП".

[45]) VIII с'езд. Стенографический отчет.

Як бачимо з цих матеріялів, зїзд заняв послідовно централістичні позиції. В основу політики комуністів покладено принцип зближення пролетарів усіх національностей і обєднання їх в одній державі централізованого типу. Хоча з моментів тактичного порядку признано федерацію, але її трактується, як переходовий устрій на шляху до повної єдности. Висунено засаду господарської єдности всіх совітських республик. Підкреслено необхідність як найтіснішого союзу всіх республик, де встановлено совітську владу. Ухвалено принцип необхідности існування єдиної централізованої комуністичної партії, не зважаючи на формальну незалежність окремих совітських республик. Ця точка найважніша з огляду на ту ролю, яку відогравала комуністична партія в орґанізації влади в совітському устрої. Коли в резолюціях згадується про право націй на відділення, воно трактується остільки казуїстично, що ставитися до цього гасла поважно, очевидно, не доводиться. Так само треба віднести до области фразеольоґії уступи резолюції, які говорять про необхідність уважного ставлення до національного почуття трудящих мас пригноблених націй. Конкретний зміст тої політики, яка має переводитися в національній справі, говорить про щось цілком инше — про політику послідовної централізації.

Є два характеристичні моменти в перебігу цього зїзду. Учасники зїзду, зокрема Лєнін, трактували національну справу, в тому й українську, як підрядну. З другого боку для цілої ґрупи членів зїзду централістичні позиції резолюції в національній справі видавалися все ж занадто великими уступками пригнобленим народам. Вони в своїй неґації національної справи йшли ще далі.

В виступах Лєніна на VIII зїзді знаходимо такі думки: „Україна була відділена від Росії виключними умовами і національний рух не пустив там глибоко коріння. Оскільки він виявився, німці його вибили (вышибли)... Там навіть із мовою справа так стоїть, що невідомо: масовою є українська мова, чи ні“[46]). Щодо права націй на самоозначення, то це питання, згідно з думкою Лєніна на VIII зїзді, „властиво відограє в загальному будівництві програми, в загальній сумі програмових вимог значіння менш, ніж другорядне“. Лєнін і та більшість, яка підтримувала приняті формули в національній справі, обстоювали їх виключно з моментів тактичного порядку. Томський, прихильник принятих резолюцій, говорив: „Я думаю, що в цій салі не можна знайти ні одної людини, яка б сказала, що самоозначення націй, національний рух нормальні й бажані. До цього ми ставимось, як до неминучого лиха. І хоч яке це ризиковне з погляду інтернаціонального, все таки треба сказати, що нам доводиться ще якийсь час рахуватися до певної міри з національним самоозначенням“[47]). Рязанов свою згоду з принятою фор-

[46]) VIII с'езд. Стеногр отчет. ст. 92.
[47]) Там же, ст. 71.

мулою мотивував так: „Не можна говорити про скасування гасла права націй на самоозначення при совітській владі саме тепер, коли порятунок цієї влади полягає власне в тому, щоб нацькувати як найбільше пригнічених націй на імперіялістичних вовків“[48]).

При такій непевній обороні прийнятих національних позицій одною частиною зїзду, друга — ворожа до них частина — виступала проти них із дуже катеґоричними й різкими твердженнями[49]). Ця частина складалася з двох ґруп і кожна пропонувала иншу формулу в цій справі. На чолі одної з цих ґруп стояв Пятаков, провідником другої був Бухарін, з яким ішов тоді Сталін. Пятаков заявляв: „Гасло права нації на самоозначення, що за нього наша партія стояла зпоконвіку, показало себе на практиці підчас соціялістичної революції, як гасло, що обєднує всі контрреволюційні сили. Так було не лише в Фінляндії, так було й на Україні. Не можна допустити, щоб пролєтаріят окремих націй міг мати право визначати свою долю, свою лінію поведінки самостійно й незалежно. Я думаю, що від гасла самоозначення націй треба відмовитися в цілому, а що торкається гасла самоозначення трудящих мас кожної нації, то треба відмовитись і від нього й твердо стати на шлях суворої пролєтарської централізації й пролєтарського обєднання“[50]). В цій своїй промові Пятаков виступає не лише проти формули, прийнятої зїздом, але й проти внеску Бухаріна. Цей внесок окреслив Бухарін так: „Нам треба в теперішній час знайти таку формулу, яка вказувала б, що ми орієнтуємося на пролєтарську диктатуру і висуваємо також відповідні гасла в національній справі. В комісії я, спираючись на заяву, зроблену Сталіним на третьому зїзді совітів, запропонував таку формулу: самоозначення трудящих кляс кожної нації“. Натомість гасло самоозначення націй, на думку Бухаріна, може бути заховане для відсталих і кольоніяльних народів. „Коли для кольоній, для ґотентотів, бушменів, неґрів, індусів та ин. ми висуваємо гасло „права нації на самоозначення“, ми нічого не програємо“[51]).

Причини, чому партія зайняла в національній справі ці виразно централістичні позиції, треба шукати в тодішніх партійних поглядах і настроях щодо перспектив совітської революції. Вірили в той час комуністи, що совітська революція перекинеться на Захід, охопить увесь капіталістичний світ. Лєнін висував твердження, що існування довший час імперіялістичних держав поруч із совітськими республіками неможливе[52]). Мав

[48]) Там же, ст. 59.

[49]) Про них згадував Лєнін, коли на VIII зїзді говорив: „У нас є, наприклад, комуністи, які говорять: єдина школа, через те не смійте вчити иншою мовою опріч російської. По мойому такий комуніст — це російський (великоруський) шовініст. Він сидить у багатьох із нас і з ним треба боротись“ (Стен. отч., ст. 92).

[50]) VIII с'езд. Стен. отч., ст. 70.

[51]) Там же, ст. 40.

[52]) VIII с'езд. Стен. отч., ст. 16.

він, як і всі инші рішаючі чинники комуністичної партії, тверду віру в дальший розвиток революційних подій у Німеччині, що приведе до заведення там совітського ладу.

Надії на соціяльну революцію підтримували ті перші значніші успіхи совітської влади, які вона мала на початках 1919 року: вона поширювала свої впливи на Україні, ліквідувала „похабный" берестейський мировий договір, здобувала все нові позиції в боротьбі з антантською інтервенцією на чорноморському побережжі. Перед перспективами світової соціяльної революції, такої, здавалось, близької і досяжної, перед надіями, що РКП і російському пролетаріятові судилося відограти ролю світового значіння, національна справа була лише зайвим і непотрібним ускладненням, видавалась, за виразом Леніна, менш, ніж другорядною. Коли Ленін, як досвідчений тактик, уважав потрібним і в цій другорядній справі додержуватись політики лявірування, коли більшість зїзду йшла за ним, то прямолінійніші комуністи продовжували притримуватися погляду повного іґнорування національної справи в інтересах світової соціяльної революції. Инша річ, що це іґнорування національної справи збігалося з інтересами російської великодержавности й російського шовінізму.

Події ближчих місяців показали комуністам, як жорстоко вони помилялися в недоцінюванні значіння національної, зокрема української справи. Та централізаційна й асиміляційна політика, яку вела комуністична партія на Україні, була одною з причин, що викликала крах совітської влади в літі 1919 року. Це примусило комуністичну партію перевести нове тактичне посунення. Його заініціював і перевів на VIII конференції РКП 2—4 грудня 1919 року Ленін, який іще в березні того ж таки року стояв на позиціях майже повного іґнорування українського руху.

VIII конференція РКП ствердила резолюцію, прийняту перед тим ЦК партії, про совітську владу на Україні. Головні засади цієї резолюції такі:

1. Неухильно проводячи принцип самоозначення націй, ЦК уважає за необхідне ще раз ствердити, що РКП стоїть на погляді визнання самостійности УССР.

2. Уважаючи за безперечну необхідність як найтісніший союз усіх совітських республик, РКП стоїть на тій позиції, що конкретні форми цього союзу вирішать остаточно українські робітники й трудящі селяни.

3. В теперішній час відносини між УССР і РСФСР визначаються федеративним звязком на основі рішень ВЦИК 1-го червня 1919 року і ЦИКУ з 18 травня 1919 року.

4. Допомагати усуненню всіх перепон для вільного розвитку української мови і культури. Оскільки на ґрунті вікового пригнічення серед відсталої частини українських мас спостерігається націоналістичні тенденції, ставитися до них

із найбільшою толерантністю й обережністю. Здійснювати право трудящих мас учитися й порозуміватися рідною мовою. Вжити заходів, щоб у совітських установах була достатня кількість службовців, що володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці знали українську мову.

5. Забезпечити звязок совітських установ з місцевою селянською людністю.

6. Завоювати довіря середнього українського селянства: здобування збіжевих залишків переводити в строго обмежених розмірах; притягти незаможне і середнє селянство до справи управління в усіх галузях; відібрати від населення зброю.

7. Земельну політику переводити на таких основах: 1) ліквідувати заходи Денікіна; 2) обмежити простір совхозів, 3) усунути примус при орґанізації артілів і комун[53]).

Треба констатувати, що в цій резолюції Ленін виявив велику тактичну зручність. Ми бачимо, що в ній він не зійшов із своїх принципових позицій про необхідність тіснішого зєднання всіх совітських республи. Він намічав ряд тактичних, цілком реальних посунень, які мають забезпечити в майбутньому переведення цього зєднання України з Росією: табор противника розєднується шляхом притягнення певних ворожих елементів до справи управління, відбирається у населення зброю. Рівночасно резолюція стає на шлях певних позірних уступок українському населенню, які проте ніяк не порушують загальних принципових позицій комуністичної партії: рекомендує толерантність щодо націоналістичних настроїв, обіцяє допомогу розвиткові української культури, проклямує господарську політику, яка рахувалася б з вимогами селянства. Нема сумніву, що тактика, намічена в цій резолюції, виходила в своїй основі з низького ступня політичного і національного розвитку українських мас. Вона мала на увазі, що невироблені політично маси будуть приваблені обіцяними їм уступками і не помітять, що ці уступки мають лише тимчасовий і умовний характер.

***

Резолюція VIII конференції партії поклала початок новому етапові розвитку національної політики, який своє дальше оформлення і конкретизацію знайшов у працях X і XII зїздів.

На X зїзді РКП з доповіддю про чергові завдання партії в національній політиці виступив Сталін. Він від самого початку совітської влади в Росії був комісаром національних справ, отже в його руках зосереджувалося цілий час практичне переведення національної політики партії. Сталіна зараховували до партійних теоретиків національного питання, він написав іще перед війною в марксистському журналі „Просвѣщеніе“ невеличку роз-

[53]) ВКП(б) в резол. и решен. с'ездов.

відку про національну справу. Перед X-им зїздом він формулував свої погляди на національну політику партії в статті, вміщеній у „Правді“ під заголовком: „Политика советской власти по национальному вопросу в России“. Оскільки ця стаття Сталіна спиняється в першу чергу на завданнях практичної політики і має в порівнянні з доповіддю й тезами на X-му зїзді менш теоретичного матеріялу, що до певної міри затемнює ясність висновків, подаємо перед тим, як розглядати працю X зїзду, основні думки цієї статті. Сталін пише: „Центральна Росія — це огнище світової революції — не може довго триматися без допомоги окраїн, які мають подостатком сировини, палива і продуктів харчування... Вимога відділення окраїн від Росії, як форма відносин між центром і окраїнами, мусить бути виключена... Так звана незалежність так званих незалежних Грузії, Вірменії, Польщі, Фінляндії і т. ин. це лише зрадлива позірність, що прикриває повну залежність цих, вибачайте, держав від тої чи иншої ґрупи імперіялістів... Вимога відділення окраїн у теперішній стадії революції глибоко контр-революційна...“[34]). Висуваючи програму автономії окраїн, Сталін разом із тим зазначає: „від кавалерійських наскоків для негайної „комунізації“ відсталих народів нам треба перейти до обережної і продуманої політики втягання цих мас у загальне річище совітського будівництва“. Доповідь і тези резолюції Сталіна на X зїзді власне й дають підстави для політики відмови „від кавалерійських наскоків“.

Основні тези доповіди Сталіна на X-му зїзді, які включено в резолюцію, зводяться до таких висновків. Національний рух, як і національне питання, є витвором капіталістичного розвитку, який проте не міг знайти відповідних форм для розвязки цієї проблеми. Можливості для розвязки національної справи може дати лише совітський лад. Перемога совітів і встановлення диктатури пролетаріяту це основна умова для знищення національного гніту. Проте в умовах капіталістичного оточення кожна окрема совітська республика не може вважати себе забезпечною від остаточного виснаження і воєнного розгрому. Загальні інтереси оборони совітських республик, віднова зруйнованих війною витворчих сил, необхідність харчової допомоги біднішим совітським республикам від тих республик, які мають збіжжя подостатком, ведуть до необхідности сотворення державного союзу окремих совітських республик. Федерація совітських республик, збудована на спільності військових і господарських справ, є тою загальною формою державного союзу, яка дає можливість: а) забезпечити цілість і господарський розвиток як окремих совітських республик, так і федерації; б) охопити всю ріжноманітність побутової культури й економічного розвитку окремих націй; в) налагодити мирне співжиття й братерське співробітництво націй і народів. Досвід Росії ствердив усю доцільність і гнуч-

[34]) Сталін. Статьи и речи об Украине. Партиздат КП(б)У 1936 р. ст. 106—115.

кість федерації, як загальної форми державного союзу. Федерація повинна мати добровільний характер. При цьому становищі РКП повинна собі ставити такі завдання: допомогти трудящим неросійських (невеликорусских) народів — а) розвинути і зміцнити у себе совітську державність у формах, які відповідають національно-побутовим умовам цих народів; б) розвинути і зміцнити орґани совітської влади, які б складалися з місцевих людей, що знають побут і психольоґію місцевої людности і які вживають рідної мови тієї людности; в) допомогти розвиткові національної культури; г) допомогти утворенню національних кадрів.

В совітській праці можна констатувати, як каже резолюція, наявність двох ухилів. Російські комуністи виявляють ухил у бік великодержавности, кольонізатороства й російського імперіялізму. Місцеві комуністи виявляють ухил у бік місцевого націоналізму. Зїзд осуджує обидва ухили й підкреслює особливу небезпечність ухилу великодержавного[55]).

Тези доповіди Сталіна прийняв зїзд без великих дебатів. Можливо, що на відсутність більшого зацікавлення цією справою вплинули ті обставини, за яких відбувався зїзд. Був це березень 1921 року, саме той час, коли в Кронштадті відбувалось повстання, для здавлення якого була відряджена частина делеґатів. Дискусії в справі доповіди були швидко припинені, не зважаючи на протести Скрипника, який підкреслював необхідність докладнішого обговорення порушених у доповіді питань.

Помітнішими виступами на зїзді в цій справі були виступи Сафарова і Затонського, які йшли по лінії пропозицій Сталіна. Варто відмітити отсе місце з промови Затонського — „треба справді відділити потрібну централізацію від примітивного рутотяпства — термін не мій, а тов. Леніна — якого він ужив, на жаль, уже пізно в кінці 1919 року і то на партійній конференції. Ми повинні чекати зміцнення національної боротьби. Треба винищити в головах товаришів уявлення про совітську федерацію, як про федерацію неодмінно російську"[56]).

***

Резолюція X зїзду РКП, хоч і робила низку тактичних уступок у національній, передовсім українській справі, не змогла полагодити ситуації. На Україні становище далі ввесь час лишалося напруженим. Незадоволення існуючим станом річей було не лише серед ширших народніх мас, але також і в колах українських комуністів, що особливо непокоїло керуючий центр. З цього погляду дуже симптоматичним був виступ Скрипника на XI зїзді в квітні 1922 року. Він підкреслював необхідність переведення в життя постанов про національну політику партії і зазначив: „Існують тенденції до ліквідації тої державности

[55]) Десятий с'езд. Стеногр. отчет.
[56]) X с'езд. Стеногр. отчет, ст. 110.

(українських робітників і селян), яка здобута силою робітників і селян цієї країни"[57]).

З другого боку в партійному житті виникли певні події, які так само привели до загострення національної справи. Частина грузинських комуністів була незадоволена централізаційною політикою, що її переводив партійний центр під проводом Сталіна. Ця ґрупа обстоювала створення грузинської республики, яка входила б до СССР, як його федеративна частина. На стан національних відносин на Кавказі звернув увагу хорий тоді вже Ленін і надіслав листа з домаганням поставити на обговорення національну справу. В звязку з усіма цими обставинами її було поставлено на порядок денний XII зїзду РКП, який відбувся в квітні 1923 р. Доповідником знову виступав Сталін. Запропонована ним резолюція, яка базувалася на тезах листа Леніна і прийнята була зїздом, уявляла дальший розвиток і деталізацію тез висунених на X зїзді. Ось головні точки резолюції:

Розвиток капіталізму ще в минулому столітті виявив тенденцію до інтернаціоналізації способів виробництва й обміну, до знищення національної замкнености, до господарського зближення народів і ступневого обєднання великих територій в одне звязане ціле. Цей процес мав і має поступове значіння, оскільки тут творяться матеріяльні передумови усуспільнення. Проте треба брати під увагу, що це обєднання переводилося й переводиться шляхом підпорядкування одних націй другими. Воно викликало боротьбу за національні особливості. Оскільки ця друга тенденція означала зріст незадоволення пригнічених мас проти імперіялістичних форм обєднання, оскільки вона вимагала обєднання народів на основах співробітництва і вільного союзу, вона так само є фактом поступового значіння, бо цим способом творяться духові передумови майбутнього господарства. Боротьба цих тенденцій творить зміст історії багатонаціональних держав.

Партія визнає право окремих націй на самостійне державне існування. Правильна політика партії в національній справі була одним із рішальних моментів, який допоміг їй перемогти підчас жовтневого перевороту. Перемога совітів є тою базою, на якій може бути збудоване братерське співробітництво народів. Жовтнева революція витворила нові форми обєднання. Спочатку це був військовий і господарський союз. Обєднання національних республик у союз совітських республик є останнім етапом розвитку форм співробітництва, яке набуло характеру військово-господарського і політичного обєднання народів в єдину багатонаціональну совітську державу. Цим знайдено ключ до правильної розвязки національної справи.

Але знайти ключ іще не означає правильно розвязати справу в практичному житті. Треба усунути перепони, які утруднюють практичну її розвязку. Ці перепони полягають: 1) у пе-

[57]) XI с'езд. Стеногр. отчет, ст. 66.

режитках російського націоналізму. Ці пережитки ще існують у головах совітських працівників, у державних установах, у партійних орґанізаціях; 2) у фактичній нерівності пригнічених націй; 3) у пережитках місцевого націоналізму. За один із яскравих виявів спадщини старого треба вважати той факт, що значна частина совітських урядовців у центрі і на місцях трактує совітський союз не як союз рівних державних одиниць, що має за свою мету забезпечити вільний розвиток національних республик, а як крок до ліквідації цих республик, як початок утворення так званої „єдиної неділимої". За таккий самий наслідок старого треба вважати змагання деяких установ РСФСР підпорядкувати собі самостійні комісаріяти автономних республик і прокласти шлях до їх ліквідації. Осуджуючи таке розуміння, як антипролєтарське й реакційне, і проголошуючи абсолютну необхідність існування і дальшого розвитку національних республик, зїзд закликає членів партії уважно слідкувати за тим, щоб обєднання республик і злиття комісаріятів не було використане шовіністично настроєними совітськими урядовцями, як прикриття їх спроб іґнорувати господарські й культурні потреби національних республик. Злиття комісаріятів є іспитом для совітського апарату. Коли б ця спроба здобула на практиці великодержавницький напрям, то партія була б примушена проти такого перекручування вжити як найрішучіших заходів аж до поставлення питання про перегляд злиття деяких комісаріятів до того часу, поки совітський апарат не буде належно перевихований у напрямі справді пролєтарської і справді братерської уваги до вимог і потреб відсталих і малих народів.

Союз республик, сотворений на основах рівности й добровільности, є першою спробою пролєтаріяту до управильнення міжнародніх взаємовідносин незалежних країн і першим кроком до утворення майбутньої всесвітньої совітської республики праці.

При будові союзу совітських республик треба здійснити такі засади:

а) При будові центральних орґанів союзу треба забезпечити рівність прав і обовязків окремих республик, як у їх взаємовідносинах, так і щодо центральної влади союзу.

б) В системі вищих орґанів союзу треба сотворити спеціяльний орґан представництва всіх без вийнятку національних республик і національних країн на основах рівности з можливо повним представництвом усіх національностей, що входять у склад республики.

в) Виконавчі орґани союзу повинні бути сконструовані на основах, що забезпечують реальну участь у них представництва республик.

г) Треба дбати, щоб республикам були надані досить широкі, зокрема бюджетові, права, які забезпечили б для них змогу вияву їх власної державно-адміністративної, культурної й господарської ініціятиви.

д) Органи національних республик і країн треба будувати переважно з людей місцевих, які знають мову, побут, звичаї відповідних народностей.

е) Належить видати закони, які забезпечили б уживання рідної мови у всіх державних установах.

ж) Треба подбати про зміцнення виховної роботи в червоній армії в напрямі прищеплення ідей братерства народів і вжити заходів до організації національних військових частин із додержанням умов, необхідних для забезпеки повної оборонної здатности республики[58]).

Ми переказали основні засади резолюції з як найбільшою докладністю, при чому при точках практичного характеру в багатьох місцях задержали автентичність тексту. Слід до цього додати, що резолюція містить іще одну частину, яку ми проминаємо. В ній проголошується осуд як націоналістичного, так і російського великодержавного ухилу в партії і підкреслюється необхідність сотворення національних кадрів для потреб совітського державного й партійного апарату.

Обговорення національної справи на XII зїзді дає цікавий матеріял, який вносить деякі доповнення для зясування становища партії. Проте цей матеріял має головний інтерес не так для вияснення позицій партії, як для висвітлення тої міжфракційної боротьби, що відбувалася в партії в звязку з її національною політикою. З дебатів на зїзді можна встановити, що основною причиною, яка викликала поставлення на порядок денний зїзду національної справи, був лист Леніна до ЦК партії. Тези цього листа лягли в основу резолюцій принятих зїздом. Проте листа, хоч він був відомий багатьом членам зїзду, на засіданнях не оголошено через те, як це було пояснено на зїзді, що він містив у другій своїй частині різкі напади на окремих членів Політбюра.

В протилежність до X зїзду, де проти Сталіна не було опозиції, на цей раз ряд промовців виступав із пропозиціями в національній справі радикальнішими, ніж сам доповідник.

Сталін у своїй доповіді зазначив вагу національного питання з погляду можливости приєднання для совітської влади резервів Сходу: „На наш Союз увесь Схід дивиться, як на досвідне поле" і слідкує за тим, чи вдасться нам розвязати національне питання. Так само, говориться в доповіді, має вагу національне питання з погляду внутрішніх відносин, оскільки недержавні народи заселюють найпотрібніші для господарського розвитку райони. Треба рахуватися з значінням національної справи і з огляду на зріст російського, а почасти й місцевого націоналізму. Суть проблеми полягає у встановленні правильних взаємовідносин між пролетаріятом колишньої державної нації й селянством колишніх пригнічених націй. Найкращою формою розвязки національного питання є новоутворений союз респу-

[58]) РКП(б) в пост. с'ездов.

блик. Існує цілий ряд чинників, які не тільки не допомагають обєднанню народів в одне державне ціле, але й гальмують його. З гальмівних чинників в умовах Непу головний — російський шовінізм. „Не випадок те, що ця ідея дісталася до деяких наших партійних установ. Я був свідком того, як на лютневому пленумі, де вперше ставилося питання про другу палату (палата національностей), в ЦК лунали промови, що не мають нічого спільного з інтернаціоналізмом"[59]). „Те довіря, яке ми тоді (в жовтні 1917 р.) здобули, можемо розтратити до останку, якщо не озброїмося проти цього нового, повторюю, російського шовінізму, який повзе без форми, без обличчя, крапля за краплею всякаючи в уха, в очі, крапля за краплею змінюючи дух, усю душу наших працівників так, що їх ризикуєш не пізнати"[60]). Другим чинником, що гальмує обєднання націй, є фактична нерівність націй, незліквідована проголошенням правної рівности. Свою ролю відограє також місцевий націоналізм, який особливо сильно виявляється на Кавказі. В цій частині доповіді Сталін детально спиняється на кавказьких відносинах і повстає проти утворення грузинської республіки, яка входила б безпосередньо до Союзу, обстоюючи утворення закавказької федерації. Далі він підкреслює необхідність для правильної розвязки національного питання сотворення в числі вищих союзних установ палати національностей.

Як бачимо з цього звіту доповіди Сталіна, він на цей раз, у протилежність до свого виступу на X зїзді, значно відбігає від засад, зазначених у резолюціях.

Над доповіддю розвинулися дуже широкі дебати. Промовців, що виступали на XII зїзді, можна поділити на три ґрупи.

Найчисленніша була ґрупа грузинських комуністів, з яких одні обстоювали утворення грузинської республіки, як федеративної державної одиниці в складі СССР, а другі піддержували позиції Сталіна. До перших належали Мдівані, Махарадзе, Еліава і Цінкадзе; до других — Стуруа, Енукідзе, Орджонікідзе.

Окремо треба вилучити виступи двох комуністів українців — Гринька і Скрипника, в їх промовах звучав великий скептицизм щодо можливости переведення партією прийнятих нею постанов у національній справі. Гринько в своїй промові спинився на умовах реалізації нової національної політики. „Я почну з того, як проходили дебати в національній справі на останній всеукраїнській партійній конференції. Після доповіди Фрунзе і жвавих дебатів один із найстарших членів партії Скрипник, який добре знає і почуває партію, сказав, що не зважаючи на те, що всі умови конференції ґарантують одноголосне приняття тез ЦК, у нього все таки залишається песимістичний настрій, чи й на цей раз ці тези не зостануться загубленою грамотою. Тов. Фрунзе так само підкреслив у свойому останньому слові певний песимізм, його утворює переконання, що на салі є багато товаришів, які могли б перечити і не заперечували, товаришів, які не засво-

[59]) XII с'езд. Стенограф. отчет, ст. 444.
[60]) Там же.

ують теперішнього курсу національної політики"[60а]). „Ні для кого не секрет, що не тільки в нашому совітському апараті, але й у середині нашої партії є дуже глибока централістична інерція"[60б]). Так само є в партії настрої легковаження національно-культурного моменту: „Найвідповідальніші товариші з України говорять: Я обїздив цілу Україну вздовж і впоперек, я говорив із селянами і маю враження, що вони не хотять української мови"[61]). Ці всі умови утруднюють переведення національної політики і утворюють небезпеку, що реалізацію її візьмуть у свої руки люди, що стоять поза нами.

Скрипник, наводячи факти, що українські меншості поза УССР не обслуговуються ні по культурній, ні по партійній лінії, що національні потреби українців у червоній армії не задовольняються, констатує: „Є тільки теоретичне признання з боку більшости, але коли доходить до чину, ні сили, ні волі у нас нема. Великодержавні забобони, вщеплені з молоком матері, стали інстинктом у багатьох і багатьох товаришів. Пригадайте, як багато й багато товаришів у нас були неприємно вражені, коли наш союз прийняв назву СССР, а не РСФСР. Пригадайте повні здивування розмови серед товаришів при порушенні справи переіменування РКП в Ком. Пар. СССР, як багато вважало принципово неприпустимим навіть піднесення цього питання, вважало його чимсь образливим, відмовою від традиції і т. ин."[62]). Теоретично ми розвязали національне питання давно. Проте практично наша лінія раз-у-раз викривлюється. „На національне питання в нашій партії були ріжні погляди: погляди Р. Люксембурґ і погляди Леніна. На жаль, є ще й третій погляд, який має найбільше прихильників, це погляд партійного болота, погляд людей, які бояться тут виступати з своєю лінією"[63]).

Як третю ґрупу промовців треба виділити ряд впливових комуністів, які, не анґажуючися в боротьбу грузин із позиціями Сталіна, виступали великими прихильниками позитивної розвязки національної справи, часто врозріз із тими поглядами, які вони висловлювали давніше. До цих промовців належали Зіновієв, Бухарін, Радек і Раковський. Треба мати на увазі, що їх попереджав так само радикальний виступ Троцького на українській партійній конференції, яка відбулася перед XII партійним зїздом. Утворюється враження, що одним із мотивів цих виступів була захована боротьба проти Сталіна, яка провадилася на партійній верхівці. З виступів промовців цієї ґрупи ми наведемо зміст промов Троцького і Раковського.

Перед XII зїздом РКП на Україні був Л. Троцький і робив доповідь про завдання XII зїзду на XII партійній конференції КП(б)У 5 квітня 1923 року. В своїй доповіді він, між иншим, дуже

[60а]) там же, ст. 460.
[60б]) там же.
[61]) там же, ст. 461.
[62]) там же, ст. 524.
[63]) там же, ст. 526.

гостро і виразно поставив національну справу. Посилаючися на авторитет Леніна, він підкреслив можливість помилок партії в національній справі: „Ми повинні зрозуміти, що ми національної справи не розвязали, як іще не розвязали ні одного господарського або культурного питання. Ми утворили лише революційні передумови для розвязки національної справи. Ми зруйнували царську каторгу народів, тюрму національностей. Але мало проголосити національну рівноправність, треба чином показати пригніченому — аджеж у нього багато недовіря — що ми з ним, що ми за нього, що ми обслуговуємо його національні інтереси не загальними фразами, а чином, працею"[64]). „Потрібна не лише тісніша господарська співпраця (смычка) з селянським ринком, не тільки загально-політична співпраця (смычка) пролетаріяту і селянства, але треба подумати і добре подумати про національну співпрацю (смычку): мову, школу, культуру"[65]). „Національна ідеольоґія є фактором величезного значіння. Національна психольоґія є вибуховою силою, яка в одних випадках революційна, в других випадках контр-революційна, але в обох випадках це величезна вибухова сила..."[66])

Раковський підчас дебатів на XII зїзді зазначив, що національна справа „це одно з тих питань, які загрожують найбільшими ускладненнями для совітської Росії і для нашої партії. Це одна з тих справ, яка — це нам треба на партійному зїзді сказати щиро й чесно — обіцює нам громадянську війну, якщо ми не виявимо потрібної чутливости й розуміння"[67]). Підкреслюючи важність національної справи, Раковський широко спиняється на централізаційних тенденціях совітського адміністративного апарату. „Коли б оповів вам історію боротьби, яку доводиться республикам провадити з нашим центральним апаратом, це була б історія боротьби за їх існування, яку ми переживаємо на окраїнах"[68]). „Нема такого кроку, який треба було б зробити національній республиці і сказати наперед, що його зробити можна. Повітовий виконком знає більше свої права, ніж національні республики. Я заявляю, що союзне будівництво пішло неправильним шляхом... Тов. Сталін зробив уже значну поправку з двопалатною системою. Але треба йти рішуче далі, треба відібрати від союзних комісаріятів девять десятих їх прав і передати їх національним республикам"[68a]).

Дебати були закінчені останнім словом Сталіна, який виступив проти прибільшення значіння національної справи ґрупою членів зїзду з Бухаріним і Раковським на чолі і заявив: „опріч права на самоозначення є ще право робітничої кляси на зміцнення своєї влади і цьому останньому праву підпорядковане

---

[64]) Троцкий. Задачи XII с'езда РКП. Москва 1923, ст. 39.
[65]) там же, ст. 38.
[66]) там же.
[67]) Стенографический Отчет, ст. 532, 534.
[68]) там же.
[68a]) там же.

право на самоозначення"[68]) Він уважає неправильним легковажити боротьбу з місцевим шовінізмом. „Цим хотять скасувати обовязок місцевих комуністів, обовязок неросійських комуністів боротися з своїм шовінізмом"[69]). Далі він боронить свої тези проти тих поправок, які вніс на секції зїзду в національній справі Раковський. Цих поправок було дві. Раковський пропонував у декляративній частині резолюції, де говориться про значіння національної справи в країнах Сходу, згадати також те значіння, яке вона має на Заході. Друга поправка Раковського торкалась орґанізації палати національностей і була внесена в імені української делеґації. Раковський мотивував її так: „На що утворена двопалатна система? На те, щоб вона давала ґарантії окремим республикам. В цьому зміст двопалатної системи. При тому рішенні, яке було прийняте сьогодні, двопалатна система не тільки не дає нам, окремим республикам, ніякої ґарантії, але, навпаки, вона закріпляє фактично ще більше ту систему, яку ми тепер маємо, систему, яка висловлюється в тому, що на 360 делеґатів союзного ЦІКа 280, а може й більше, належить РСФСР, а тільки 80 усім незалежним республикам разом. У палаті національностей кожна з автономних республик і країн, що входять до складу РСФСР, матиме по 4 голоси, Центральний Район теж 4 голоси, Україна, три Закавказькі республики і Білорусь також по 4 голоси... Таким чином РСФСР буде мати 64 або 70 голосів, тимчасом як Україна і Білорусь лише по 4 голоси..."[70]) Раковський запропонував поправку: „Ні одно з державних обєднань, що входять у другу палату, не повинне мати більше двох пятих голосів"[70]).

Натомість Сталін уважав, що другу палату складають не представники державних обєднань, а представники національностей на рівній основі. „Східні народи, орґанічно зєднані з Китаєм, з Індією, звязані з ними мовою, релігією, звичаями і т. ин., дуже важні для революції. Питомий тягар цих маленьких народностей стоїть значно вище, ніж питомий тягар України... Якщо допустити маленьку помилку в відношенні до маленької країни комликів, які звязані з Тибетом і Китаєм, це відібється на нашій праці значно гірше, ніж помилки щодо України. Ми стоїмо перед перспективою могутнього руху на Сході і повинні скермувати нашу працю насамперед по лінії пробудження Сходу і не робити нічого такого, що могло б хоч здалека, хоч посередньо зменшити значіння кожної окремої найменшої народности на східніх окраїнах".[71])

З постанов зїзду ми знаємо, що як спроби грузин, так і спроби українців перевести свою лінію не дали жадних наслідків. Приняті були тези ЦК, які піддержував Сталін.

---

[68]) там же, ст. 597.
[69]) там же, ст. 598.
[70]) там же, ст. 604, 605.
[71]) там же.

Дуже важний матеріял, що доповнює постанови XII зїзду, становить праця наради ЦК партії з відповідальними працівниками національних республик 9—12 червня 1923 року про практичні заходи для переведення в життя постанов XII зїзду в національній справі. Ця нарада, згідно з доповіддю Сталіна, винесла такі постанови:

1. Про загальну лінію партійної роботи в національній справі: підкреслена потреба дбати про підготову національних кадрів; необхідність відкрити вступ до партії для низових національних елементів, які виявляють щиру революційність, але не досить розвинені й загартовані; необхідність іти назустріч тим національним чинникам, які є революційно-демократичними або навіть лише льояльними до совітської влади.

2. Про справи, звязані з заснуванням другої палати ЦІКа Союзу і орґанізацією наркоматів Союзу: а) друга палата складається з представників автономних і незалежних республик (по чотири від кожної чи більше) і від національних областей (по одному). Члени першої палати не повинні бути членами другої. Представники затверджуються зїздом Союзу республик. Перша палата — союзний совіт; друга — совіт національностей. б) Права другої палати щодо першої: рівність прав, право законодатної ініціятиви за кожною палатою, кожний проект переходить через обидві палати, роздільне голосування. В випадку конфлікту — єднальна комісія обох палат; при неосягненні згоди нове голосування на спільному засіданні обох палат; при неполагодженні конфлікту передача його на розгляд надзвичайного або чергового зїзду совітів союзу республик. в) Про компетенцію другої палати: як і для першої палати, питання, передбачені артикулом першим конституції. Законодатні функції президії ЦІКа і СНК лишаються в силі. г) Про президію ЦІКа Союзу — президія одна, вибирається обома палатами при забезпеченні представництва найбільших республик. Пропозиція українців про сотворення двох президій недоцільна. Вона витворює роздвоєння верховної влади. д) Про кількість обєднаних комісаріятів: на підставі рішень попередніх пленумів ЦКа обєднаних комісаріятів повинно бути пять (чужоземних справ, зовнішнього торгу, військовий, шляхів і пошт), директивних теж пять (фінансів, ВСНХ, харчовий, праці і РКІ), решта автономні. Українці висловлювалися за комісаріяти чужоземних справ і зовнішторгу як директивні. Ця пропозиція не до прийняття; якщо утворюється союзна держава, то вона повинна виступати перед зовнішнім світом, як обєднане ціле. Так само складання концесійних договорів мусить бути зосереджене в Союзі. е) Про конструкцію наркоматів союзу республик: необхідне поширення складу колеґій наркоматів шляхом включення туди представників найбільших

і найзначніших національностей; ж) Про бюджетові права республик: у межах залишеної республикам частини, розміри якої повинні бути визначені окремо, належалося б поширити бюджетову самостійність республик.

3. Заходи для втягнення в совітське будівництво трудящих елементів місцевого населення: чистка державного і партійного апаратів від націоналістичних елементів (передовсім російських); б) систематична, неухильна праця для націоналізації державних і партійних установ; систематичне втягнення національних елементів у професійне й кооперативне будівництво; в) добір і притягнення більш або менш льояльних елементів місцевої інтеліґенції до совітських установ і утворення нових кадрів; г) орґанізація безпартійних конференцій[72]).

В дальших частинах своїх постанов нарада спиняється на заходах для піднесення культурного стану місцевої людности, на господарському будівництві з погляду національно-побутових особливостей, на практичних заходах для орґанізації військових частин, на орґанізації партійно-виховної роботи, на доборі партійних і совітських працівників. Серед заходів щодо орґанізації військових частин нарада між иншим рекомендує утворення військових шкіл у республиках, утворення командного складу для орґанізації військових частин, негайну орґанізацію на Україні і Білорусі міліційної дивізії.

Як бачимо, наведені постанови VIII конференції, X і XII зїздів і наради ЦК з представниками національних республик у своїх конкретних пропозиціях ріжняться досить виразно і різко від позицій, які зайняв VIII партійний зїзд. Проте було б помилковим бачити між постановами тої серії ріжного роду нарад, що мали місце після VIII партійної конференції, принципові ріжниці в погляді на справу національної державности. Коли навіть узяти доповідь Сталіна і запропоновані ним тези на XII зїзді, де найбільш відчувається змагання внести нові нюанси в погляд партії на національну справу, то й там ідентичність принципового підходу з позиціями, зафіксованими на VIII зїзді, безсумнівна. І тут і там основною базою є змагання перевести обєднання ріжних націй в одному державному орґанізмі. Необхідність здійснення цього обєднання мотивується замість загальних концепцій про напрям громадського розвитку, які лежали в основі постанов VIII зїзду, конкретними арґументами, що випливали з тодішнього становища совітської влади. В своїй доповіді на X зїзді Сталін зазначає три конкретні арґументи, які ведуть до необхідности обєднання совітських республик, а саме: 1) інтереси спільної оборони; 2) інтереси відбудови народнього господарства; 3) необхідність харчової допомоги республикам, що не мають достатньої кількости збіжжя. На XII зїзді для Сталіна основним і єди-

[72]) ВКП(б) в резол. и решен. с'ездов.

ним критерієм для оцінки національних рухів є те, чи сприяють вони обєднанню великих територій в одне господарське ціле. Вони для нього є поступовими лише тоді, коли, розбиваючи старі примусові форми, творять на їх місці нові добровільні форми обєднання. Ідея великих державних багатонаціональних організмів, яка визначила підхід партії до національних рухів на VIII зїзді, так само присвічує Сталіну при наміченні точок резолюції в національній справі на XII зїзді. При цих умовах уступ резолюції на XII зїзді, в якому підкреслюється правильність дотеперішньої політики партії, зовсім не порожня фраза, яка має лише прикрити відворіт. Резолюція констатує те, що є в дійсності: партія свої основні позиції в справі національної державности не зміняє.

При таких обставинах причини змін у позиціях партії після VIII конференції треба шукати єдино в тактичній площині. Справа ходить не про те, що партія прийшла до висновку про помилковість свого погляду на справу національної державности і має намір ці помилки виправити. Питання для комуністів стояло инакше: темп розвитку національних рухів показав їм, що вони не доцінювали їх сили. Коли б відносини на Україні трактували так, як трактував їх Ленін на VIII зїзді (відділення України викликане випадковими причинами, національний рух не має глибшого коріння, невідомо, чи українська мова має масове поширення), то, очевидно, для опанування України могла вистарчити програма, визначена в резолюціях VIII зїзду. Але події на Україні в 1919 році переконали комуністів, що український національний рух є фактором поважнішим, ніж вони це собі початково уявляли. Для опанування України виникла потреба в зміні тактики. Ця нова тактика і була започаткована резолюцією VIII конференції.

Після опанування України і закінчення громадянської війни перед комуністами стало на порядок денний питання про оформлення державної влади на тих величезних просторах, якими вони заволоділи. Повстало питання про переведення того „добровільного" обєднання, яке було їх програмовим завданням. Обставини за часів громадянської війни, особливо обставини на Україні показали, що переведення обєднання, якщо не виявити певної тактичної гнучкости, буде завданням нелегким. Постанови X, XII зїздів і постанови наради ЦК з представниками національних республик свідчать, що комуністи ту тактичну гнучкість виявити потрапили. Перечитуючи зміст тих постанов, ми бачимо, на які далекойдучі аванси, уступки і обіцянки національностям вони вважали можливим іти для того, щоб перевести це обєднання. Події показали, що значна частина цих обіцянок (хоч би те, що обєднані комісаріяти, коли вони в своїй діяльності виявлять великодержавний напрям, будуть скасовані) так і лишилась на папері.

***

Був ряд причин, через які позиції, проголошені на X і XII зїздах у справі національної державности, передовсім у справі української державности, задержались певний час і після того, коли „добровільне" обєднання й утворення СССР були вже закінчені.

Роки Непу для комуністичної партії були роками кокетування з середнім селянством. Оскільки в ті роки заготівля збіжжя базувалася на принципах його добровільного продажу селянами державним орґанам, поруч з якими міг закуповувати також і приватник, настрої й позиції селянства відогравали для влади першорядну ролю. Спеціяльного значіння набрали позиції українського селянства, бо Україна належала до основних доставців збіжжя для центральних промислових районів. Крім того лежала вона розмірно найближче до російських осередків, що потрібували збіжжя, а цей момент при дуже малій налагодженості тоді залізничого руху відогравав не останню ролю.

Треба заразом мати на увазі, що комуністична партія на Україні посідала тоді дуже обмежені впливи. Особливо незначні були її звязки з селянством. Це можна ілюструвати такими цифрами. Серед комуністів у 1922 році було українців лише 12801, при чому серед них 53.9%, себ-то 6904 уважало своєю рідною мовою мову російську. Отже комуністів українців по національності й по мові, яких партія могла використати для поширення своїх впливів серед українських народніх мас, у 1922 році було лише 5898 чоловіка. В 1927 році кількість комуністів українців зросла до 53050, відсоток українців, які вважали своєю рідною мовою російську, зменшився до 47.7%, а число їх становило 25316; таким чином українців комуністів по мові і національності в 1927 році було 28734 чоловіка. Серед комуністів на Україні по роду занять у 1927 році було 43.6% службовців, 34.2% робітників і лише 8.9% селян[73]). Бачимо отже, що сили комуністів на Україні були аж надто обмежені, особливо, коли порівняти з тими складними завданнями, які стояли тоді на Україні перед партією і совітською владою на Україні.

При таких обставинах єдиною можливою тактикою для партії була політика тимчасових і позірних уступок, політика частинного переведення в життя того національного курсу, який був заповіджений постановами XII зїзду.

Треба відзначити, що здійснення партійної лінії в справі національної політики на Україні проводили місцеві комуністи з певним опізненням. За громадянської війни в комуністичній партії на Україні визначну ролю відогравали Пятаков, Бош, Авсем, які займали виразно ворожу позицію до всяких спроб поставлення національної справи. Виступи Пятакова на VIII партійному зїзді нам уже доводилося цитувати. Ще в листопаді 1920 року

[73]) Социальный и национальный состав ВКП по данным всесоюзной партийной переписи 1927 р. Госиздат 1928.

Зіновієв на V конференції КП(б)У виступав із такими заявами: „Ми вважаємо, що мова повинна вільно розвиватись. За низку років переможе та мова, яка має більше коріння, мова життєздатніша, культурніша. Через те наша політика повинна полягати в тому, щоб не словами, а чином, відкрито й чесно показати українському селу, що совітська влада не буде ставити йому перешкод говорити і вчити своїх дітей якою завгодно мовою"[74]). Отже через рік після VIII загально-партійної конференції, з її далеко йдучими уступками українському рухові, Зіновієв національну політику на Україні зводив до того, щоб не перешкоджати селянам говорити і вчити дітей українською мовою. При цих відносинах у 1923 році, коли на XII партійному зїзді ще раз була підкреслена потреба ліберальної національної політики, совітська Україна серед инших національних республик стояла на одному з останніх місць щодо наслідків переведення цеї політики в життя. Ми знаємо, яким песимізмом щодо можливости реалізації підстав нової національної політики партії на Україні були перейняті виступи українців-комуністів Гринька і Скрипника на XII зїзді. Українська дійсність ці сумніви і цей скептицизм у великій мірі виправдала. Частинне переведення в життя нової національної політики партії виявилось насамперед у низці резолюцій і постанов комуністичних осередків на Україні, які були зреалізовані лише в дуже обмеженій мірі. На справах національної політики спинився IX зїзд КП(б) У, що відбувся в 1925 році. В резолюціях цього зїзду була підкреслена величезна вага національної політики для соціялістичного будівництва на Україні та для зміцнення спілки робітничої кляси з селянством. Була висунена ціла низка проблєм у цій галузі: українізація партійного й адміністративного апарату, підготова українських партійних кадрів, українізація професійних спілок, комсомолу, тощо. Проте переведення в життя цих партійних директив стрілося з байдужістю членів партії. Це було одною з причин, чому партійний центр КП(б)У вернувся до справ національної політики на червневому пленумі в 1926 році. Тези пленуму підкреслюють необхідність переведення українізації як підстави до втягнення в соціялістичне будівництво широких робітничих і селянських мас, але разом із тим засуджують погляди Шумського і Хвильового, які протиставляли інтереси України інтересам инших совітських республик. Позиції щодо української державности ЦК КП(б)У в своїх тезах формулує так: „Категорично відкидаючи всякі тенденції, спрямовані до розриву утворених спільними інтересами, традиціями спільної боротьби і закріплених конституцією звязків УССР з иншими радянськими республиками, партія вестиме дальшу боротьбу в справі зміцнення УССР на основі існуючої конституції й забезпечення самодіяльности та розгор-

[74]) Останні партійні документи з нац. пол. КП(б) У. Держвид. Укр. 1927.

тання державного будівництва. Пленум доручає Політбюрові практично вивчити всі конкретні факти порушення конституції та инших центральних установ, поставивши про це питання в ЦК ВКП(б), а також вести дальшу роботу в справі обєднання в складі УССР всіх сумежних із нею територій з українською більшістю населення, що входять до радянського союзу"[73]).

Ця резолюція була винесена в той період, коли на Україні в партійних колах користувався великим впливом Скрипник і національна течія серед комуністів завдяки цьому мала чи не найбільший питомий тягар за ввесь час існування тут совітської влади. Проте ми бачимо, як українські комуністи що далі, то більше здають свої позиції. В 1923 році Раковський і Скрипник, коли вироблялася конституція СССР, ставили розмірно далеко йдучі домагання щодо забезпечення прав УССР. В 1925 році український партійний осередок стоїть уже цілком на ґрунті виконання існуючої конституції і має на увазі боротися зі спробами її порушення. При цьому треба додати, що ці спроби боротьби з порушеннями конституції СССР загально-союзними чинниками, здається, мали виключно паперовий характер. Принаймні в оголошених друком партійних документах ми не знаходимо жадних вказівок на те, щоб Політбюро КП(б)У виконало те доручення, яке було покладене на нього наведеною резолюцією. Здаючи позиції в справі української державности, ЦК КП(б)У рівночасно з тим уважав потрібним розпочати боортьбу з національно настроєними комуністами. В резолюції ми знаходим осуд національних ухилів Хвильового й Шумського. Переводячи цю тактику, український комуністичний осередок тим самим зменшував для себе ту базу, на яку він міг би спиратися в обороні прав української совітської державности перед загально-союзними партійними чинниками. Ця тактика була одною з тих причин, яка в майбутньому передрішила долю самого Скрипника.

В період, коли комуністична партія зайняла нову тактичну лінію в справі національної державности, надії на близький початок світової соціяльної революції в керівних комуністичних колах уже встигли значно зблiднути; партія мусіла визнати факт тимчасової стабілізації капіталізму. Але проте за тих часів ішло гарячкове шукання тих факторів, які цій тимчасовій стабілізації капіталізму покладуть кінець, викличуть міжнародні світові конфлікти і приведуть у результаті до початку світової соціяльної революції. До факторів, що можуть бути джерелом міжнародніх конфліктів, партія в цей час зачислює національні рухи, зокрема звертає увагу на міжнароднє значіння українського руху. Вона вважає необхідним зробити спробу намітити таку тактичну лінію, яка дала б змогу використати український рух, як міжнародній чинник. Цю свою спробу партія переводить через Комінтерн.

Пятий всесвітній конґрес Комуністичного Інтернаціоналу

---

[73]) Останні партійні документи з націон. політ. КП(б) У, ст. 16.

1925 року приймає резолюцію про значіння національного питання для Середньої Европи і Балканів такого змісту: „Боротьба поневолених народів проти національного гніту стає заразом боротьбою проти влади імперіялістичної буржуазії, що перемогла у війні. Значіння цієї боротьби проти національного поневолення ще збільшується тим, що пригнічені в Польщі, Чехословаччині, Югославії, Румунії і Греції національності своїм соціяльним складом є переважно селянські і боротьба їх за національне визволення є заразом боротьбою селянських мас проти иншонаціональних поміщиків і капіталістів"[75a]. Серед цих проблєм „українське питання є одним із найважніших національних питань Середньої Европи, розвитку якого вимагають інтереси пролєтарської революції як у Польщі, Румунії й Чехословаччині, так і в усіх сумежних країнах"[76]).

В звязку з визнанням міжнародного значіння українського руху комуністи в цей період звертають увагу на справу соборности українських земель.

На пятому конґресі III Інтернаціоналу при обговоренні національної справи представник західньо-українських комуністів зазначив, що їм за допомогою Виконкому III Інтернаціоналу після чотиролітньої боротьби вдалося добитись, що польська комуністична партія відмовилася від нігілістичних позицій у національній справі і ухвалила на свойому другому зїзді піддержувати гасло прилучення західньо-українських земель до УССР. Справу соборности українських земель порушує резолюція Виконкому Комінтерну 1926 року, яка стоїть у звязку з внесеною до нього заявою ЦК КП(б)У, в якій той характеризує свої позиції і розмежовується з лінією Шумського-Максимовича. Відповідний уступ резолюції Комінтерну звучить так: „Фронтовій згоді української буржуазії з польським фашизмом і спробам польського фашизму розєднати національно-революційний рух українських трудящих мас — партія повинна протиставити робітниче-селянський бльок, зорґанізований на плятформі: за робітниче-селянський уряд у Польщі, за право на самовизначення аж до відокремлення й обєднання Західньої України з УССР. Але партія повинна одночасно старанно розяснювати робітникам і селянам Західньої України, що цілковите визволення її трудящих мас та її обєднання з Радянською Україною може бути внаслідок спільної дружньої переможної боротьби єдиним фронтом пліч-о-пліч із польськими робітниками і селянами проти диктатури польського фашизму"[77]).

Через усі ці обставини позиція, зайнята XII зїздом у справі національної державности, переводилася в життя на Україні в певних розмірах протягом кількох років і творилися там певні завязки української совітської державности, яка розцінювалась,

[75a]) Остан. парт. докум. з нац. пол. КП(б)У. ДВУ. 1927.
[76]) Там же.
[77]) Там же, ст. 69.

як чинник, що посідає значіння не лише з огляду на внутрішні відносини в СССР, але з огляду також на міжнародні обставини.

Не означає це, розуміється, того, що процес будування совітської державности відбувався гладко, що він не натрапляв на сильну опозицію в рядах самої ж комуністичної партії. Можна твердити, що вже в самих тезах Сталіна на XII зїзді в захованій формі містилися позиції далеко йдучої резерви щодо українського руху і до української державности. Справді, ці тези признають поступовість національного руху, оскільки він означає зріст незадоволення мас з імперіялістів і оскільки веде до обєднання націй на нових основах. Ці обі вимоги український рух задовольняв лише в незначній мірі. Основні маси українського населення вже були обєднані в межах совітського союзу і з цього погляду український рух був чинником, який лише ускладняв господарське і політичне будівництво совітського союзу. Поступовість українського руху, з погляду Сталіна, могла б відноситись до тих частин української нації, які не входили в совітський союз і знаходилися в межах Польщі, Чехословаччини й Румунії та могли відограти певну антиімперіялістичну ролю. Але це була меншість у порівнянні з тою кольосальною більшістю українців, що знаходилися в межах СССР. Так само мало задовольняв український рух і другу вимогу Сталіна. Національні рухи мали, на його погляд, значіння тоді, коли їх можна було використати для сотворення багатонаціональних орґанізмів, які становили б єдине господарське і державне ціле. Український національний рух, що мав свої давні державницькі традиції, мало надавався до того, щоб його можна було зробити знаряддям у бажаних для комуністичних чинників цілях. З свого погляду Сталін мав повну рацію, коли на XII зїзді говорив, що для нього питомий тягар маленьких східніх народностей значно вищий, ніж питомий тягар України. У народностей, які стояли на примітивному ступні культури, совітська національна політика могла рахувати на значно більші ефекти й успіхи, ніж на „куркульській" Україні, де позиції націоналізму і сепаратизму мали своє глибоке коріння. Таким чином у самій постанові тез про національну справу на XII зїзді були моменти, які виділяли український рух і ставили його в несприятливе становище. При цих умовах не можна було й сподіватися від керівних партійних чинників, яких нова національна тактика партії зобовязувала тільки формально, що вони піддержуватимуть справу української совітської державности без застережень.

Поруч із тим існувала, очевидно, в комуністичній партії і цілком отверта опозиція проти нової національної тактики. Ми бачили, як вороже й централістично на VIII зїзді була настроєна в національній справі значна частина делеґатів. На пізніших зїздах партійне керівництво вжило заходів проти опозиції. Через те люди, що не згоджувалися з поглядами, сформулованими в резолюціях, не виступали, але це не значило, що вони свої позиції змінили. Нові національні позиції партії й її нова тактика

загрожували російському національному станові посідання і це не могло не викликати серед росіян комуністів відповідної реакції. Провадився мовчазний саботаж нової національної тактики партії з боку її окремих членів і організацій, до якого партійні верхи ставилися дуже толерантно. Поруч із тим уже з наступного партійного зїзду в травні 1924 р. розпочинаються атаки проти УССР. На XIII зїзді партії Зіновієв підносить питання, що на Україні, де так сильно посунено вперед справу українізації, слід розпочати заходи для забезпечення прав національних меншостей. З виступу Зіновієва видко було, що, на його думку, забезпечення прав національних меншостей український уряд легковажить[78]). Свою кампанію проти УССР, розпочату на XIII зїзді, Зіновієв продовжував і в пізніші роки. Скрипник у промові на XV зїзді в 1927 році згадує про заяву Зіновієва до президії ЦК в липні того самого року, в якій говориться, що на Україні провадиться „така українізація, яка на ділі рівна петлюрізації"[79]). Другим ініціятором кампанії проти української совітської державности був Ларін. Йому належать статті: „Об искажениях в проведении национальной политики", уміщені в „Большевику" в 1926-27 рр. Слідом за Ларіним із критикою національної політики партії виступив Ваґанян. У своїй книжці Ваґанян між иншим нападає на національну політику КП(б)У. Ця кампанія при подвійному відношенні до української совітської державности з боку керівних партійних чинників давала свої конкретні несприятливі наслідки. Навіть у ці часи розмірно найтолерантнішого ставлення до УССР з боку загально-союзного партійного осередку, процес її скріплення йшов із великими труднощами й перебоями. Проте всі ці тодішні ускладнення були незначною дрібницею в порівнянні з тим становищем, в якому опинилась українська совітська державність у період ґенеральної лінії.

***

Боротьба проти української совітської державности, поволі наростаючи, набирає особливо інтенсивного характеру з початком здійснення першої пятилітки. З цього часу можна говорити про різку зміну курсу національної політики комуністичної партії на Україні.

З проголошенням курсу ґенеральної лінії відпали ті обставини, які за попередніх років примушували ставитися до національних республик з певною толеранцією. Проголошення колективізації означало розрив із селянством, отверте виповідження йому війни. Висунення гасла будування соціялізму в одній країні було рівнозначним із відсуненням світової соціяльої революції ad calendas graecas. Це все вело до того, що справа української совітської державности, як і взагалі справи будови

[78]) XIII сезд. Стеногр. отчет. ст. 259.
[79]) XV сезд. Стен. отчет. ст. 649.

державности всіх національних республик, переставала бути актуальною.

З другого боку заходи щодо реалізації програми першої і другої пятилітки, що стали в центрі уваги партійних чинників, для них були органічно звязані з централізацією переведення намічених завдань в єдиному загально-союзному центрі. Наявність у союзних республиках установ, що користувалися певною автономією, видавалася партійному центрові поважною перешкодою на шляху до здійснення намічених плянів. Отже реалізація програми пятиліток була звязана зі здійсненням цілого ряду уніфікаційних заходів, які перетворили права і компетенцію українських совітських установ, як і установ инших національних республик, у повну фікцію. Були в керівних комуністичних чинників власне на Україні ще й спеціяльні причини, які надали більшої інтенсивности їх політиці, спрямованій до ліквідації національних республик.

В останні роки можна занотувати цілу низку виступів чільних діячів комуністичної партії, які дуже виразно і катеґорично підкреслюють ту імперіялістичну небезпеку, яка загрожує Україні. В політичному звідомленні ЦК КП(б)У на XII зїзді КП(б)У 20 січня 1934 року П. Постишев, наприклад, говорив так: „Україна в плянах міжнароднього імперіялізму займає дуже солідне місце. Активізація інтервентських елементів, особливо Німеччини, стимулює діяльність української націоналістичної білої еміґрації, яка перебуває на службі у цих інтервентських штабів. Українські націоналістичні білоґвардейські ґрупи постачають орґанізаторів шкідництва, шпіонажі, диверсійних банд“[80]). Аналізуючи той конкретний фактичний матеріял, на якому базує Постишев і инші комуністичні достойники свої висновки про пляни української еміґрації і закордонних держав щодо України, доводиться констатувати, що всі вони оперують однобічними, а то просто й фальшивими даними. Утворюється враження, що мають вони заздалегідь приготовані позиції щодо плянів закордонних держав і української еміґрації незалежно від існуючих фактів, і що ці позиції їм потрібні, щоб виправдати ту лінію національної політики на Україні, яку вони переводять. Версія про активізацію закордонних і еміґраційних чинників і про існуючий звязок між ними і тими чи иншими ґрупами на Україні потрібна лише на те, щоб прикрити банкротство совітської політики на Україні. Большевикам не вдалося здобути своєю політикою народні маси. Український національний рух у свойому розвитку йшов далі в небажаному для них напрямі. Беручися до послідовної ліквідації національної політики, большевики не знайшли иншого засобу умотивувати цей свій крок, як витягти з архівів заялозену чорносотенну версію про український рух, як німецьку інтриґу. Ми знаємо, що дореволюційні російські урядові і громадські чинники користувалися цею версією не один раз.

[80]) П. Постышев. От XVI до XVII с'езда. Статьи и речи, ст. 70.

Дуже характеристичне те, що на цей раз зміна курсу здійснюється в першу чергу шляхом фактів, шляхом переведення тих або инших заходів уніфікаційного характеру. Вони переводяться без теоретичного обґрунтування і відповідних резолюцій; позиції національної політики комуністичної партії, сформульовані XII зїздом, офіційно задержують свою силу. Через те за часів ґенеральної лінії ми маємо дуже незначний матеріял, який характеризує теоретичні позиції національної політики партії. Оскільки цей матеріял існує, він має за завдання довести, що партія продовжує далі ту саму лінію національної політики, яку на основі вказівок Леніна визначили X і XII партійні зїзди. До цього старого курсу, мовляв, у звязку з потребами нової ситуації вносяться лише деякі незначні нові нюанси. Той факт, що ці нові нюанси геть руйнують попередню політику, лишається без уваги і проминається.

На XVI зїзді партії в 1930 році національна справа не була предметом більшої уваги. Про неї є лише окремі згадки в доповіді Сталіна і в виступі Постишева. Проте Сталін у своїх епізодичних згадках про національну справу встановив ті гасла, яких належить додержуватися комуністам. Ці гасла обовязують і по сьогоднішній день. Здійснюючи фактично уніфікацію совітського державного устрою, Сталін зайняв ту позицію, що принципи національної політики, проголошені X і XII зїздами, лишаються непорушними і що партія, мовляв, продовжує здійснювати їх у своїй практиці. Можна знайти в виступі Сталіна, наприклад, такий уступ, присвячений обороні національних республик: „Чи розуміють наші ухильники, що знищити національні республики і області означає позбавити міліони мас народів СССР можливости одержати освіту рідною мовою, позбавити їх можливости мати школу, суд, адміністрацію, громадські й инші установи й орґанізації з рідною мовою, позбавити їх можливости приєднатися до соціялістичного будівництва“[81]).

Проголошуючи непорушність принципів національної політики партії, Сталін разом із тим обережно вносить до них дуже поважні поправки, які дають можливість виправдати новий уніфікаційний курс. Слід звернути увагу на спосіб, як вносяться ці поправки. Сталін їх робить у порядку розяснення позицій старої національної політики партії. Хоч фактично стоять вони в різкій суперечності до її принципів, проте Сталін змагається довести, що вони є льоґічним їх продовженням і розвитком. Тих поправок, що їх вніс Сталін на XVI зїзді, є три: 1) про трактування російського шовінізму й місцевого націоналізму, як рівнорядних небезпек для партії; 2) про розцвіт національних культур, як наслідок національної політики партії; 3) про завдання національної політики партії будувати національні культури, соціялістичні щодо змісту й національні щодо форми. Ці поправки

[81]) XVI с'езд. Стеногр. отчет.

проголосив Сталін у своїй епізодичній згадці про національну справу в доповіді на зїзді партії, як самозрозуміле й очевидне доповнення старих національних позицій партії, що не потребує жадного обґрунтування.

Проте, порівнюючи їх із резолюціями X і XII партійних зїздів, легко переконатися, що вони уявляють дуже поважне відступлення від старих позицій партії. Сталін проголошує за рівнорядну небезпеку для партії як ухил у бік місцевого націоналізму, так і в бік російського шовінізму. Ця позиція Сталіна знаходить свій дальший льоґічний розвиток у його виступі на XVII партійному зїзді в 1934 році. Він тут зазначає: „Головну небезпеку становить тут ухил, проти якого перестали боротись і який таким чином виріс до державної небезпеки. На Україні, ще зовсім недавно, ухил у бік українського націоналізму не був головною небезпекою. Але, коли перестали з ним боротись і дали йому вирости до того, що він злучився з інтервентами, ухил цей став головною небезпекою"[82]). Гасло про український національний ухил, як головну небезпеку, Сталін висуває, не зважаючи на те, що перед тим у цій самій промові він говорив: „Національні ухильницькі уґрупування розбито і розпорошено; їх орґанізатори або остаточно зєдналися з інтервентською еміґрацією, або признали свою вину"[83]). Тимчасом резолюція X зїзду цілком катеґорично говорить, що за головну небезпеку треба вважати ухил у бік російського шовінізму, а резолюція червневої наради ЦК 1923 року підкреслює необхідність великої толєранції до національно настроєних елементів. Сталін вносить свою поправку про небезпеку місцевого націоналізму, не зважаючи на те, що великодержавні тенденції не лише не були злківідовані, але набрали більших розмірів. Це констатує в своєму виступі на XVI зїзді така авторитетна людина, як П. Постишев. Він, характеризуючи відносини на Україні, зазначає: „Посилення великодержавних настроїв є безсумнівним. Ухильники-великодержавники перебудову господарських орґанів, зокрема утворення союзного наркомзему розуміють, як гасло до ліквідації питань національно-культурного будівництва. У нас, на Україні, серед частини спеціялістів, а через них і серед окремих комуністів, особливо студентів, існує такий погляд: або індустріялізація або українізація. Деякі, гонючися за інтернаціоналізмом, пропонують замість української мови завести в школах есперанто"[84]).

Друга поправка Сталіна про розцвіт національних культур, як наслідок національної політики партії, так само є значним ухилом від позицій зайнятих XII зїздом партії. В своїх тезах на XII зїзді Сталін висував думку, що совітський устрій сам по собі ще не розвязує національної проблеми, а лише творить умови,

[82]) XVII с'езд. Стенограф. отчет, ст. 32.
[83]) Там же, ст. 28.
[84]) XVI с'езд. Стеногр. отчет, ст. 107.

за яких вона може бути розвязана. Вирішення проблеми наступить лише тоді, коли буде знищена фактична нерівність націй. Зрозуміло, що усунення цеї фактичної нерівности, як наслідку вікового пригнічення недержавних націй, може наступити в результаті довгої систематичної праці над господарським і культурним піднесенням. Раптом у 1930 році Сталін декларує, що розцвіт національних культур уже осягнений. Довгий і складний процес розвязки національної справи скоротився на практиці до сімох років. За цей короткий час усі поставлені питання розвязано і національна справа, як вирішена, може бути зняти з денного порядку. Очевидно в дійсності становище було цілком инше: можливість усунення національної справи з денного порядку наступила тільки через те, що підхід до неї Сталіна в 1930 році був цілком відмінний від його позицій у 1923 році.

Не меншою новиною в порівнянні з принципами національної політики, декларованими партією в 1919—23 роках, була теза про будування національних культур — національних щодо форми й соціялістичних щодо змісту. Давніше говорилося взагалі про піддержку розвитку національних культур, про притягнення до державного й культурного будівництва національної інтеліґенції при умовах її льояльности до совітської влади. Теза Сталіна піддержку розвитку національних культур ставить в обмежені рямці: допомагати їх розвиткові партія вважає можливим остільки, оскільки йде мова про такі вияви культурної творчости, які будуть визнані соціялістичними.

Зміна національної політики партії відбувалась одночасно зі зростом у партії російських націоналістичних тенденцій. Тут так само перевагу над деклараціями офіційного порядку мають факти. Резолюцій керівних комуністичних осередків, які б обґрунтовували і леґалізували цей націоналістично - російський курс партії, розуміється, нема. Але про існування цього курсу виразно свідчать статті, що їх містять керівні орґани совітської преси, й промови, що їх виголошують партійні діячі. Для прикладу наведемо кілька цитат із чільних орґанів совітської преси за 1936 рік. У січні 1936 року Бухарін у статті, присвяченій памяті Леніна, мав необережність назвати Росію країною, „де обломовщина була найуніверсальнішою прикметою характеру, де панувала нація Обломових“[85]). Ця стаття викликала цілу низку виступів у „Правді“. Вступна стаття в ч. 29 з 30. I. 1936 р. реаґує на слова Бухаріна так: „Лиш аматори словесних викрутасів, що мало тямлять у ленінізмі, можуть твердити, що в нашій країні до революції „обломовщина була найуніверсальнішою прикметою характеру“, а „російський народ був нацією Обломових“. „Народ, що дав світові таких героїв, як Ломоносов, Лобачевський, Попов, Пушкін, Чернишевський, Менделеєв, таких ґіґантів людськости, як Ленін і Сталін, народ, що підготував і перевів большевицьку революцією, такий народ „нацією Обломових“ може назвати

[85]) Известия, ч. 18 з 21. I. 1936 р.

лише людина, що не здає собі справи з того, що говорить. Трудящі всіх націй совітського союзу знають, яку величезну допомогу дав їм великий російський народ".

У спеціяльній статті „Об одной гнилой концепции" газета підкреслює:

„В такому тоні про росіян (взагалі, в цілому) говорили петлюрівці, дашнаки, грузинські меншевики і федералісти, мусавитисти, алаш-ординці і т. ин."

„Вряд чи тов. Бухарін потрапить зясувати з погляду своєї концепції, як ця „нація Обломових" могла історично розвиватися в межах величезнішої держави, що займає $^1/_6$ частину суходолу земної кулі. І ніяк не зрозуміти з цих універсально-обломовських позицій, як російський народ сотворив таких велетнів художньої творчости і наукової думки, як Пушкін і Лермонтов, Ломоносов і Менделеєв, Бєлінський і Чернишевський, Ґерцен і Добролюбов, Толстой і Ґоркій, Сєчєнов і Павлов".

„Наш великий народ, що дав такі блискучі зразки боротьби за звільнення людськости від кайданів капіталізму, переможної боротьби за комунізм, та дав світові таких ґеніяльних провідників трудящих, як Лєнін і Сталін, займає почесне місце в братерській родині трудящих усіх країв, на ньому зосереджені з любовю і надією погляди сотень міліонів пригнічених і визискуваних всього світу. На його багатющій історії буде виховуватись багато поколінь борців за світовий комунізм"[86]).

В результаті цих виступів „Правди" Бухарін був примушений виправити свої „помилки". В „Ізвєстіях" (ч. 38 з 14. II. 1936 р.) він, признаючи „необережність" своєї характеристики, зазначає: „Російська історія знала епохи величезного піднесення і відносного історичного поступу. Російський революційний рух навіть за доби февдалізму показав знамениті взірці геройства і орґанізації. Пізніше він дав цілу плеяду найвидатніших постатей. Російська наука має низку блискучих імен. Російська література з правом займає одне з перших місць у світовій літературі взагалі, хоч і змагався царат обернути історію держави російської в історію міста Ґлупова".

Ця полєміка між Бухаріним і „Правдою" яскраво характеризує пануюче тепер у комуністичних колах трактування російської нації, російської державности як чогось вищого, що має бути за зразок для наслідування не лише для всіх народів Союзу, але й цілого світу[86a]). Ця наново пробуджена національна гордість провідників СССР, що трактують силу і значіння російського народу в світових маштабах, відбивається на оцінці всіх визначних подій державного життя країни.

„Правда" з приводу відкриття сесії совітів РСФСР 1936 року у вступній статті пише: „Російська культура, звільнена від

[86]) Правда, ч. 40 з 10. II. 1936 р.

[86a]) На початку 1937 р. столітній ювилей смерти Пушкіна так само дав привід російським комуністичним колам для цілого ряду виявів свого російського патріотизму.

шляхетсько-капіталістичних кайданів, що так розцвіла в умовах соціялізму, відограла величезну ролю в розвитку численних народів, визволених жовтневою революцією. Російські робітники й селяни в братерському союзі з иншими народами нашої країни відстояли незалежність совітської держави і забезпечили її розцвіт. На сході і заході, на півночі і півдні засяяли світла дійсно людської цивілізації і культури для народніх мас... І російські робітники, російські трудящі можуть пишатися тим, що саме на їх долю випала честь допомогти трудящим инших національностей стати дійсно вільними членами соціялістичної спілки народів — СССР і тим заслужити їх найбільшу любов"[87]).

„Ізвестія" пишуть з того самого приводу: „В великому братерстві народів, утвореному ґеніяльною політикою Леніна, що розвивається під проводом тов. Сталіна, російський народ займає перше місце, як перший серед рівних. Його мова, його національна культура, його національне мистецтво чим далі, то все сильніше і більше приходять на допомогу народам СССР. Його творчі сили і революційний розмах, його національні властивості, що їх керівні кляси Росії так деформували, чим далі, то більше стають обєктом наслідування і прикладу для трудящих відсталих націй, що перетворюються в передові народи"[88]).

Цілком зрозуміло, як можуть відбиватися ці настрої і ці тенденції, що стають панівними серед російських комуністів, на відношенні їх до української справи й української державности. Раніше боротьбу з українськими державницькими інтенціями переводили комуністи передовсім в імя моментів соціяльного порядку, в імя того, що українська нація, в своїй основі селянська, займала гостро ворожу позицію до колєктивізаційних експериментів. Тепер що-далі, то виразніше до моменту соціяльного долучається момент національний. З українською совітською державністю провадиться боротьба через те, що „контрреволюційна", „куркульська" українська нація викликає у російських комуністів резерву і побоювання, бо вона стає найбільшою перешкодою для здійснення програми обєднання сходу Европи біля Москви, програми реалізації панування російської нації на величезних просторах колишньої імперії.

***

На період ґенеральної лінії припадає гостра нагінка ЦК ВКП(б) на комуністичну партію України, яка привела до зміни складу не тільки Центрального Комітету комуністичної партії України, але також і до зміни значної частини чільних провідників партійних орґанізацій. В січні 1933 року до Харкова посилається довірений Сталіна П. Постишев, який починає відогравати центральну ролю на Україні. Він ставить своїм завданням, відпо-

[87]) Правда, ч. 31 з 1. II. 1936 р.
[88]) Ізвестия, ч. 28 з 2. II. 1936 р.

відно до одержаних із Москви інструкцій, „виправити" ті недотягнення, які були в роботі партійного апарату на Україні, насамперед недотягнення в області національної політики, яка ніби підпала під вплив українського націоналізму. Фактично та кампанія, яку розпочав 1933 року П. Постишев у найширшому маштабі проти українського націоналізму, не була першою. Слід тут згадати про ті націоналістичні „ухили", що їх попередніми роками було знайдено у Шумського, Хвильового, Сологуба, Василькова, Турянського, Волобуєва, Річицького й ин. і свого часу зліквідовано, але акція, яку розпочав у 1933 року Постишев, набрала такого широкого й масового характеру, як ні одна перед тим.

Не спиняючися в цьому місці на фактичній діяльності Постишева, відзначимо тут лише деякі його виступи ідеольоґічного характеру. Пленум зреорґанізованого ЦК КП(б)У в листопаді 1933 року в постанові, запропонованій Постишевим, з приводу ухилів говорить між иншим таке: „Великодержавний російський шовінізм є головною небезпекою в маштабі цілого СССР і цілої ВКП(б), але це аж ніяк не перечить тому, що в деяких республиках, особливо на Україні, в теперішній момент головну небезпеку становить місцевий український націоналізм, що сполучується з імперіялістичними інтервентами"[89]). Як бачимо, постанова ЦК КП(б)У, заініціована Постишевим, була перейнята тими самими основними ідеями, що їх проголосив на XVII зїзді Сталін, як загально обовязуючу директиву для партії. Позиції Постишева характеризуються двома тезами, які він раз-у-раз висуває в своїх промовах — він зазначає величезні успіхи, що їх зробила совітська Україна на всіх фронтах соціялістичного будівництва, в тому й будівництва національної культури, і рівночасно виразно підкреслює ту імперіялістичну небезпеку, яка загрожує совітській Україні. Його лінія щодо українського націоналізму найяскравіше висловлена реченнями, вжитими в політичному звідомленні ЦК КП(б)У 20 січня 1934 року. Постишев сказав коротко і ясно: „Бий його, націоналіста, контрреволюціонера, бий цю сволоту, бий міцніше, не бійся"[90]).

В перші ж дні після прибуття Постишева на Україну в центральному орґані ВКП(б) „Правді" з 15 лютого 1933 року зявилася стаття, яка гостро критикує лінію центрального орґану КП(б)У „Комуніста" й обвинувачує його в свідомому замовчуванні директив ВКП(б). „Комуніст" на другий же день 16 лютого 1933 року признав обвинувачення „Правди" справедливими і покаявся: в своїй вступній статті він критикує дотеперішню лінію КП(б)У і обіцює її виправити. Наведемо з цієї статті, дуже характеристичної для курсу Постишева, кілька уступів. Центральний орґан КП(б)У ставить до своєї партії низку обвинувачень, між

[89]) П. Постишев. От XVI до XVII с'езда. Статьи и речи, ст. 70.
[90]) Там же, ст. 65.

иншим обвинувачує її в перекрученні українізації: „в ряді районів України українізацію проводили механічно, а не по большевицькому. Кадри добиралися лише за ознакою знання мови. А через те петлюрівські елементи пролізли до господарських і культурних дільниць, до земельних органів, до МТС. Перекручення українізації були і в школі, що призвело до затискування й іґнорування в значній частині міст інтересів нацменшостей, а в першу чергу потреб та вимог російських трудящих мас, що живуть на Україні. Дітей їх примусово українізували на підставі наркомсовітських теорій про „мішану говірку". Так же механічно переводили на українську мову районові ґазети та заводські багатотиражки, навіть по районах і підприємствах із переважно російським складом робітників і людности. Лінією творення мови сталося безліч нестерпних фактів, а то і прямо шкідництва, скерованого на відривання культурного процесу на радянській Україні від культурного процесу в РСФРР, від російської радянської культури, від найближчої нам російської мови. Витискування тих термінів, що зближають ці мови і, навпаки, штучне створення і насаджування таких термінів, що віддаляють українську мову від російської, підкреслюють їх відрубність".

Передовиця заповідає негайне і рішуче виправлення помилок новою лінією преси, школи, театру, кіна, бібліотек, кооперації, партії, щоб „ще вище піднести виховання широких робітничих і колгоспних мас в дусі інтернаціоналізму, братерської єдности, непорушности інтересів робітників і селян радянської Росії та инших братерських республик великого СРСР, що його невідємну частину становить УСРР".

Одною з перших жертв Постишева на Україні був Скрипник. Оборона Скрипником позицій української совітської державности закінчилася для цього старого революціонера, одного з основоположників большевицької партії, траґічно. Згідно з офіційною совітською версією він покінчив самогубством. Останні місяці життя Скрипника і перші місяці після його смерти большевицька преса і керівні чинники дуже багато часу і уваги присвячували виявленню ухилів Скрипника і розмежуванню з ними.

Ми вибираємо з цієї літератури про Скрипника передовсім той матеріял, який характеризує з одного боку його становище до української совітської державности, з другого боку відношення до неї керівних партійних чинників. Інкримінується Скрипникові, між иншим, що він по націоналістичному розумів ленінську національну політику, „заперечуючи ленінські шляхи, якими повинно йти визволення трудящих, ліквідація фактичної нерівности раніш пригноблених національностей, одержаної в спадщину від минулого. Місцеві націоналісти, очолювані Скрипником, бачать визволення трудящих не на шляху обєднання, зближення трудящих мас усіх національностей СРСР, а на шляху замикання в рямцях своєї національної „скорлупи", затушкування клясової суперечности в середині своєї нації. Звідси випливала

у Скрипника його систематична лінія на послаблення економічних, державних, культурних звязків із радянським Союзом і иншими радянськими республіками". — „Скрипник перекручував питання про взаємини союзних республік із радянським Союзом. Наприклад, у 1923 році на національній нараді при ЦК ВКП(б) Скрипник разом із Раковським виступали проти утворення єдиної союзної держави. Далі, на першому зїзді рад республик Скрипник, замість єдиної союзної держави, обстоював „Союз держав", наближаючися тим самим до буржуазного принципу конфедерації, викривляючи, вихолощуючи суть СРСР, як єдиної союзної держави. Скрипник висловлювався проти президії ЦВК, як верховної влади в проміжках між сесіями, пропонував поділити всю верховну владу між президіями двох рад, протиставляючи таким чином раду національностей — Союзній раді". „Скрипник кожний раз підкреслював необхідність „зміцнення" влади союзних республик і охорони їх суверенних прав від „посягань" радянського Союзу. Прикладом цього може служити його виступ на нараді в справі радянського будівництва в галузі адміністративного нагляду, яка, на думку Скрипника, полягала в „вирівнюванні" конституційної лінії ніби порушуваної радянським Союзом. Для Скрипника в питаннях держави територія грає вирішальне значіння, а не кляси, клясова боротьба, як це розглядає ленінізм. Ось один із прикладів, як перекручує Скрипник поставу національного питання, ось як підміняє він пролетарський інтернаціоналізм буржуазним націоналізмом, говорячи про союзний закон про землекористування: „Перший пункт союзного закону про землекористування встановляє, що вся земля є власністю СРСР. Я вважаю, що така постанова принципово неправильна, бо вона суперечить постановам партії про взаємини між Союзом і союзними республіками. Новий закон про землекористування встановляє, що земля є власністю не республики, а всього Союзу. Якби ухвалити такий закон, то це означало б, що суверенність союзних республик зводиться лише до того, що вони мають свій уряд, не маючи своєї території. Я вважаю, що всім таким тенденціям треба дати рішучу відсіч". У 1937 році в своїй доповіді „Радянська держава і національне питання" Скрипник говорить: „Я вважаю, що пролетарська революція, організуючи державу за національно-територіяльною ознакою, як національні радянські республики, організовані в союз, вимагає від нас перегляду обсягу і змісту атрибутів поняття нації. Я вважаю, що необхідно, щоб наше поняття про державу охоплювало не тільки населення, як таке, його територію і господарсько-економічне життя, але й питання національні, питання мови національностей, питання культурности". Скрипник не раз ставив питання про примусове приєднання частин території РСФСР, Північного Кавказу, Центрально-чорноземної области до України"[91]).

Серед инших ухилів Скрипника підкреслюється також і його

[91]) К. Сізонов. Вісти, 1934, чч. 8, 14, 38.

погляд, що на Україні орґанізація збройних сил жовтневої революції йшла иншими шляхами, ніж у Росії, і його ідею утворення української червоної армії. На цих питаннях спиняється Шерман у „Красной Армии", який між иншим пише: „Роглядаючи червоне козацтво як українську червону армію, тов. Скрипник робить спробу знайти її попередників у козацьких і гайдамацьких рухах... Тов. Скрипник замазує клясові завдання червоної армії на Україні, обмежуючи її ролю до розвязки української національної справи... Не гублячи своєї основної ідеї про утворення української червоної армії, тов. Скрипник оцінює і військову реформу 1924 року не як ряд заходів, що їх намітила партія для зміцнення обороноздатности червоної армії — армії пролетарської диктатури, — а виключно аналізує їх з погляду утворення української червоної армії"[92]).

Ті завдання, які стояли перед большевицькою партією в звязку з необхідністю виправлення „помилок" Скрипника, були сформульовані на зборах активу харківської партійної орґанізації 9 липня 1933 року в доповіді Косьора так:

Перше завдання полягає в тому, щоб нещадно викривати всякого роду теорію і практику, що безпосередньо чи посередньо спрямовані проти зміцнення інтернаціонального звязку народів СССР.

Друге завдання — очистити свої лави від націоналістичних елементів, але в той же час безупинно, певно і твердо повести далі большевицьку українізацію.

Третє завдання — зібрати та розсадити на вирішальних дільницях надійні большевицькі кадри.

Четверте завдання — найближчим часом ґрунтовно переглянути роботу основних закладів на Україні (ВУАН, Сільсько-Господарська Академія та ин.), щоб поставити ці заклади на службу соцбудівництву. Для цього треба ці наукові осередки зміцнити кращими комуністичними силами. Зміцнити партійне керування нижчою середньою і вищою школою, навчальними інститутами, технікумами, де готується нове покоління будівничих соціялістичного господарстві і культури.

Пяте завдання — поліпшити партійне керівництво пресою, художньою літературою, театром, поставити справу так, щоб витриманою большевицькою критикою та самокритикою допомогти вихованню нових поколінь пролетарських журналістів, письменників, критиків, артистів"[93]).

Відповідно до цих тез Косьора харківські збори винесли резолюцію. Подібні резолюції ухвалила пізніше низка инших партійних орґанізацій на Україні.

Резолюції ці негайно стали переводитися в життя з великою енерґією і мали своїм результатом значну кількість жертв. Про наслідки виправлення „помилок" Скрипника П. Постишев у своїй

[92]) Красная Армия, ч. 1290 з 3. VIII 1933.
[93]) Вісти, ч. 164 з 28. VII 1933.

промові на пленумі ЦК КП(б)У вже 19 листопада 1933 року оповідав так: „Викриття націоналістичного ухилу Скрипника дало змогу взятися до очищення ріжних дільниць соціялістичного будівництва і особливо будівництва української соціялістиичної культури від петлюрівських, махнівських і инших націоналістичних елементів. Тут пророблено велику роботу. Досить сказати, що за цей час було вичищено понад 2.000 чоловіка націоналістичних елементів, з системи Наркомпросу понад 300 наукових і редакційних працьовників. Тільки з восьми центральних радянських установ ми викинули понад 200 націоналістів, які мали посади завідувачів відділами, завідувачів секторами тощо. Тільки з двох систем, з яких у мене є узагальнені відомості — з кооперації і заготовзерна — ми викинули понад 1.000 націоналістів і білоґвардійців, не рахуючи куркулів та инші ворожі елементи"[94]).

Після смерти Скрипника і тої кампанії, яку переводили партійні чинники для виявлення його ухилів, минуло вже більш трьох років. Проте наш огляд політики російських комуністичних осередків у справі української совітської державности ми сміло можемо закінчити на цьому сумному епізоді. Скрипник був найвизначнішим і чи не єдиним ідеольоґом української совітської державности. Смерть його примусила партійні чинники, хоч і під виглядом розкриття його ухилів, спинитися на розясненні сучасних офіційних поглядів на українську справу. Після цього вже не було ширшого обговорення українського питання. Принагідні виступи керівних партійних чинників обмежуються в останні роки повторенням тих тез, що їх накреслив Сталін. Українська національна політика партії йде тепер не шляхом проголошення тих чи инших тез, а шляхом творення певних фактів — фактів того роду і характеру, про які говорив П. Постишев на засіданні пленуму ЦК КП(б)У 19 листопада 1933 року.

В останній час переведено зміну керівництва комуністичної партії на Україні. Всесильного донедавна П. Постишева відсунено від праці на Україні і призначено секретарем комуністичної орґанізації в Куйбишеві (Самарі). На місце Постишева секретарем київської орґанізації став Кудрявцев. Є звістки про зріст впливів у КП(б)У дотеперішнього секретаря дніпропетровської орґанізації Хатаєвича. Здається, що ці пересунення означають лише зміну осіб, а не лінії. Коли можна припускати, що в загальній лінії комуністичної партії на Україні наступлять якісь зміни, вони підуть лише в напрямі дальшого поглиблення централістичного і денаціоналізаційного курсу. З тих скупих відомостей про причини усунення Постишева, що їх подає совітська преса, можна зробити висновок, що Постишеву керівні партійні чинники закидають грубі порушення партійного статуту, відсутність самокритики, втрату тісного звязку з масами, ослаблення партійно-політичної роботи по містах, припинення бо-

[94]) Вісти, ч. 266 з 24. XI 1933 р.

ротьби з фашистівськими й націоналістичними аґентами. З переліку цих провин Постишева можна бачити, що, коли в теперішньому курсі комуністичної політики і наступлять зміни, то це можуть бути лише зміни на гірше[93a]).

***

В нашому викладі, даючи нарис еволюції поглядів російських большевиків на національну справу взагалі і справу української державности зокрема, ми лише побіжно торкалися позицій у цих питаннях комуністичної партії на Україні. Спинимося тепер на цій справі, при чому наш виклад звяжемо з історією і станом большевицьких орґанізацій на Україні. Факти з цього власне обсягу дадуть нам пояснення, через що ми большевикам на Україні надавали другорядне значіння в справі формування поглядів партії.

В ч. 4 журналу „Комуніст" за 1920 рік Я. Яковлів так характеризує стан большевицьких орґанізацій на Україні в дореволюційний період: „Наша партійна орґанізація на Україні ніколи не визначалася міццю, звяззаністю і силою. Це особливо стає ясним, коли порівняти процес орґанізації комуністичної партії в центральній Росії з її розвитком на Україні. Ще в 1903 році, при першім оформленці большевицької і меншевицької фракції на другому загально-російському зїзді, Південь із його орґанізаційною розперезаністю (распущенностью) і політичною нерішучістю становив основну ґрупу Мартова. В 1905 році на третьому партійному зїзді були репрезентовані переважно металь і текстиль Півночі в той час, як меншевицька конференція 1905 року заступала Харків, Катеринослав, Одесу й инші південні орґанізації. В епоху піднесення 1912 року, коли меншевиків, що перетворилися в ліквідаторів, скрізь скидали з партійних позицій, їм удається розмірно легко заховати свої орґанізаційні й ідейні бази в основних робітничих осередках України"[95]).

Скрипник дореволюційний стан большевицьких орґанізацій на Україні змальовує ось як: „Одною з неґативніших рис розвитку партійної орґанізації большевиків на Україні являється відсутність постійних партійних сил. Коли передивляєшся тепер списки партійних комітетів до революції, то бачиш, що майже всі робітники, що працювали на Україні за часи революції, лише тимчасово перебували на терені України... Вся минула революційна боротьба проходила для української орґанізації в тому, що з партійних низів виходили все нові робітники, виховувались на праці і прямували свій човен в широке море російської орґанізації, не складаючи ніякого всеукраїнського осередку"[96]).

[93a]) „Правда", ч. 38, 39 і 77 1937 року.

[95]) Цит. в М. Черкасский. История КП(б)У. Госиздат Украины 1923. ст. 24.

[96]) Черв. Шлях, ч. I 1923. М. Скрипник, Нарис Історії прол. революції на Україні.

Большевицька організація в Києві в момент революції мала до 200 чоловіка, головно ремісників[97]). Українського партійного осередку в большевиків не було. Директиви з російського партійного центру не могли бути одержувані своєчасно і не завжди були відповідні з огляду на незнайомість російського ЦК зі станом справ і відношенням сил. „Проти слабенької, убогої на сили київської большевицької організації стояла обєднана всеукраїнська контр-революція“[98]). Восени 1917 року, після довгих вагань, чи відділятися від російської партії і творити окрему організацію, було рішено організувати всеукраїнське обєднання большевиків і обрано головний комітет соціяль-демократії України. „Обережність і вагання були такі великі, що, як пише Затонський, за пропозицію назвати цей комітет центральним могли б викинути з організації“[99]). Цей новообраний осередок був до того слабий, що не відбув ні одного засідання. Обєднання було утворено головно правобережними большевицькими організаціями. Катеринославці не хотіли розривати свого звязку з російською організацією і ставилися до нього вороже. Коли в Харкові з ініціятиви головно київських большевиків у грудні 1917 року відбувся перший зїзд совітів України, який проголосив УССР, катеринославці в ньому участи не взяли. Представники большевиків Донбасу, хоч узяли в ньому участь, але після харківського зїзду зробили свій зїзд, який проголосив Донецько-Криворізьку республіку, і утворили свій краєвий партійний осередок, що не хотів рахуватися з утвореним у Києві всеукраїнським центром. Справа доходила до того, що на першому зїзді совітів у Харкові представники Харкова й Донбасу боялись улаштувати спільну нараду з иншими українськими делеґатами, щоб їх не запідозріли в націоналістичній єресі.

Справа утворення комуністичної партії України була вирішена після ліквідації совітської влади на Україні 1918 року. Постанова про утворення комуністичної партії України була винесена при опозиції катеринославських большевиків, для яких „всякі розмови про Україну були виявом дрібно-буржуазного націоналізму“,[100]) і при відсутності представників Донбасу, що взагалі відмовилися брати участь у нараді. Перший зїзд комуністичної партії України відбувся в Москві 5 липня 1918 року. На цей час ті вагання, які були серед комуністів щодо необхідности заснування окремої організації на Україні, припинилися в звязку з фактом існування незалежної української держави. Установчий зїзд, хоч і був присвячений головно організаційним справам і питанню про озброєне повстання, спинився також на справі самостійности України. Резолюція зїзду була така: „Зважаючи: 1) що

[97]) Відповідні дані і факти тут і далі ми беремо у М. Черкасського; ця книжка тепер опинилася на індексі, проте після її заборони не зявилося творів, які б заперечували наведені в ній дані.

[98]) М. Черкасський, ст. 44.

[99]) Там же, ст. 46.

[100]) Там же, ст. 55.

Україна економічно нерозривно звязана з Росією, 2) що економічна єдність України і Росії за останнє десятиліття сотворила міцну базу для єдности боротьби пролєтаріяту України і Росії, 3) що відділення України від Росії як з цієї причини, так і внаслідок усієї міжнародньої ситуації носить характер тимчасової окупації, 4) що ідея самостійности України, під покришкою якої німецькі імперіялісти захопили і підпорядкували Україну капіталістам і поміщикам, остаточно дискредитована серед найширших мас трудящих України, 5) що повстання на Україні розвивається під гаслом відновлення революційного зєднання України з Росією, перший зїзд КП(б) У уважає, що завдання нашої партії на Україні полягає в тому, щоб, рішуче зірвавши з помилками минулого, боротися за революційне обєднання України з Росією на основі пролєтарського централізму в межах РСФСР на шляху до утворення всесвітньої пролєтарської комуни".

На першому зїзді КП(б)У гору взяли представники ґрупи, яка була прихильницею прискорення озброєного повстання на Україні. З допомогою російської совітської влади ЦК КП(б)У, складений із представників цієї ґрупи, розпочав формування військових частин по обох боках прифронтової смуги й оголосив початок збройного повстання на 8 серпня 1918 року. Ця спроба не дала жадних результатів. Невдачна спроба орґанізації повстання привела до того, що на другому партійному зїзді 15-го жовтня 1918 року до ЦК було обрано представників течії, яка була прихильницею повільного нагромадження революційних сил. Новому ЦК не пощастило так само, як і попередньому: він не врахував ситуації на Україні і дав можливість Директорії взяти в свої руки ініціятиву повстання. „Небувале піднесення селянської повстанської стихії з большевицькими гаслами було перехоплене ініціятивою прихильників Директорії і дало їй можливість на протязі одного місяця опанувати цілу Україну"[101]). Український тимчасовий совітський уряд був призначений ЦК 20 листопада 1918 року після довгого тертя в самому ЦК і спротиву його значної частини. „В звязку з початком наступу большевицьких військ з півночі"[102]) цей уряд випустив свій маніфест. Завданням новозорґанізованого уряду відповідно до резолюцій другого зїзду КП(б)У було „обєднання совітської України з совітською Росією, яке одно лише може забезпечити українським трудящим масам повну волю національного і культурного розвитку"[103]). Заразом треба відзначити, що ця орґанізація большевицького повстання на Україні і утворення тимчасового совітського уряду переводилися згідно з резолюцією другого зїзду в порозумінні з ЦК російської комуністичної партії. Ця резолюція говорить: „у вій-

[101]) Там же, ст. 100. Подаючи цю версію за большевицьким джерелом, ми не спиняємося на питанні, чи повстання большевикам не вдалося через їх тактичні помилки, чи через те, що вони взагалі не мали жадної сили і ґрунту на Україні.

[102]) Там же, ст. 101.

[103]) Там же, ст. 217.

ськовій підготовчій роботі партія повинна, спираючись на сили пролетарської Росії, координувати і підпорядковувати свою акцію ЦК російських комуністів і лише в згоді з ним обрати момент загального виступу"[104]). Про виконання цієї резолюції і тісний контакт українського ЦК з російським свідчить у своїй доповіді на третьому зїзді КП(б)У представник ЦК Квірінґ.

Третій зїзд КП(б)У відбувся 1 березня 1919 року в Харкові і був першим зїздом, який ця орґанізація відбула на українській території. На цьому зїзді була намічена програма большевицької політики на Україні. Національної справи при виробленні програми цілком не взято під увагу. Зїзд рішив не допускати в українському совітському уряді участи жадної ґрупи опріч комуністичної партії. Так само постановлено обмежити можливість вступу до партії тим українським ґрупам, які стали на совітську плятформу.

Совітський уряд після опанування значної частини України в лютому-березні 1919 року розпочав переведення своєї політики і дуже скоро виявив повну безсилість. На Україні стали вибухати масові повстання. Розпочався наступ армій Директорії і Денікіна. Тимчасом червона армія на Україні творила, за виразом Раковського, резерви для банд і повстанців[105]). Керманичі совітської політики на Україні „замість того, щоб гарячково налагоджувати совітське будівництво, здобувати довіря трудящого населення, дрочили один одного, викликаючи сварки кожен раз з приводу якоїсь нової нагоди"[106]). Початок наступу Денікіна в звязку з селянськими повстаннями стер кордони між совітською Україною і Росією. На Україну з Москви були відряджені Троцький, Каменєв і Йоффе. Окремі українські армії були зліквідовані й було переведене зєднання комісаріятів фінансів і шляхів. Проте ці заходи не врятували ситуації. Київ довелось евакуувати, а ЦК КП(б)У, визнаючи своє банкротство, 2 жовтня 1919 року оголосив себе розпущеним і керівництво комуністичним рухом на Україні в повному обємі перейшло до рук Москви.

Підготову наступу на Україну восени 1919 року переводив ЦК російської партії, який використовував сили КП(б)У. Зїзд КП(б)У, що відбувся після звільнення України від Денікіна, 17 березня 1920 року в звязку з постановою VIII зїзду російської партії про недопустимість існування окремих комуністичних партій на території совітських держав носив назву конференції. Конференція проходила дуже бурхливо і ще раз установила, що комуністи на Україні не мають свого власного обличчя і своєї власної лінії. Косьор на зїзді заявив, що на Україні діє якесь прокляття, яке не дає можливости спільно працювати. Раковський констатував, що на Україні нема пролетарської партії, існує лише інтеліґентсько-міщанська партія, яка боїться комуністичних за-

[104]) Там же, ст. 218.
[105]) Там же, ст. 124.
[106]) Там же, ст. 126.

вдань[107]). Центральний Комітет російської партії розпустив обраний конференцією ЦК КП(б)У, в якому було багато представників ґрупи демократичного централізму, зорґанізованої Сапроновим, і призначив згори новий. Новий ЦК перевів перереґістрацію членів партії — ряд комуністів з України був висланий до Росії, а натомість із Росії прислано було на партійну роботу 300 чоловіка. В звязку з цим від пятої конференції КП(б)У, яка відбулася 17 листопада 1920 року, починається для неї новий період життя, як підпорядкованої російській комуністичній партії краєвої орґанізації, що виконує директиви загально-партійного центру.

Ми бачимо, що за той час, коли КП(б)У пробувала жити відносно самостійним життям, вона не лише не розвязала, але й не підійшла до розвязки національної справи на Україні. Складаючися в своїй значній частині з зденаціоналізованих українських і жидівських елементів, КП(б)У виявляла до української справи ще більшу нетолерантність, ніж російська партія. Ініціятива поставлення української справи на VIII конференції РКП 1919 року не виходила від комуністів України. Та й після приняття резолюції 1919 року загально партійною конференцією постанови її за силою старої інерції не переводилися в життя. На пятій конференції КП(б)У Скрипник, наче підводячи підсумки розвитку КП(б)У, говорив: „Партія тільки тоді може бути партією, коли вона колективно виробляє думку. В КП(б)У цього ніколи не було. Ні разу національне питання або питання про взаємовідносини Росії і України не обговорювалось на партійній конференції. Ми знаємо, що це питання обговорювалось на загально-російській конференції 1919 року. Але що сталось з її резолюцією? Це — загублена грамота"[108]) За матеріял для характеристики КП(б)У в дальші роки щодо її позицій в українській справі можуть правити наведені вище характеристики становища і відносин у партії, що їх дали Скрипник і Гринько в своїх виступах на XII загально-партійному зїзді. Хоч вони свою характеристику відносять до партії в цілому, проте нема сумніву, що матеріял для неї вони взяли передовсім із того українського партійного оточення, яке мали перед собою.

За цих умов і обставин український національний елемент у партії міг виявляти свої позиції лише в відокремлених спорадичних виступах, які пізніше здобули назву ухилів. До таких спорадичних виступів належать виступи полтавської ґрупи на таганрозькій нараді в квітні 1918 року з Шахраєм і Мазлахом на чолі, які пропонували, щоб комуністична партія України зносилася з російською партією через III Інтернаціонал; гомельська нарада восени 1919 року, яка поставила на обговорення національну і селянську справу і була розпущена російським ЦК; внесення ґрупою федералістів на чолі з Лапчинським, пізніше виключеним за націоналізм із партії, в грудні 1919 року меморіялу в національ-

[107]) Там же, ст. 152.
[108]) Там же, ст. 175.

ній справі до ЦК російської партії; виступ на пятій конференції в справах національної політики Блакитного. За пізніших часів треба занотувати ухили Шумського, Хвильового, Волобуєва, а опісля й самого Скрипника. В останні часи відомості про позиції українських національних елементів в КП(б)У постачають лише звідомлення про арешти й судові справи.

З викладеного матеріялу цілком зрозуміло, що ані КП(б)У, яка ніколи не була оформленою політично й орґанізаційно ґрупою, ані тим більше український національний елемент у ній не могли відогравати ролі в кристалізації позицій російського комунізму в справі української державности. Через те матеріял про неї подаємо лише як доповнення і додаток до матеріялів про ВКП(б).

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Взаємовідносини між комуністичною партією і совітською владою. — Політика совітської влади в її зносинах із Центральною Радою. — Мирові переговори 1918 року. — Совітська влада і Директорія. — Відносини між російською владою і совітською Україною в рр. 1919—1922. — Утворення Союзу совітських республик і вироблення його конституції. — Розвиток централістичних тенденцій у совітському законодавстві після ухвалення конституції 1923 року.

Матеріял, що його ми подали в першому розділі, змальовує еволюцію поглядів комуністичної партії в національній справі, оскільки вона виявилася в постановах партійних зїздів і конференцій, у резолюціях керівних партійних осередків, у виступах і заявах чільних партійних діячів. Цей матеріял майже нічого не говорить про практику переведення національної політики. Дає він лише частинне освітлення позицій комуністів, зясовуючи передовсім їх ідеольоґічний підхід до національної справи взагалі, української зокрема.

З часу захоплення влади большевики перевели певне фактичне розмежування функцій партійного і державного совітського апарату. Партія й її керівні осередки лишили собі передовсім директивну ролю. Виконання намічених програмових і тактичних плянів переводилося здебільшого через совітські державні установи, само собою, під стислою контролею і за докладними вказівками партії. Отже, щоб мати повну уяву про політику комуністів, треба познайомитися не лише з тим директивним матеріялом, який дають постанови партійних зїздів і осередків, але також із практикою переведення в життя намічених плянів через совітський державний апарат. Національна політика большевиків освітлена нами по партійній лінії повинна бути доповнена переглядом тих заходів, які партія переводила по совітській лінії через ті чи инші державні установи. Офіційно аж до нової конституції 1936 року комуністична партія не фіґурувала навіть самою своєю назвою в актах, що визначали державний совітський устрій. Натомість фактичні відносини виглядали цілком инакше. В 1917 і 1918 рр., оскільки в ці роки панування революційної стихії можна говорити про зорґанізований державний апарат, лінія і практична політика совітських установ визначалася директивами, які давали їм ті дві партійні ґрупи, що стояли тоді при владі, а саме: партія комуністів і лівих соціялістів революціонерів. Оскільки ж фактично партія лівих с-р. своєї власної лінії

не мала, державні установи підпорядковувалися майже цілком директивам комуністів. Після невдачного повстання лівих с-р. у Москві в літі 1918 року і виходу їх з уряду панування комуністів у совітському державному апараті стає неподільним.

Рівночасно з заходами для утворення й орґанізації совітського державного апарату комуністи ввесь час пильно дбають про вироблення і переведення в життя такої орґанізаційної схеми, яка забезпечила б їм неподільний вплив у ньому. На VIII зїзді комуністичної партії на весні 1919 року обговорюється питання про взаємовідносини між партією і совітськими державними установами та про доцільний розподіл партійних сил. Ухвалюється постанова про централізацію розподілу партійних сил у руках ЦК, при чому на нього покладено було обовязок у цілях найпродуктивнішого використання партійних сил систематично переміщувати партійних робітників з одної галузі праці до другої, з одного району до другого. Питання про державний апарат у цілому вперше було поставлено на XI партійному зїзді в 1921 році. Зїзд ухвалив резолюцію, яка покладає на обовязок усіх партійних орґанізацій забезпечити стале партійне керівництво совітськими установами і господарськими орґанами. До питання про забезпечення і зміцнення впливів партії в державнім апараті знову вернувся XII зїзд партії в 1923 році. Зїзд у своїх постановах зазначає, що партія не академічно, а активно бере участь у підборі працівників державних установ і що за позапартійних представників несуть відповідальність не лише комуністи — керманичі установ, але й партійні орґанізації в цілому. Зїзд намітив такі основні директиви для забезпечення впливів партії в державних установах: 1) поліпшити систему розподілу й підбору працівників із тим, щоб забезпечити керівний вплив партії на склад державного апарату й охопити всі важніші посади; 2) вивчити й переглянути керівний склад державних і зокрема господарських орґанів з погляду його ділової й політичної відповідности; 3) зміцнити державні й господарські орґани партійними силами і відповідальними партійними представниками.

Наслідком цих директив зїзду Центральний Комітет перевів велику орґанізаційну працю, яка мала своїм завданням закріпити і збільшити впливи партії в державнім апараті. Був установлений у державних установах — (очевидно в загально-союзному маштабі) — спис керівничих посад, обсада яких мала переводитися лише за санкціями ЦК. Цей спис, до якого увійшло 3.500 посад, охопив усі відомства й їх важніші місцеві орґани. Поруч із цим були виділені посади числом коло 1.500, обсаджувати які могли самі державні установи, але за попереднім повідомленням ЦК. Так була зорґанізована справа з підбором працівників для керівничих посад центрального значіння — вона, як бачимо, цілком була підпорядкована ЦК партії. Що торкається призначень на посади, віднесені до посад місцевого значіння, то там призначення або звільнення мали переводитися за санкціями або за поперед-

нім повідомленням місцевих партійних комітетів, додержуючись того самого порядку, який був установлений ЦК для посад центрального значіння. Розуміється, що при тій суворій централізації, яка існує в комуністичній партії, всі призначення або звільнення сумнівного характеру місцеві партійні комітети передавали до ЦК. Таким чином вплив ЦК був забезпечений також і тут.

Нарешті була виділена третя ґрупа посад, до якої віднесено всіх инших відповідальних працівників. У цій ґрупі призначення мали переводити самі державні установи з повідомленням партійних орґанізацій про переведення призначення[1]). Очевидно, що вплив партійних орґанізацій і вплив ЦК фактично поширювався також і на призначення на цю останню ґрупу посад. Керманичі державних установ, комуністи, звязані партійною дисципліною, не могли, очевидно, йти проти вказівок партії, якщо вона визнавала призначених ними кандидатів невідповідними. Ця орґанізаційна структура, утворена після XII зїзду, забезпечувала в повній мірі вплив партії на особистий добір усього відповідального складу державних установ на цілому просторі СССР. В рівній мірі забезпечувала вона можливість переведення через державні установи всіх директив і вказівок партійного керівного осередку й його місцевих орґанів.

Рівнобіжно з виробленням цього порядку обсади совітських державних установ Центральний Комітет зорґанізував сім комісій для перегляду складу працівників головних державних і господарських орґанів.

Після XII зїзду питання про взаємовідносини між партією і совітським державним апаратом на зїздах партії ширшого обговорення не викликало. Не було в цьому потреби. Вже існував налагоджений партійних апарат, який забезпечував рішальний вплив партії в усіх державних установах. Дальша історія взаємовідносин між партією і совітським державним апаратом складається з тих заходів, яких уживав партійний осередок для того, щоб забезпечити дотримання державними установами тої лінії, яку визначали чергові партійні директиви. Це — історія періодичних чисток державних установ від тих елементів, які були признані за ухильників, історія звільнень і усунень, арештів і судових розправ.

Певні зміни фактичного порядку у взаємовідносинах між совітськім і партійним апаратом, зміни, які не були проте зафіксовані жадними формальними актами, наступають у міру зросту впливів Сталіна й оформлення його диктатури. Починає затрачуватись якась виразніша межа між совітським і партійним апаратом і той і другий стають знаряддям у руках диктатора для виконання його волі і його плянів. Але на цьому переродженні

[1]) Для поданих вище відомостей використано книжку: Руководящие кадры Р. К. П. и их распределение. Госиздат. Москва.

совітського ладу, яке в більш оформленому вигляді характеризує совітські відносини останнього часу, ми спинимося пізніше в иншому місці. Тимчасом у нашому дальшому викладі ми розглянемо совітську політику щодо української державности, що знайшла свій вияв у поступованні й діяльності совітських державних установ, починаючи з 1917 року.

⁂

Розгляд позицій совітської влади щодо української державности в роки революції і збройної боротьби треба провадити в двох напрямках. З одного боку треба розглянути ті позиції, які характеризують відношення до цеї справи української совіської влади, а з другого боку становище щодо неї російських офіційних кол. Цей поділ має лише формальний характер і звязаний із тим, що одна і друга влада назовні виступають, як окремі установи. В ґрунті річей українська совітська влада стоїть у тісній залежності від російської і є її еманацією. Проте при викладі зручніше рахуватися з цим формально існуючим відокремленням.

Події на Україні в 1917 році, що привели до проголошення української незалежної держави, як це ми бачили з наведених матеріялів, були для комуністів несподіванкою. Інтензивний розвиток українського руху застав їх цілком непідготованими. Вони опинились, як це самі визнавали, в хвості подій і свою поведінку мусіли пристосовувати до тих тактичних і програмових гасел, що їх висував український національний рух у процесі свого могутнього розвитку. Проголошення большевиками української совітської державности було для них контргаслом, поставленим у цілях боротьби з гаслом Української Народньої Республики, української демократичної держави, що його висунув український національний рух. Не може підлягати жадному сумніву, що причиною проголошення УССР було лише те, що справа української держави завдяки політиці Центральної Ради стала взагалі актуальною.

Совітська соціялістична українська республика була проголошена на зїзді совітів робітничих депутатів України 26 грудня 1917 року в Харкові. Зїзд цей носив дуже принагідний і випадковий характер і головну ролю в ньому відогравала большевицька фракція депутатів зїзду совітів робітничих і селянських депутатів України, який перед тим відбувався в Києві. Ця фракція, опинившись на київському зїзді в зникаючій меншості, залишила його, переїхала до Харкова й там дала ініціятиву до проголошення УССР. На харківському зїзді, який назвав себе першим всеукраїнським зїздом робітничих і салдатських депутатів України, проголошено скинення Центральної Ради й утворено народній секретаріят — совітський уряд України. На зїзді брали участь представники совітської Росії, між иншим нарком боротьби з контрреволюцією В. Антонов-Овсі-

єнко, якому народній секретаріят дав мандат на керування боротьбою з Центральною Радою.

Новоутворений большевицький уряд розпочав військову акцію проти Центральної Ради і вислав мирову делеґацію для участи в берестейських переговорах, яка ввійшла до складу російської делеґації. Ця остання протиставляла її, правда без жадних успіхів, українській делеґації Центральної Ради. Так само мінімальні успіхи мала військова акція народнього секретаріяту проти Центр. Ради аж до того часу, поки він не одержав допомоги від російської совітської влади. Київ був зайнятий у лютому 1918 року російськими совітськими військами під командою Муравйова. Муравйов у своїй відозві про заведення совітської влади в Києві заявив із повною отвертістю про її російське походження словами: „Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях наших баґнетів".

Підчас свого короткого перебування на Україні в 1918 році совітський уряд, позбавлений власних сил і всякого підпертя з боку українських мас, не виявив жадної діяльности. Треба відзначити, що його аґенти ставились яскраво вороже до української мови й української культури. Після евакуації з Києва народній секретаріят відбув другий зїзд совітів України в Катеринославі 18 березня 1918 року, де було проголошено незалежність УССР. Це проголошення самостійности було йому необхідне, щоб мати вільну руку в боротьбі з німцями, і вважалось актом тактичного порядку і тимчасового значіння. Третій зїзд совітів України большевики відбули поза її межами в половині квітня 1918 року, де було вирішено зліквідувати народній секретаріят і утворити замість нього ревком. Так із мінімальними успіхами і наслідками закінчив свою діяльність перший совітський уряд України. Характеристичною ознакою всієї випадковости орґанізації совітського уряду і слабости його сил було те, що він користувався малим авторитетом навіть у самих большевицьких колах на Україні. Ще до наступу німців Криворізько-Донецька округа разом із Харковом оголосила себе окремою республикою і рішила не визнавати українського совітського уряду. Так само оголошено було незалежну Одеську совітську республику. Ці внутрішні суперечки большевиків між собою частинно були полагоджені на катеринославському зїзді в 1918 році.

Відповідно до тої схеми розвязки національного питання, яку намітив Ленін, завданням большевиків на Україні мав бути вияв волі українських мас до „добровільного" зєднання з Росією. З цього основного наставлення большевицької тактики і випливав той факт, що першим і єдиним завданням українського совітського уряду була боротьба з Центральною Радою, яка проголосила відновлення незалежної української державности. Ми знаємо, якими засобами провадилася ця боротьба і якими методами большевики хотіли досягти „добровільного" обєднання України з Росією. Бомбардування Києва Муравйовим,

масові розстріли українських старшин та інтеліґенції, політика терору і крови — це були ті засоби, якими користувався український совітський уряд для реалізації „добровільного" прилучення України до совітської Росії.

Переходимо тепер до розгляду політики російської совітської влади щодо української державности. Російська совітська влада відразу ж після своєї орґанізації зробила ряд кроків, що мали визначити її принципове становище до національної державности. Рівнобіжно з цими декляративними заявами загального характеру здійснює російська совітська влада практичні заходи щодо української державности, які стоять у найглибшій суперечності з її програмовими заявами. Посунення декляративного характеру, зроблені совітським урядом, складалися з таких кроків: 15 листопада 1917 року Совнарком оголосив декларацію прав народів Росії. Декларація, виступаючи проти пригнічення національностей, проголошує політику добровільного і чесного союзу народів Росії, політику, що буде провадити до повного взаємного довіря. Декларація зазначає, що Совнарком рішив покласти в основу своєї національної політики такі принципи: 1) рівність і суверенність народів Росії, 2) право народів Росії на вільне самоозначення аж до відділення і утворення самостійної держави, 3) скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень, 4) вільний розвиток національних меншостей і етноґрафічних ґруп, що заселюють Росію[2]). 17 січня 1918 р. ЦК ухвалив декларацію прав трудящого й експльоатованого народу, яку пізніше ствердив третій зїзд совітів. Там говорилося таке: „Змагаючи до створення дійсно вільного і добровільного, а через те повнішого й міцнішого союзу трудящих усіх націй Росії, декларація обмежується встановленням основних підстав федерації совітських республик Росії, залишаючи робітникам і селянам кожної нації самим рішити на свойому власному повномочному совітському зїзді: чи бажають вони і на яких підставах брати участь у федеральному уряді та в инших федеральних совітських установах". Третій зїзд совітів у січні 1918 року ухвалив резолюцію про федерацію, в якій між иншим були такі точки: „Р. С. Р. засновується на основі добровільного союзу народів Росії, як федерація совітських республик цих народів. Уряд федерації, совіт народніх комісарів, вибирається і зміняється в цілому і частинах всеросійським зїздом совітів або всеросійським центральним виконавчим комітетом. Спосіб участи в федеральному уряді совітських республик і окремих країн, що відріжняються особливим побутом і національним складом, а також розмежування сфери діяльности федеральних і краєвих установ російської республики встановлюють негайно після утворення краєвих совітських республик всеросійський ЦІК і ЦІКи цих республик. Розроблення цих основних

[2]) Декреты октяб. рев., т. I. Москва, 1933, ст. 30.

тез конституції російської федеративної республики доручається ЦІК совітів для внесення на наступний зїзд совітів".

Конституція РСФСР була ухвалена V зїздом совітів 10 липня 1918 року. Справі федерації присвячений тут розділ одинадцятий, який має таку редакцію: „Совіти країн, що відріжняються особливим побутом і національним складом, можуть обєднуватися в автономні краєві союзи, на чолі яких, як і на чолі всяких краєвих обєднань, що можуть виникнути, стоять краєві зїзди совітів і виконавчі орґани. Ці автономні краєві союзи входять на основах федерації до РСФСР".

Ці декляративні заяви в національній справі совітська влада здійснила в цьому періоді на практиці лише щодо Фінляндії. Здійснити їх у повнім обємі щодо всіх народів Росії, зокрема України, совітська влада не могла, оскільки не хотіла відмовитися від завдань поширення і зміцнення своєї влади на цілому просторі колишньої імперії. В статтях Леніна ми кілька разів зустрічаємо згадки про національний склад людности Росії, в яких він зазначає, що росіяни в російській державі не мають більшости. При наявності цього факту не могло не бути ясним для совітської влади, що задоволення вимог національностей Росії означало б обмеження просторів, на яких вона панувала, до дуже вузьких меж. Зокрема визнання української державности привело б совітську владу, позбавляючи її українського збіжжя, до дуже поважних харчових труднощів, полагода яких у той час мала першорядне значіння. Тимчасом большевики на чолі з Леніном звязували в ті часи всі перспективи світової революції зі зміцненням і закріпленням совітської влади. При таких обставинах совітська влада в своїх конкретних кроках щодо України зайняла становище різко відмінне від зазначених декляративних принципів, яке характеризується документами, що їх подаємо нижче.

Конфлікти між Центральною Радою і російською совітською владою почали виявлятися й наростати вже в першому місяці існування цієї влади. Вже 16 грудня 1917 року на засіданні СНК прийнято постанову про видання меморандуму до українського народу й ультиматуму до Центральної Ради. Для опрацювання цих документів обрано комісію в складі Леніна, Троцького і Сталіна. Комісія обєднала обидва документи в один, при чому меморандум склав Ленін, а ультимативні точки Сталін. Цей документ під назвою „Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради" був прийнятий на тому ж таки засіданні СНК і переданий Центральній Раді. В ньому міститься поруч із принциповим признанням національних прав і національної незалежности українського народу відмова визнавати Центральну Раду як уповноваженого представника трудящих і експльоатованих мас української республики. Ця відмова визнання законного представника волі українського народу тим самим знецінює признання незалежности українського на-

роду з боку СНК. В цьому документі СНК ставить Центральній Раді низку закидів. Він її обвинувачує — 1) в невизнанні совітів і совітської влади на Україні, 2) в дезорганізації фронту, 3) в розброєнні совітських військ на Україні, 4) в відмові пропустити російські совітські війська проти Каледіна. Як бачимо, всі ці закиди були втручанням у внутрішні справи Української Народньої Республики і їх аж ніяк не можна поєднати з визнанням української державности, про яке ніби то говориться в тому самому документі. Закінчується відозва СНК до Центральної Ради проголошенням, що коли домагання совітів не будуть задоволені до 48 годин, то совітська влада розпочне військову акцію[3]).

18 грудня СНК, одержавши відповідь Центральної Ради й ознайомившися з нею, „постановив признати відповідь Ради незадовільною й уважати Раду в стані війни з нами. Доручити комісії в складі Леніна, Троцького і Сталіна вжити відповідних заходів для зносин зі Ставкою і випустити від імени СНК дві відозви — до українського народу і до вояків."[4])

19 грудня СНК оголосив відповідь українському революційному штабові Петроградської краєвої військової ради на його пропозицію про посередництво між СНК та Ц. Радою. СНК заявляє, що причиною конфлікту є піддержка Ц. Радою буржуазної кадетсько-каледінської контрреволюції і що згода з Ц. Радою можлива лише при умові відмовлення Ц. Ради від цієї піддержки[5]).

Другий селянський зїзд, що засідав у Петербурзі підчас відсилки ультиматуму Центральній Раді, зробив спробу посередництва між Радою і СНК. Результатом цього була поїздка до Києва делеґації селянського зїзду на чолі з Прошяном; після повороту Прошяна й його доповіді в СНК 2 січня 1918 р. була прийнята постанова розпочати ділові переговори з Центральною Радою. Разом із тим СНК у своїй постанові зазначив, що він завжди і безумовно признавав право кожної нації, в тому й української, на незалежне державне існування, але проте він переконаний, що лише совіти можуть створити на Україні владу, при якій конфлікти між братніми народами будуть неможливі[6]).

Цих переговорів фактично не було і так дійшло до війни між Україною й совітською Росією.

Російська совітська влада, провадячи пертрактації з Центральною Радою, разом із тим навязала відразу ж приязні відносини з українським совітським урядом у Харкові і стала на шлях його піддержки.

Всеукраїнський ЦІК на першому своєму засіданні 26 грудня ухвалив текст телеґрами з привітанням російському СНК. Телеґрама говорила про спільність інтересів демократії всієї

[3]) Дек. Окт. Рев., ст. 234.
[4]) там же, ст.236.
[5]) там же, ст. 243.
[6]) там же, ст. 353.

Росії і заявляла, що відповідь Ради на ультиматум СНК не висловлює волі українського народу, а лише тих незначних ґруп української буржуазії, інтереси яких вона боронить. Далі в привітанні висловлювалася певність, що війни між двома демократіями безумовно не буде[7]).

СНК у свойому засіданні 29 грудня, вислухавши цю телеґраму, ухвалив таку постанову: „Вітаючи утворення в Харкові щиро-народньої совітської влади на Україні, вважаючи цю селянську і робітничу владу за справжній уряд української республики, СНК обіцяє новому урядові братерської республики повну й усебічну підтримку в боротьбі за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народові України"[8]).

З початком січня 1918 року, коли між Україною і Росією розпочалася війна, військові сили, що їх мав харківський уряд, в імени якого формально провадились операції, складалися в першу чергу з російських військових частин. Лише за їх допомогою совітська влада в 1918 році осягнула перемогу на Україні. Цей факт у большевицьких колах тепер є остільки загально визнаний, що як зазначили ми вище, думку Скрипника про поважнішу ролю української червоної армії в заведенні совітського ладу на Україні трактується, як ухил.

***

Окрему сторінку у взаємовідносинах між совітською владою і Україною творять відносини, що виникли на ґрунті берестейського мирового договору. Згідно з цим договором совітська Росія зобовязалася заключити мир з Україною. Мирові переговори розпочалися 23 травня 1918 року. На чолі російської делеґації стояли Х. Раковський і Д. Мануїльський. З самого початку переговори прибрали затяжний характер і сторони дуже багато часу тратили на вияснення питань формального характеру. Між иншим на засіданні 31 травня голова російської делеґації Раковський не хотів згодитися підписати протокол, який стверджував, що переговори провадяться між самостійними, ні від кого незалежними державами. Раковський пропонував редакцію, в якій говорилося б, що совітська Росія зобовязана до заключення миру з Україною берестейським договором, і нічого не згадувалося б про самостійність України. В своїх поясненнях Раковський зазначав, що питання про самостійність України потребує ще вирішення, бо, як самостійна держава, Україна в міжнародніх відносинах не має ще признання. Протокол у бажаній для української делеґації редакції підписав Раковський лише 2 червня. Після підписання тимчасового миру делеґації заходилися визначувати кордони між Україною і Росією. На цьому праці припинилися й не були закінчені. На проєкт, висунений

[7]) Там же, ст. 327.
[8]) Там же.

українською делеґацією, російська не хотіла пристати, заявляючи претензії на чисто українські етноґрафічні райони, як частини Харківщини і Катеринославщини. Після вибуху німецької революції російська совітська влада проголосила анулювання берестейського договору, який був підставою розпочатих мирових переговорів.

В „Ізвєстіях" з 24 грудня 1918 року вміщено такий документ: „Постанова Народнього Комісаріяту Закордонних Справ. З огляду на те, що після анулювання берестейського мирового договору совітський уряд російської республики не визнає більше України за самостійну державу, народній комісаріят закордонних справ пропонує всім установам РСФСР негайно скасувати всі постанови, що торкаються колишніх українських громадян і вважати всі документи видані українською владою за неважні. З дня оголошення цієї постанови всім особам і установам, що заступають інтереси колишньої української держави в межах РСФСР, пропонується негайно припинити свою діяльність і зняти з помешкань, які вони займають, вивіски та оголошення, що свідчили про їх діяльність як установ і урядових осіб колишньої української держави. Заступник Нар. Ком. Зак. Справ Л. Карахан[9]).

***

Дальшим розділом в українсько-совітських взаєминах був період після упадку гетьманату і здобуття влади Директорією УНР. Відносини цього часу мають значну анальоґію з відносинами з р. 1917. Совітська влада виявляла такі самі тенденції втручатись у внутрішні справи української держави, використовуючи для цього створений за її допомогою український совітський уряд[10]). Результатом цих пертрактацій, як і раніш, був військовий конфлікт.

В кінці грудня 1918 року міністер закордонних справ уряду УНР В. Чехівський, одержавши відомості про вступ на територію України російського совітського війська, післав з приводу цього телеґрафічний запит до Москви. У відповідь нарком закордонних справ Чічерін сповістив, що російський совітський уряд не має відомостей про посунення війська РСФСР на територію України.

[9]) П. Христюк, Замітки і матеріяли до іст. укр. револ. част. IV. ст. 32.

[10]) Характеристичною ілюстрацією становища російських совітських кол до України в часі повстання директорії проти гетьманату ще в той період, коли в українських лівих колах існували надії на можливість порозуміння з російськими большевиками, може служити стаття Сталіна, вміщена в „Жизни національностей" з 1. XII. 1918 року під заголовком: „Україна визволяється". В ній Сталін пише: „Ми не сумніваємось, що український совітський уряд потрапить розкрити авантурників із табору Винниченка — Петлюри, які вільно чи невільно підготовляють прихід гнобителів... Ми закликаємо всіх вірних синів совітської України стати на допомогу совітському урядові України й полегшити його славну боротьбу з гнобителями України". (Сталин. Статьи и речи об Украине. Партиздат КП(б)У 1936 ст. 268).

В дальшому ході пертрактацій 6 січня 1919 року Чічерін сповіщав: „Мусимо довести до вашого відома, що ваші відомості про наступ нашого війська на територію України, не відповідають дійсності. Згадані вами військові частини не наші. Ніякого війська російської совітської республики на українській території нема. Військові операції на українській території провадяться між військом Директорії й українського совітського уряду, який є цілком незалежний. Між Україною й совітською Росією нема тепер ніяких збройних сутичок. Виязлене в ваших радіотелеґрамах бажання знайти мирову полагоду справи може відноситися тільки до конфлікту поміж Директорією і трудящими масами України, які прагнуть заведення совітського устрою... В ваших, звернених до нас радіотелеґрамах, є заяви, що суперечать усій політиці Директорії. В тих заявах говориться, що Директорія має намір ґрунтовно змінити напрям політики, отже ми чекаємо фактичних доказів цієї зміни. Ми мусимо насамперед переконатись, що Директорія припинила боротьбу проти працюючих мас України та вирішила обороняти її волю проти наступу анґло-французького й американського імперіялізму, що їй загрожує. На цих умовах ми з охотою приймемо в Москві вашого представника". В дальшому листуванні між Директорією і совітським урядом, коли уряд УНР трактував поведінку совітської влади, як бажання вмішуватись у внутрішні справи української республики, і ставив домагання припинення військових операцій і виведення російського війська з України, Чічерін таки обстоював свої позиції. В результаті такого становища річей Директорія була примушена 16 січня 1919 року оголосити війну совітській Росії[11]).

Твердження, які обстоював Чічерін у своїх пертрактаціях з урядом УНР про те, що на Україні не було жадного російського совітського війська, спростовують заяви совітських чинників і совітської преси, зроблені після опанування України.

„Правда" з 6 лютого 1919 року писала: „Червона армія в тяжкій і кривавій боротьбі проклала шлях до хліба, бо вона здобула Україну, вона проклала шлях до вугля, бо вона повернула робітничій клясі три чверти Донецького басейну, вона проломила стіну, що відділяла нас від бавовни, розчистивши шлях до Туркестану"[12]).

Після заняття совітським військом Києва командир першої совітської бриґади Щорс і політком цієї бриґади Шапаранський (начальники тих частин, що вступили до міста) в розмові з співробітником УТА змалювали такий образ наступу совітського війська на Україну: „Ще з літа 1918 року в районі Курська почалося формування ґрупи війська курського напрямку. Восени того самого року партизанські відділи почали робити

[11]) Хід пертрактацій і документи подано за П. Христюком, част. IV. ст. 31—39.

[12]) Цит. Христюк, Част. IV., ст. 79.

напади по всьому українському фронту, а з першого листопада 1918 року наступ повело реґулярне совітське військо... Наступ на Україну вівся в двох напрямках. Одна ґрупа наступала в напрямку Гомель — Чернігів — Київ, а друга Ворожба — Суми — Харків. Київська ґрупа почала наступ зі станції Унечі — Зерново"[13]).

Походження війська, що наступало на Україну, не може викликати жадних сумнівів, хоч і йшло воно під фірмою УССР. В січні 1919 року російський совітський уряд провадив ту саму політику, як і в грудні 1917 року. Зазначаючи, що він нічого не має проти відділення України і визнає українську державність, він одночасно провадив акцію, спрямовану на те, щоб цю державу зруйнувати.

***

Після упадку Директорії справа відношення російської совітської влади до української державности переходить новий етап. Зносини совітської влади з українською національною владою припиняються. Позиції російської влади до української державности в дальшому зясовуються вже по лінії взаємовідносин між російською і українською соціялістичними республіками.

Відзначимо головні факти в обсягу цих взаємовідносин.

Вже в листопаді 1918 року тимчасовий совітський уряд України в першому документі, який він оголосив — свойому маніфесті — проклямував обєднання совітських республик. Це проголошення ствердила декларація українського совітського уряду з 28 січня 1919 року, яка говорить про обєднання УССР з совітською Росією на основах соціялістичної федерації. Український ЦІК 18 травня 1919 року ухвалив резолюцію про необхідність тісного обєднання всіх совітських республик. До цієї резолюції приєдналися Латвія, Литва і Білорусь. Згода про обєднання була стверджена постановою загально-російського ЦІКу з 1 червня 1919 року. В цій постанові говориться між иншим таке: „Опір спробі міжнародного імперіялізму знов опанувати міліони російських, українських, лотиських, литовських, білоруських і кримських робітників і селян вимагає від них найтіснішого обєднання бойових сил, централізації керівництва в важкій боротьбі на життя і на смерть. Військовий союз усіх згаданих совітських соціялістичних республик повинен бути першою відповіддю на наступ спільних ворогів. Через те, стоячи цілком на ґрунті визнання незалежности, свободи і самоозначення трудящих мас, ВЦІК признає необхідним перевести тісне обєднання: 1) військової орґанізації і військового командування, 2) совітів народнього господарства, 3) залізничого управління і господарства, 4) фінансів, 5) комісаріятів праці совітських соціялістичних республик... з тим, щоб керівництво по окремих галузях народнього життя було зосереджено в руках єдиних ко-

[13]) Червоний Прапор з 9. II. Цит. Христюк, ч. IV, ст. 36.

легій". Резолюція передбачає утворення спеціяльної комісії для опрацювання конкретних норм обєднання. Проєктована комісія не розпочала своєї роботи з огляду на розгром, якого зазнали годі совітські республики. Але поновлення совітської влади на Україні ставить знову на порядок денний переведення обєднання. 11 грудня 1919 року утворюється постановою ЦІКу і СНК України всеукраїнський Ревком, який на основі декрету ВЦІКу з 1 червня 1919 року ухвалює постанову 28 січня 1920 року про обєднання діяльности УССР і РСФСР. Згідно з цією постановою декрети РСФСР в справах військових, харчових, СНХ (совіту народнього хазяйства), праці, соціяльного забезпечення, шляхів, фінансів, пошт і телеґрафів набували законної сили також і на території України. IV всеукраїнський зїзд совітів 25 травня 1920 року цю постанову ревкому ствердив. Заразом ухвалив таку резолюцію: „Всеукраїнський зїзд совітів заявляє, що УССР, заховуючи свою самостійну державну конституцію, стає членом всеросійської соціялістичної федеративної совітської республики". Зїзд вибрав 30 делеґатів, які мали ввійти до складу ВЦІКу. Ці представники совітської України були прийняті російським ЦІКом до його складу в червні 1920 року.

Рівнобіжно з обєднанням, яке переводила УССР з РСФСР, переводилося так само обєднання з Москвою инших совітських республик. При цьому треба відзначити характеристичну рису. Обєднання такого характеру, яке переводилося на Україні, мало місце лише тут і на Білорусі. В договорах із Кавказькими республиками обєднання відбувалося без злиття наркоматів.

Після закінчення громадянської війни в другій половині 1922 року за ініціятивою Азербайджану, Грузії і Вірменії, до яких приєднались УССР і БССР, було піднесене питання про ще дальше й тісніше обєднання совітських республик. Як заявив Сталін на X зїзді совітів РСФСР, „старі договірні відносини — відносини конвенції між РСФСР та иншими союзними республиками себе вичерпали і показалися невистарчальними"[14]). Справа тіснішого обєднання совітських республик шляхом творення нового державного орґанізму — союзу совітських республик — була порушена в переговорах між урядами окремих республик, а також на їх зїздах совітів. Зокрема цею справою займався VII зїзд совітів УССР у грудні 1922 року, який, висловлюючися за створення союзу, вважав необхідним при його орґанізації додержуватися таких засад: 1. найтісніша єдність політики совітських республик у міжнародній і господарських галузях, 2. вистарчальний простір для вияву їх господарської самостійности, який можливо поєднати з інтересами загально-союзного цілого, 3. самостійність розвитку національно-культурного будівництва. Зїзд висловився також за те, що кожна республика мусіла заховати право вільного виходу з союзу. X зїзд совітів РСФСР, який відбувся в кінці грудня 1922 року, признав своєчасним обєднання совітських рес-

[14]) 10 лет конституции СССР. Москва, 1933, ст. 16.

публик на основах добровільности й рівноправности при захованні за кожною з них права вільного виходу з союзу. Він доручив вибраній зїздом делеґації разом із делеґатами инших республик виробити декларацію про утворення союзу і договір про підстави його орґанізації.

Після цеї підготовної праці, яка йшла, як по совітській, так і насамперед по партійній лінії, в Москві 30 грудня 1922 року був скликаний перший зїзд совітів союзу, на якому переважну більшість мали делеґати РСФСР. Було на ньому 1627 делеґатів, в тому від РСФСР — 1217, УССР — 354, Закавказької федерації — 73 і БССР — 23. Зїзд ухвалив такі постанови: 1. декларацію і договір про утворення СССР ствердити; 2. передати їх на додатковий розгляд ЦІКів союзних республик; 3. доручити обраному на зїзді всесоюзному ЦІКу підготовити до другого зїзду совітів остаточні тексти декларації і договору. Перший зїзд совітів СССР обрав також ЦІК союзу в складі 371 члена. З 371 членів ЦІКу було вибрано від РСФСР 270 членів, від УССР — 68, від Закавказької федерації — 26 і від БССР — 7.

Спинімося на розгляді декларації і договору про утворення СССР, що їх ухвалив зїзд прелімінарно.

Декларація проголошує, що лише в умовах диктатури пролетаріяту виявилася можливість знищити до кінця національний гніт і покласти підстави для братерського співробітництва народів. Вона заявляє, що інтереси віднови народнього господарства, необхідність оборони проти капіталістичного оточення і сама будова совітської влади, інтернаціональної по своїй природі, вимагають обєднання совітських республик в одну союзну державу. Союз є добровільним обєднанням рівноправних народів, за кожною республикою забезпечене право вільного виходу з Союзу, а вступ до нього відкритий для всіх соціялістичних совітських республик.

Важніші точки договору такі. Згідно з артикулом першим, до компетенції СССР в особі його верховних орґанів належить: а) представництво союзу в міжнародніх зносинах, б) зміна зовнішніх кордонів союзу, в) заключення договорів про приняття до союзу нових республик, г) оголошення війни і заключення миру, д) переведення зовнішніх державних позичок, е) заключення міжнародніх договорів, ж) встановлення систем зовнішньої і внутрішньої торговлі, з) встановлення підстав і загального пляну народнього господарства союзу, а також заключення концесійних договорів, і) реґулювання транспорту і поштово-телеґрафної справи, к) встановлення основ орґанізації збройних сил СССР, л) затвердження єдиного державного бюджету СССР, встановлення монетної, грошової і кредитової системи, а також системи загально-союзних, республиканських і місцевих податків, м) встановлення загальних підстав землевлаштування і землекористування, а також користування надрами, лісами і водами на цілій території союзу, н) загально-союзне законодавство про пересе-

лення, о) встановлення підстав судівництва, а також цивільного і карного союзного законодавства, п) встановлення основних законів про працю, р) встановлення загальних підстав народньої освіти, с) встановлення загальних заходів щодо охорони народнього здоровя, т) встановлення системи мір та ваги, ч) орґанізація загально-союзної статистики, ф) основне законодавство в справах союзного громадянства у відношенні до чужинців, х) право загальної амнестії, ц) скасування постанов зїздів совітів, ЦІКу і СНКомів союзних республик, які порушують союзний договір.

Договір визнав за верховний орґан союзу зїзд совітів СССР, який мав складатися з представників міських совітів по розрахунку один депутат на 25.000 виборців і представників ґуберніяльних совітів по розрахунку один депутат на 125.000 виборців. Зїзд совітів вибирав загально-союзний ЦІК, який складався з депутатів окремих республик пропорційно до кількости їх населення.

Як виконавча влада мав бути утворений СНКом СССР, що складався з: 1. голови, 2. його заступників, 3. комісара закордонних справ, 4. військових і морських справ, 5. зовнішньої торговлі, 6. шляхів, 7. пошт і телеґрафів, 8. робітничо-селянської інспекції, 9. голови СНХ, 10. праці, 11. харчових справ, 12. фінансів.

При ЦІК-і встановлюється верховний суд, а при СНК-і — Ґ. П. У.

СНКоми союзних республик мали згідно з договором такий склад: 1. голова, 2. його заступники, 3. голова СНХозу, 4. комісар земельних справ, 5. харчових справ, 6. фінансів, 7. праці, 8. внутрішніх справ, 9. судівництва, 10. робітничо-селянської інспекції, 11. просвіти, 12. народнього здоровя, 13. соціяльного забезпечення, 14. національних справ. Опріче того до СНКомів союзних республик мали увіходити уповноважені наркоматів Союзу[15]).

Ми вище бачили, що як договір, так і декларація були стверджені першим зїздом у дуже неясній формі: з одного боку вони ніби набирали обовязкової сили, але з другого мали їх іще раз розглянути загальносоюзний ЦІК і союзні республики, а вже після того другий зїзд совітів СССР мав їх ствердити остаточно. Ця обережність і неясність стоїть у звязку з тим, що при утворенні Союзу не все йшло так гладко, як подають про це офіційні совітські матеріяли. Зі скупих відомостей совітських джерел можна констатувати, що справа створення Союзу викликала певний фермент незадоволення серед населення союзних республик. Щодо ситуації під цим оглядом на Україні, то певний відгук тодішніх українських настроїв дає звідомлення про сесію ВУЦІКу, яка відбулася 11 квітня 1923 року. Деякі з промовців, що виступали підчас обговорення справи утворення Союзу, спинялися над настроями населення і його відношення до цього проєкту. Кві-

[15]) Первый съезд советов СССР. Стенограф. отчет 1923.

рінґ зазначив, що серед людности поширюється думка, що створення Союзу означає відмову від політики незалежности національних республик і поворот до старої Росії. Дубовий підкреслив, що серед селянства прикордонних районів існує великий інтерес до цієї справи, при чому „аґенти антанти" ширять думку, що в звязку з переведенням зєднання Україна тратить самостійність[16]). Крім того справа утворення Союзу викликала між представниками РСФСР та инших республик певні тертя. Представники РСФСР займали позиції далеко посуненого централізму, тимчасом, як представники инших совітських республик обстоювали заховання за своїми республиками максимуму прав. Ці тертя і ця боротьба, як ми бачили вище, розвязувались і полагоджувались насамперед по партійній лінії, але знайшли вони свій певний відбиток і в дільності тих державних совітських установ, які підготовляли це обєднання. Оскільки на час утворення СССР тертя між республиками не були полагоджені, виникала потреба надати ту неясну редакцію ствердженню декларації і договору, яку обрав перший зїзд совітів.

Зокрема треба відмітити, що в часі утворення Союзу урядові чинники УССР стали виявляти також певні децентралістичні і сепаратистичні тенденції. Ми бачили, що комуністи на Україні підчас проголошення в кінці 1917 р. УССР ідеольоґічно були цілком непідготовані до української державности і проголосили її лише на те, щоб мати своє контргасло в боротьбі з Центральною Радою. Ми бачили, що тоді дійшло до утворення на Україні трьох совітських республик, які претендували на ту саму територію. Поруч із УССР утворилися Донецько-Криворізька й Одеська республики. Так само при обнятті влади на Україні на початку 1919 р. комуністи цілком легковажили національно-державний момент. Раковський на засіданні київського Совіту 13 лютого 1919 р. назвав питання про мову в школі і урядах Української Республики „лінґвістичною музикою" і заявив, що „декретування української мови, яко мови державної, є нікому непотрібним реакційним кроком". „Кому потрібно це — запитав Раковський — „тій імпровізованій інтеліґенції та бюрократії, яку творила самостійна Україна?... Я, особисто, пробувши в Києві всього пять місяців, вільно розумію кожного українця... Тут посилалися на селянство, але ж селянство вважає себе руським"[17]).

Проте пізніше ряд подій і фактів привів комуністів на Україні до того, що серед них, принаймні серед певної їх частини, ідея української совітської державности почала трактуватися цілком поважно. Не підлягає жадному сумніву (при сучасних умовах цю справу в повному розмірі освітлити не можна), що велику ролю відограла тут праця Скрипника, який, посідаючи авторитет старого партійного діяча, водночас був послідовним і впертим пропаґатором ідеї української совітської державности й свої

[16]) „Правда", ч. 80 з 13. IV. 1923 р.

[17]) П. Христюк, ч. IV, ст. 173.

ідеї здійснював систематично в практичній роботі на Україні. Так само і голова Совнаркому УССР Раковський зайняв щодо української державности в 1923 році инші позиції, ніж перед тим. Важко сказати, які причини привели його до того — для цього бракує нам відповідних матеріялів. Допускаємо, що ця зміна його поглядів була викликана не так усвідомленням значіння української національної справи, як наслідком міжфракційних відносин у самій большевицькій партії. З перебігу XII зїзду і тих подій, які його попереджали, можна припускати, що у протисталінської опозиції був проєкт зробити своїм форпостом УССР і сконцентрувати тут свої сили. Щоб перевести цей плян у життя для протисталінської опозиції було вигідним і доцільним забезпечити для УССР в Совітському Союзі можливо більші права. Звязок Раковського з протисталінською опозицією виявився пізніше, але це, очевидно, не виключає можливости того, що контакт його з опозиційними елементами в партії почався значно раніше, ніж його виявили. В кожному разі в 1923 р. в квітневій книжці „Червоного Шляху" в статті „Новий етап в радянському союзному будівництві" Раковський виступає прихильником поширення державних прав України, як члена Совітського Союзу. В ній він зазначає, що структура Совітського Союзу, створена першим зїздом совітів СССР в 1922 р., викликає майоризування маленьких республик великими, і через те підносить необхідність створення другої союзної палати. При її орґанізації він уважає доцільним використати досвід буржуазних держав і вказує при цьому на німецький зразок, де в другій палаті жадна з федеральних держав не може мати числа голосів, що перевищувало б 2/5 голосів усієї федеральної ради. Він висуває думку, що державне будівництво в середині кожної союзної республики, як і союзне будівництво, слід поставити на підвалинах, при яких додержання загального керівництва та загального пляну не повинно виключати якнайширшої місцевої адміністративної, господарської, фінансової, культурної, тощо автономії окремих республик та окремих земель. Спиняючися на розмежуванні функції своюзного і республиканського уряду, Раковський уважає, що загальносоюзні комісаріяти мусілося б побудувати так, щоб за урядами окремих республик залишилася певна ініціятива, і думає, що цього можна досягти шляхом випрацювання статутів відповідних комісаріятів, які були б побудовані на основі не бюрократичного, а демократичного централізму. Так само підкреслює він необхідність забезпечити реальну участь окремих республик у союзному уряді, при чому, як один із засобів цього забезпечення висуває відповідну конструкцію загально-союзних комісаріятів і закордонних представництв народніх комісаріятів закордонних справ та зовнішньої торговлі. На його думку „в колеґіях злитих (загальносоюзних) комісаріятів республики повинні мати своїх представників, які по праву будуть членами колеґій. В закордонних представництвах, як торговельних, так і політичних, республики повинні мати таких же представників. В чужоземних державах, що

мають більші господарські, політичні та инші звязки з однією роспубликою, ніж з другою, за першою треба визнати право переваги в представництві. Вона повинна в згоді з наркоматом закордонних справ намічати голову союзної місії"[18]).

Ці розходження між поглядами керівних чинників союзних республик і московського осередку, які мали місце не лише в УССР, привели до необхідности піддати дальшому розглядові й обговоренню питання про взаємовідносини між загально-союзним центром і союзними республиками. Ми бачили вище, що головний тягар полагодження справи, відповідно до існуючих у совітських державах відносин, був перенесений на партійні установи і наради. Цими справами займався і XII зїзд партії і нарада ЦК з працівниками національних республик у 1923 р. Проте обговорювано ці справи також і в совітських державних установах.

Затверджені першим зїздом совітів СССР декларація і договір були передані на розгляд спеціяльно утвореної особливої комісії ЦІКу, яка розпочала свою працю 3 лютого 1923 року. До комісії були подані проєкти орґанізації вищих союзних орґанів Білоруською і Українською республикою. Білоруський проєкт передбачав однопалатний ЦІК, який був би складений пропорційно до населення кожної союзної республики. Цей проєкт був відкинений, як незгідний з постановами XII зїзду, а також і через те, що, як свідчить совітський автор, „в цьому проєкті знайшов собі вияв певний сепаратизм, який зазначився в тенденції звузити права загально-союзних орґанів". Український проєкт той самий автор характеризує в таких виразах: „Ще більший сепаратизм, піднесення питання про створення не єдиної союзної держави, а конфедерації, себто залишення в силі „конвенційних відносин" доби громадянської війни, виявив український проєкт. Найважніший дефект його полягав у тому, що український проєкт незвичайно звужував права загально-союзних орґанів, виключаючи з їх складу такі орґани, як Робітничо-Селянська Інспекція і Народній комісаріят харчових справ, включаючи натомість до складу СНКомів союзних республик наркомати військових і морських справ, закордонних, зовнішньої торговлі, пошт і телеґрафів і шляхів, себто саме такі, які першим зїздом совітів були віднесені до виключної компетенції загально-союзних орґанів і без яких неможливий тривалий союз націй — совітська федерація"[19]).

Поширена комісія ЦІКу СССР, взявши під увагу постанови наради ЦК ВКП(б) з відповідальними працівниками національних республик, виробила остаточний проєкт конституції, який складався з декларації і договору, і внесла його на 2 сесію ЦІКу СССР (6 липня 1923 р.), яка й ухвалила його. Конституція була остаточно затверджена другим зїздом совітів СССР 31 січня 1924 року.

---

[18]) Червоний Шлях, ч. I. 1923 року, ст. 88.

[19]) А. Алымов: „СССР и Союзная Конституция", в збірнику: „10 лет конституции СССР", 1933.

Текст договору, ухвалений 30 грудня 1922 року, і той текст його, який увійшов до конституції СССР, схваленої 6 липня 1923 року, між собою значно ріжняться. Засади початкової редакції були значно розвинені, поширені і сконкретизовані. Нова редакція, поширюючи основний текст, заразом внесла до нього цілий ряд поважних змін і доповнень.

Зазнав насамперед значних змін артикул перший договору, який визначав компетенцію Союзу. Обсяг справ, що належали до компетенції Союзу, значно збільшено і поширено коштом обмеження і звуження прав союзних республик.

Як певну, можна думати, рекомпенсату за ці обмеження, які встановлює артикул перший нової редакції, текст 6 липня 1923 року містить нові засади декляративного порядку, що підкреслюють суведенність союзних республик. Сюди належить артикул третій, який зазначає: „Суверенність союзних республик обмежено лише в рямцях, зазначених у цій конституції, і лише щодо предметів, віднесених до компетенції Союзу. Поза цими межами кожна союзна роспублика здійснює свою державну владу самостійно; Союз СССР охороняє суверенні права союзних республик". Як артикул четвертий сюди перенесено артикул двадцять шостий редакції 30 грудня 1922 р. про право вільного виходу кожної з союзних республик із Союзу. Доповненням до артикулу четвертого є новий артикул шостий, який має таку редакцію: „Територія союзних республик не може бути змінена без їх згоди, а також для зміни, обмеження чи скасування артикулу четвертого потрібна згода всіх республик, що увіходять у Союз ССР".

Внесено також зміни, порівнюючи з редакцією 30 грудня 1922 р., в структуру виконавчого комітету зїзду совітів СССР. В редакції 30 грудня 1922 р. загально-союзний ЦІК вибирався з представників союзних республик пропорційно до їх населення. Редакція 6 липня заводить поділ ЦІКу на дві палати: Союзний Совіт і Совіт національностей (§ 13). Союзний Совіт складається з представників союзних республик пропорційно до їх населення і вибирається зїздом совітів СССР (§ 14). Совіт національностей складається натомість із представників союзних і автономних республик по пять від кожної і представників автономних країн РСФСР по одному від кожної (§ 15).

Верховним орґаном влади в Союзі в перервах між сесіями встановлюється президія ЦІКу; при його орґанізації не взято під увагу принципу двопалатної системи.

Декларація і договір у редакції, принятій загально-союзним ЦІКом 6 липня 1923 р., становлять основний закон чи конституцію СССР.

Спинимося на розгляді цього основного закону СССР, який протягом тринадцяти років визначав взаємовідносини між окремими совітськими республиками. Совітські правники[20]) ви-

[20]) Проф. Н. Палиенко: Конфедерации, федерации и СССР. Госиздат Украины, 1923.

значали утворення Союзу совітських республик, як перехід від існуючої до того часу конфедеративної форми обєднання совітських республик до федеративної. Утворенням СССР повставала єдина союзна держава. Окремі совітські республики переставали бути цілком суверенними державами і частину своїх прав передавали компетенції Союзу. Коли до заключення договору 30 грудня 1922 року окремі функції державного управління (кермування військовими, господарськими справами, тощо) Україна й инші совітські республики передавали до комісаріятів РСФСР, то ця передача з формального боку мала місце внаслідок договорів між РСФСР з окремими формально суверенними і незалежними республиками. Правний звязок РСФСР з усіма совітськими республиками не визначався спільним союзним актом, а лише договорами і законами окремих республик. Договір 30 грудня 1922 року і декларація про утворення єдиної союзної держави перевели під цим оглядом корінні зміни, перемінили конфедерацію на федерацію.

Проте існує ряд моментів, які совітську федерацію виділяють окремо і утруднюють її порівняння з формами державного устрою европейсько-американського типу.

Спинимося насамперед на своєрідності совітського державного устрою формального характеру. З погляду европейської теорії державного права наявність верховного суверенітету федеральної держави не погоджується з існуючим одночасно правом окремих членів союзної держави вийти з її складу без згоди верховних федеральних органів. У совітській літературі відносно цього ми знаходимо таку аргументацію: „Федерація совітів є не лише добровільний державний союз братерських народів, але заразом це союз, який ґарантує свобідну волю трудящих окремих національностей. Комуністична партія завжди боронила принцип самоозначення національностей аж до повного їх відділення. Цей принцип залишається непорушним також і при утворенні нової федерації совітських національних республик. Це в жадному разі не перечить принципові державного суверенітету цілого Союзу, бо в самій основі цього Союзу лежить принцип добровільного обєднання трудящих окремих національних республик в єдину союзну державу"[21]). Думаємо, що для вияснення ваги і значіння артикулу про можливість виходу з Союзу окремих республик при оцінці структури совітського устрою важніше те, що цей артикул має лише чисто декляративний характер. Заявляючи про наявність права окремих республик на вихід із Союзу, основний закон не вказує заразом тих шляхів, якими цей вихід мають вони перевести для того, щоб цей їх крок уважався використанням належного їм права, а не протиправним актом. А при відсутності норм такого роду право на вихід не ґарантує і не забезпечує союзним республикам можливости здійснення цього кроку. Так само ті фактичні

[21]) М. Ветошкін: Передмова до книжки проф. Палієнка, ст. 8.

обставини, які існують у Союзі, виключають можливість реалізації цього права. Єдиною силою, яка визначає характер і напрям діяльности совітських державних установ, є комуністична партія. Вона збудована як єдина орґанізація для всіх совітських держав на основі суворого централізму. Комуністи окремих совітських республик підпорядковані єдиному загально-союзному партійному осередкові в Москві і зобовязані виконувати його директиви. При цих умовах нема ані правної, ані фактичної можливости реалізувати право на вихід леґальним шляхом.

Другою значно поважнішою рисою, яка відріжняє совітський державний устрій від федеративного устрою европейсько-американського типу, є той обсяг прав і компетенції, що їх мають окремі члени федерації. Европейсько-американський федеральний устрій базується на системі поділу влади і передачі певних функцій влади окремим членам федерації. Тимчасом, згідно з основним законом СССР, поділу влади там взагалі не існує. Президія ЦІКу, отже так само ЦІК і зїзди совітів, коли вони виступають як верховні орґани, є вищим законодатним, виконавчим і судовим орґаном влади СССР. Президія ЦІКу має право припиняти і скасовувати всі постанови СНКому і окремих наркоматів СССР, а також ЦІКів і совнаркомів союзних республик; так само має вона право припиняти постанови зїздів союзних республик, вносячи ці постанови на пізнішій розгляд ЦІКу ССР. З другого боку всі декрети, постанови і розпорядки ЦІКу, тим самим і його президії, коли вона заступає ЦІК, обовязують до безпосереднього виконання на цілій території СССР. При існуванні цих загальних норм розмежування функцій влади між СССР і союзними республиками, зазначене в першому артикулі, має в значній мірі лиш академічний характер; адже ж постанови ЦІКу і його президії обовязкові для виконання всі взагалі, незалежно від того, якого предмету вони торкаються. Проте, коли порівняти компетенцію верховних орґанів СССР, виложену в редакціях 30 грудня 1922 року і 6 липня 1923 року, виявиться тут виразна тенденція до обмеження компетенції союзних республик.

Загально-союзні орґани, посідаючи кольосальну компетенцію, заразом збудовані так, що в них цілком не забезпечено впливу представництв окремих республик. Ми бачили, що двопалатна система в структурі ЦІКу, яка мала служити за засіб для забезпечення інтересів окремих національних республик, переведена лише частинно і неповно. ЦІК має одну спільну президію; проєкт створення для кожної палати окремої президії з рівними правами був відкинений. Склад кожної палати ЦІКу — Союзного Совіту і Совіту національностей — зовсім не забезпечує можливости впливу національних республик. Союзний Совіт, що складається відповідно до числа населення кожної з союзних республик, тим самим дає національним республикам мінімальне представництво і забезпечує величезний пріоритет для РСФСР. Так само цей пріоритет і цю величезну перевагу за-

ховує РСФСР і в Совіті національностей. Наділивши таким чином загально-союзні органи максимальною компетенцією, основний закон цілком підпорядкував їх впливам РСФСР.

Ми бачили, що підчас обмірковування конституції національні республики, зокрема УССР, висували свої домагання. Можна сказати, що ці домагання були відкинені в повному обсязі. Внесення бо до редакції договору 6 липня 1923 року таких артикулів декляративного значіння, як третій і шостий, не вносить жадних змін у централістичні тенденції нової конституції.

Найяскравішими прихильниками централізму при розробленні конституції були представники РСФСР. Не диво, що вони були цілком задоволені з нового тексту конституції. На XI зїзді совітів РСФСР, де переводилося ствердження конституції, доповідник у цій справі, Курський висловив своє задоволення з нової редакції, заявляючи, що моменти централізації переведено в ній цілком докладно і ясно. З другого боку повніша й докладніша редакція окремих точок усуне, на його думку, небезпеку втручання союзних республик до справ, які передано центральній владі[22]).

Вище ми мали нагоду спинитися на постановах XII зїзду комуністичної партії, який перед остаточною ухвалою конституції давав національним республикам цілий ряд обіцянок. Текст конституції, ухваленої 6 липня 1923 р., вказує, що партія обіцянок не дотримала.

Це явище не випадкове, як не випадкове й те, що керівні партійні й урядові чинники в Москві обстоювали при виробленні конституції найдалі йдучі централістичні позиції. З поданих вище матеріялів ми бачимо, що для комуністів найбільш бажаною формою державного устрою є єдина централізована держава і що всякі инші форми державного устрою трактують вони, як переходові. Ті ж аванси, які вони давали національним республикам, були тактичним потягненням, що мало своїм завданням осягнути „добровільність“ обєднання. П. Стучка в свойому курсі „Учение о государстве и конституции РСФСР“, який призначений для масового поширення і має за завдання дати підстави совітської ідеольоґії для працівників державних установ, говорячи про союзи держав, виразно підкреслює, що „всякі союзи є лише переходовою стадією до єдиної держави і що близькість до цього стану це питання лише кількости, а не якости; так само він зазначає: „федерацію ми вважаємо не за ціль, а за засіб до зближення й остаточного злиття окремих уже самоозначених частин федерації“[23]).

При цих тенденціях, які панували і панують серед керівних чинників, було цілком природним, що союзна конституція мала виразно централістичний характер. Так само цілком природним було те, що дальший розвиток і еволюція конституції пішли

[22]) XI Всерос. съезд советов РСФСР. Стеногр. отчет.
[23]) П. Стучка: Учение о государ. и конституц. РСФСР. Москва, 1923. 3-е издание, ст. 112.

в напрямі поглиблення цих централістичних підстав. Зміни в бажаному для керівних совітських чинників напрямі можна було робити з тим більшою легкістю, що совітське законодавство не передбачало спеціяльних способів переведення змін конституції, які це переведення утруднюють і ускладнюють, подібно до того, як це має місце в державному праві Західньої Европи й Америки.

***

Централістичний устрій, заведений конституцією 6 липня 1923 р., ввесь час поширювався і поглиблювався совітською законодатною й адміністративною практикою.

Важко встановити ті конкретні шляхи і напрями, якими йшов цей процес централізації. Всі сили, якими розпоряджав совітський адміністративний і партійний апарат, були перейняті цими тенденціями. Їх дотримувалася совітська бюрократія, як дореволюційного походження, що звикла до метод урядування за зразками царської єдиної неділимої Росії, так і пореволюційна, що була перейнята централістичними тенденціями, властивими російській інтеліґенції всіх партійних відтінків. На цьому ґрунті, як ми бачили, стояли так само і комуністичні кола. Зростові централізації сприяло також і те, що при відбудові сітки орґанів влади на просторах СССР совітські чинники використовували не лише людей, які працювали в державних установах старої Росії, але також до певної міри й схему та структуру цих старих установ, тимчасом, як національні республики своєї, відповідної до їх потреб, старої спадщини не мали, або мали її лише в зародковій формі. Спеціяльно впливав на поширення централізації принцип плянової господарки, покладений совітськими чинниками в основу їх господарської політики. В міру того, як процес плянування господарства набуває в совітському державному житті більшого значіння, можна констатувати щораз дальше поширення і щораз дальшу інтенсифікацію централізації.

Цим централізаційним тенденціям національні республики, зокрема УССР, могли протиставити лише дуже незначний опір. З матеріялів, поданих вище, ми знаємо, які незначні були ті місцеві сили, що на них спиралась українська совітська державність. При цих умовах і обставинах не доводиться дивуватися тому, що процес уніфікації УССР, як і инших національних республик, ішов і йде до цього часу невпинно і послідовно. Окремі спорадичні спроби виступів українських совітських чинників проти централізаційних заходів Москви не мали впливу на перебіг цього процесу і спинити уніфікації не могли.

Зріст централізму в СССР не можна уявляти лише на той спосіб, що мінялась конституція СССР і у державних установ УССР за силою конституції, за силою виданих законів відбиралися певні функції і передавалися до компетенції орґанів Союзу. Само собою, ці зміни конституції і це обмеження компетен-

ції орґанів УССР мало місце. Але це ще не вичерпує цілого процесу уніфікації. Щоб ясніше уявити його характер, треба взяти під увагу всі специфічні умови совітської дійсности, серед яких він відбувався.

В часі творення Союзу Сов. Соц. Республик совітський державний і адміністративний апарат іще був далеко від свого остаточного оформлення й орґанізації. Так було в межах РСФСР, не зважаючи на те, що совітська влада там формально існувала вже пять років. За часів громадянської війни, голоду, руїни й дезорґанізації народнього господарства годі було збудувати адміністративну машину, яка мала б закінчений характер, яка дійсно посідала б фактичні впливи і владу. Тим менше закінчений характер мав державний апарат УССР, яка лише перед двома роками до утворення Союзу закінчила свій евакуаційний етап і розпоряджала цілком невистарчальною кількістю сил для утворення української совітської державности. Період творення державних установ і адміністративного апарату, як у московському центрі, так спеціяльно в УССР, продовжувався за часів існування Союзу. Коли ж узяти під увагу, що з поширенням плянової господарки в осередку діяльности влади стають господарські завдання і що для виконання їх влада творить щораз нові установи, то можна сказати, що він незакінчений і до цього часу.

В цьому процесі творення нових державних установ, збільшення тих функцій і завдань, які брала на себе державна влада, можна ввесь час помічати той самий образ: ініціятива в наміченні нових завдань і функцій для державних установ, ініціятива створення нових орґанів належить віключно московському центрові. Він ставить ці справи в загально-союзному маштабі, їх орґанізує і реалізує, лишаючи національним республикам чисто виконавчі функції. Инакшого образу, очевидно, й бути не може, коли взяти під увагу подвійний характер совітської державности. Давати напрямні директиви державному совітському апаратові може лише комуністична партія. Формально суверенні національні республики того власного партійного апарату, який мав би право давати директиви урядам національних республик, не мають. Федеративній орґанізації совітських держав протистоїть єдина комуністична партія, збудована на основі суворого централізму. При цих умовах уся ініціятива зосереджується в ЦК ВКП(б), який і здійснює її через загально-союзні установи. В результаті цього виходить, що нові функції, які переймає на себе влада, і ті установи, що їх вона для цього створила, опиняються за силою специфічних совітських умов виключно в руках загально-союзного центру. Цікавим щодо цього прикладом може бути совітська плянова політика і ті установи, які кермують її переведенням. За часів орґанізації СССР справа реґулювання господарства була лише в свойому зародку. Вона виросла і набрала кольосального практичного значіння пізніше. При-

родньо, що при совітських умовах ця справа була зорґанізована в загально-союзному маштабі на основах найдалі йдучого централізму. В постанові про реорґанізацію Державної Плянової Комісії СССР[24]) існування союзної республики — УССР — знаходить свій вияв лише в тому, що в структурі тої комісії передбачено відділ районового плянування, а в ньому сектор південних районів, до якого включено поруч із Кримом, Курською, Воронізькою, Азовсько-Чорноморською і Північно-Кавказькою областями також і УССР.

Процес уніфікації в совітських умовах набирає специфічних форм також і через те, що вона переводиться не лише шляхом скасування діючих норм закону і заступлення їх новими, що більш відповідають уніфікаційним тенденціям, але разом і поруч із тим також шляхом невиконання і порушення формально ще діючих норм. Це явище, яке в совітській дійсності користується повним правом громадянства, стоїть у звязку з подвійним характером совітської державности, в якій совітські державні орґани формально посідають усю повноту прав, а фактично підпорядковуються установам непередбаченим совітським державним правом, — а саме ВКП(б). В усіх тих випадках, де норма совітського права перечить директивам партії, виконанню підлягають не норми закону, а директиви партії. Оскільки бувають досить часті випадки розходження між законом, що має звичайно старішу дату, ніж постанова певного партійного осередку, і директивами партії, яка має на увазі сучасну ситуацію, остільки переведення певних державних справ шляхом іґнорування або й порушення певних існуючих приписів закону є буденним явищем у совітській дійсності. Ці факти мають місце також і в процесі зросту централізації. Більше того, ми думаємо, що не буде прибільшенням сказати, що ліквідація прав національних республик переводилася передовсім не так шляхом скасування і зміни існуючих правних норм, як шляхом їх іґнорування і порушення.

Перегляд законодавства загально-союзних установ дає на це надзвичайно численні і багаті ілюстрації. Конституція 6 липня 1923 р. в артикулі першому встановляє ті справи, які підлягають компетенції верховних орґанів Союзу, в артикулі третьому постановляє, що суверенітет союзних республик обмежено лише щодо предметів, які віднесено до компетенції Союзу. Встановивши ці норми, конституція заразом витворила для союзних республик такі умови, при яких вони цілком безсилі боротися з порушенням свого суверенітету і протиправним присвоєнням їх компетенції загально-союзними верховними орґанами. Єдиний правний шлях, який вони для того мають, це піднесення цих справ на загально-союзному зїзді совітів, шлях абсолютно безнадійний при незначній кількості представників національних республик на цьому зїзді. З другого боку піднесення цих справ

[24]) Собр. Зак. СССР, ч. 19, 1935 р. р., стаття 154.

на зїзді засуджене так само на невдачу й через те, що більшість представників є членами комуністичної партії, звязаної партійною дисципліною, які, очевидно, не можуть виступати проти діяльности загально-союзних осередків, що йде по лінії вказівок партії. Користуючися цим становищем, загально-союзні верховні орґани в своїй законодатній діяльності дуже часто не рахуються з тим, чи дана область законодавства вже передана до компетенції загально-союзних орґанів, чи ні. Інтензивність законодатної творчости загально-союзних орґанів незвичайно велика. В „Собрании Законов СССР" оголошено обовязкових для цілої території Союзу постанов, декретів і розпорядків вищих загально-союзних орґанів таку кількість за окремими роками: 1924 — 256; 1925 р. — 634: 1926 р. — 625; 1927 р. — 681; 1928 р. — 644; 1929 р. — 745; 1930 р. — 645; 1931 р. — 509; 1932 р. — 522; 1933 р. — 456; 1934 р. — 461; 1935 р. — 526. Дуже значний процент цих актів викликає поважні сумніви відносно того, чи видаючи ці розпорядки й накази, загально-союзні орґани не вийшли за межі своєї компетенції і тим не порушили артикулу першого й третього конституції.

Серед виданих загально-союзними верховними орґанами наказів і постанов, що порушують конституцію, можна зазначити дві катеґорії: одні з них торкаються тих справ, які не були взагалі віднесені до компетенції загально-союзного центру, другі обіймають ті справи, що належать до його компетенції лише в своїй певній частині, тимчасом, як загально-союзні орґани присвоюють собі право реґулювати їх у повному обсязі. Ми, очевидно, не маємо змоги дати перегляд загально-союзного законодавства щодо цього в його цілому. Із щойно наведених чисел, які виявляють цілу розтяглість загально-союзного законодавства, ясно, що такий огляд мусів би бути предметом спеціяльної студії. Тому обмежимося низкою прикладів. Серед законів, виданих урядом СССР, знаходимо між иншим такі: Про переіменування оселі Алешки Херсонської округи в оселю Цюропинськ (С. З. № 60 1928 р. ст. 542); Про переіменування Петровіровського району Одеської округи в Жовтневий, а містечка Петровіровки в Жовтень (С. З. № 61 1928 р. ст. 553); про клюби робітників і службовців (С. З. № 3 1929 р. ст. 24); про удержання і ремонт ділянок шосейних і ґрунтових шляхів загально-союзного і республиканського значіння (С. З. № 45 1929 р. ст. 393); устава про совіт раціоналізації харчування (С. З. № 52 1929 р. ст. 485); про утворення в УССР шости округ (С. З. № 19 1935 р. ст. 157). Коли ми знаходимо серед загально союзних законів акти подібні змістом до тих, що їх наголовки ми навели, і пригадаємо собі артикул перший конституції, який визначає розміри компетенції загально-союзних орґанів, то можемо зробити лиш один висновок: не існує жадної правної підстави, яка давала б можливість загально-союзним орґанам видавати розпорядки такого змісту. Вони в цих випадках явно вийшли за межі своєї компетенції і порушили суверенітет союзних республик. В арти-

кулі першому нема жадного натяку на те, що переіменування осель, адміністративний розподіл союзних республик, справа удержання і ремонту шосейних і ґрунтових шляхів республиканського значіння, раціоналізація харчування і т. инше належать до компетенції загально-союзних установ. Спеціяльно щодо адміністративного поділу союзних республик, зокрема УССР. В цій справі впадає в очі той факт, що ліквідацію ґуберніяльного поділу і заведення поділу на округи в УССР було переведено актами республиканського законодавства. А в 1935 році нова адміністративна реорґанізація УССР, не зважаючи на те, що відповідні точки першого артикулу конституції залишилися формально в силі, вже була здійснена актами загально-союзних орґанів.

Закони, приклади яких ми навели вище, торкаються здебільшого другорядних справ, які через свою другорядність не були віднесені до компетенції загально-союзних установ. Значно важніша справа законодатного реґулювання тих галузів, які до компетенції загально-союзних орґанів були віднесені конституцією лише частинно і які ці останні присвоїли собі право реґулювати в цілому. Конституція надає право загально-союзним орґанам установлювати в цілій низці галузів загальні підстави, основи, загальний плян, керівництво (напр. установлення підстав і загального пляну всього народнього господарства Союзу, керівництво транспортовою й поштово-телеґрафною справою, встановлення загальних підстав судівництва, встановлення загальних підстав щодо освіти і т. ин.). У загально-союзних чинників завжди була тенденція — що далі вона виявляється все виразніше — надавати такому формулуванню закону поширене значіння. В результаті закони, що їх видають загально-союзні чинники в справах, які підлягають їх компетенції лише частинно, обіймають ці справи в цілій їх повноті з такою детальністю і докладністю, що для союзних республик не лишається жадної можливости для вияву своєї ініціятиви, для внесення своїх змін. З погляду порушення суверенітету союзних республик через суперечне з конституцією поширення компетенції загально-союзних орґанів підлягають запереченню чи не всі законодатні акти, які реґулюють основні питання господарського життя в Союзі. Коли ми подивимося на сучасну систему реґулювання сільського господарства в СССР, то побачимо, що загально-союзні орґани видають постанови про розміри засівної площі в союзних республиках із розподілом її за окремими культурами й окремими ґрупами господарств, реченці про засів і збір збіжжя. Повстає питання, чи законні ці постанови, коли згідно з конституцією до компетенції загально-союзних чинників належить установлення лиш основ і загального пляну народнього господарства. Чи так само не порушує конституції доведене до подробиць реґулювання розвитку скотарського господарства, при якому союзним республикам залишається лише роля виконавців. Так само стоїть

справа в обсягу кермування промисловістю. Коли конституція спеціяльно виділяє галузі промисловости і промислові підприємства загально-союзного значіння, то вона заразом забезпечує суверенітет союзних республик щодо республиканської і місцевої промисловости. Фактично ж союзні республики позбавлені всяких прав щодо промисловости в цілому і її розвиток визначається постановами лише загально-союзних орґанів. Згідно з конституцією до компетенції Союзу належить лише встановлення загальних підстав землевлаштування і землекористування. Тимчасом, коли ми знайомимося з постановою про загальні підстави землекористування і землевлаштування (С. З. № 69 1928 р. ст. 642), то знайдемо там у низці точок таку деталізацію, яка жадним способом не може бути підведена під поняття загальних основ. Конституція передбачає можливість загально-союзного законодавства в переселенській справі, але коли ми приглянемося до постанов загально-союзних орґанів у цій галузі, то побачимо, що їх збудовано так, щоб цілу справу перебрати в руки Союзу, щоб не лишити можливости жадної самостійної акції республикам (С. З. № 8 1928 р. ст. 63: про завдання переселення й його орґанізацію; С. З. № 30 1925 р. ст. 194: про заснування всесоюзного переселенського комітету).

В обсягу фінансового, грошового і кредитового господарства конституція визначає компетенції Союзу окремі докладно означені функції: ствердження єдиного бюджету, встановлення загально-союзних податків і прибутків, дозвіл додаткових податків і оплат для утворення бюджетів союзних республик, встановлення єдиної грошової і кредитової системи. Тимчасом, коли ми звернемося до тих основних постанов, які визначають порядок фінансової і кредитової господарки в СССР (С. З. № 27 1927 р. ст. 286: устава про бюджетові права СССР і союзних республик; С. З. № 8 1930 р. ст. 98: про кредитову реформу і т. ин.), ми знову стрінемо те саме явище: закон не обмежується нормуванням у тих рямцях, які належать до компетенції загально-союзних орґанів, а поширює його так далеко, що для вияву власної ініціятиви союзних республик не лишається нічого.

Матеріял поданий вище не вичерпує всіх випадків, коли верховні загально-союзні орґани в своїй законодатній діяльності виходили за межі своєї компетенції, коли вони порушували конституцію. Можна без жадного прибільшення твердити, що в законодатній діяльності загально-союзних центрів порушування конституції було явищем постійним і систематичним.

Поруч із цим процес централізації й уніфікації має ще й инші форми вияву. Вкажемо на факти, які свідчать про те, що союзні республики не могли реалізувати цілого ряду своїх прав, які формально були забезпечені їм совітською конституцією і законодавством. З цієї ґрупи фактів слід спинитися хоча б на справі переведення українізації державних установ УССР. З періодичної совітської преси ми знаємо, з якими труднощами вона зустрічалась і як недосконало її переведено. Українські совітські

чинники, які намагалися перевести в життя закони про українську мову в державних установах УССР, стрічали непоборні перешкоди. Постанови про українізацію, які перечили загальним тенденціям нівеляційного процесу, хоч вони формально й обовязували, належали до тих, що їх можна було безкарно не виконувати. Згідно з конституцією до компетенції загально-союзних орґанів належить право дозволу зовнішніх і внутрішніх позичок союзних республик. Отже цим конституція надавала право союзним республикам затягати власні позички, передбачала для них можливість у цій галузі певної автономії. З боку УССР за ввесь час не було жадної спроби використати це належне їй право. Спроб цих не було зроблено не через те, очевидно, що не було для УССР потреби в кредиті. Справу внутрішніх позичок цілком змонополізував для себе СССР і УССР не мала можливости використати це право, яке вона формально посідала.

Не можна сказати, що урядові кола УССР ці порушення конституції, ці обмеження своїх прав via facti приймали цілком спокійно. Спроби виступів з цього приводу були. Не один раз цю справу порушував Скрипник. У 1926 році нею займався ЦК КП(б)У і постановив зібрати матеріял, який вияснив би випадки порушення конституції. На нарадах і конференціях, які були звязані з виробленням і ствердженням господарського пляну першої пятилітки, ряд українських совітських діячів виступав проти господарської централізації. Проте всі ці спроби контр-акції з боку українських державних чинників проти централізації і нівеляції, що все зростали, не дали жадних позитивних результатів. В останні ж роки в звязку з твердим курсом, який запанував на Україні, ці спроби протестів припинилися взагалі.

Поруч з иншими формами вияву процесу централізації мали своє місце також зміни й тих норм конституції, що забезпечували мінімальні права союзним республикам. Серед змін, перевених у конституції СССР, можна розріжнити дві ґрупи, минаючи зміни технічного порядку. Одні з них міняють структуру СССР і його вищих орґанів шляхом створення нових автономних і союзних республик. У других переводиться все дальше обмеження прав союзних республик.

СССР був утворений шляхом договору між чотирма союзними республиками, а саме: РСФСР, УССР, БССР і ЗСФСР. Республики, що склали цей союз і обєдналися з совітською Росією, репрезентували нації, які мали свою державність і серед яких були в тій чи иншій мірі поширені сепаратистичні тенденції. При цьому, як ми знаємо, Закавказька федерація, що вступила в Союз як одне державне ціле, була утворена при наявності проти неї опозиції серед самих грузинських большевиків, які домагалися для Грузії безпосередньої участи в Союзі. В 1925 році до совітського Союзу увійшли такі нові союзні республики: Туркменська, Узбецька і Таджицька. В результаті цього в Союзі значно зріс питомий тягар новозорґанізованих середньо-азійських держав, які стояли на значно нижчому рівні культурного і господар-

ського розвитку в порівнянні з тими республіками, що творили Союз при його заснуванні. Включенням цих нових республік до Союзу було осягнено зменшення ролі представництва України, Білоруси й Кавказу, саме тих республік, де були сильні сепаратистичні тенденції. Цим способом утворювалася ще одна гарантія проти небажаних для центральної влади виступів представництва цих країн.

Зменшення ролі представництва основних республік, що створили були Совітський Союз, досягалось опріч того ще й иншим способом. Центральна влада сприяла виділенню в межах прилучених союзних республік нових, автономних республік і країн, які, одержуючи самостійне представництво в вищих союзних установах, тим самим зменшували питомий тягар представництва союзних республік. Низку таких автономних республік і країн було виділено на Кавказі. В межах УССР виділили автономну молдавську республіку. Штучність утворення цеї останньої видко хоча б із того, що згідно з переписом 1926 року в межах АМССР румунів було лише 30,1%, тим часом, як українці серед усього населення творили 48,5%, а серед сільської людности 50,6%.

Проте треба зазначити, що зменшення представництва тих союзних республік, які створили Совітський Союз, хоч і було засобом для збільшення впливів центральної влади, але практично нею не використовувалось. На допомогу владі приходив завжди партійний центр, який цілою низкою заходів досяг того, що на зїздах совітів і на сесіях ЦІКу не було жадної опозиції і всі постанови ухвалювалися там одноголосно.

Ми підкреслювали вже, що в багатьох випадках централізація здійснювалася всупереч чинним артикулам совітської конституції. Це, очевидно не означає, що керівні совітські чинники, переводячи свої централізаційні тенденції, не хотіли ставати на шлях змін конституції і бажали лишити її непорушною. Тут справа була звязана з тим, що зміни конституції мали право переводити лише сесії ЦІКу, або зїзди совітів СССР. Керівні совітські чинники, знову таки порушуючи конституцію, збирали їх значно рідше реченців, установлених законом. Темп централізаційних тенденцій випереджував правні можливості, встановлені для змін конституції. Оскільки ж сесії ЦІКу і зїзди совітів, як у СССР, так і в УССР, відбувались, то вони вносили низку змін до конституції і надавали їм бажаний для керівних чинників іще яскравіше висловлений централістичний характер.

В конституції СССР з 1923 року переведено було зміни як принципового, так і технічного порядку. Текст конституції був остаточно ухвалений другим зїздом совітів СССР 31 січня 1924 р., а перші доповнення до неї були вже зроблені через неповних півтора року — третім зїздом совітів 20 травня 1925 року. Серед численних змін і доповнень конституції СССР ми відмітимо лише ті, які характеризують зріст у ній уніфікаційних тенденцій.

Низку змін у напрямі збільшення компетенції загально-

союзних орґанів зазнав перший артикул конституції, що визначав цю компетенцію. Шостий зїзд совітів СССР 17 березня 1931 р., поширюючи далі сферу компетенції загально-союзних орґанів, передавав їм справу постачання і ствердження єдиного фінансового пляну (Собр. Закон. СССР № 17 1931 р. ст. 162), що, розуміється, зменшувало ролю державних установ союзних республик. Систематично мінялась орґанізація совнаркому СССР: збільшувалося число комісаріятів уряду СССР і змінювався розподіл їх на загально-союзні й обєднані. Наведемо тут ті комісаріяти, з яких складався совнарком СССР, згідно з постановою VII зїзду совітів у 1935 р. (Собр. Зак. СССР № 8 1935 р. ст. 68), і порівняємо його зі складом совнаркому в початковому тексті конституції 1923 року.

Совнарком СССР мав такий склад комісаріятів:

1935 рік	**1923 рік.**
1. Голова	1. Голова
2. його заступники	2. його заступники
3. Голова Госпляну	3. Коміс. Закорд. справ
4. Коміс. Закорд. справ	4. „ Військових і морських справ
5. „ Оборони	5. „ Зовніш. торговлі
6. „ Внутр. справ	6. „ Шляхів
7. „ Внутріш. торговлі	7. „ Пошт і телеґрафів
8. „ Важк. промисл.	8. „ Робітниче-селянської інспекції
9. „ Лісов. промисл.	9. „ Праці
10. „ Легкої промисл.	10. „ Харчових справ
11. „ Зовніш. торговлі	11. „ Фінансів
12. „ Хліборобства	12. „ Голови ВСНХ.
13. „ Совхозів	
14. „ Шляхів	
15. „ Водян. транспорту	
16. „ Звязку	
17. „ Фінансів	
18. „ Харчової пром.	

Загально-союзними комісаріятами були:

1935 рік	**1923 рік.**
1. Закорд. справ	1. Закорд. справ
2. Оборони	2. Військов. і морськ. справ
3. Внутрішн. справ	3. Зовнішн. торговлі
4. Зовнішн. торговлі	4. Шляхів
5. Важкої промислов.	5. Пошт і телеґрафів.
6. Лісової промислов.	
7. Легкої промислов.	
8. Харчової промислов.	
9. Совхозів	
10. Шляхів	
11. Водян. транспорту	
12. Звязку	

До обєднаних комісаріятів належали:

1935 рік	1923 рік.
1. Земельних справ	1. ВСНХ
2. Внутріш. торговлі	2. Харчових справ
3. Фінансів	3. Праці
	4. Фінансів
	5. Робітн.-селян. інспекції.

Зріст централізації, який яскраво характеризується порівнянням відносин у роках 1923 і 1935, стане ще показнішим, коли пригадаємо, що ті установи, які перебрали функції зліквідованих ВСНХ (Госплан), комісаріяту праці (ВЦСПС), робітничо-селянської інспекції (Комісія совітської контролі), зорґанізовані на основах суворого централізму і своєю структурою наближаються до загально-союзних, а не до обєднаних комісаріятів.

Той самий VII зїзд совітів СССР в 1935 році значно поширив права і компетенцію Найвищого Суду та прокурора СССР.

В звязку з утворенням нових комісаріятів зазнав численних змін також склад СНКому союзних республик. Відповідно до постанов VII зїзду совітів склад совнаркомів союзних республик визначався так: 1. Голова, 2. його заступники, 3. голова госпляну, 4. коміс. хліборобства, 5. фінансів, 6. місцевої промисловости, 7. комунального господарства, 8. внутріш. торговлі, 9. судівництва, 10. просвіти, 11. охорони здоровя, 12. соціяльного забезпечення. З цих комісаріятів до обєднаних належали: 1. комісаріят хліборобства, 2. фінансів і 3. внутрішньої торговлі. До СНКомів союзних республик із правом дорадного або рішального голосу відповідно до рішень республиканського ЦІКу увіходили крім того уповноважені від отсих загально-союзних комісаріятів: 1. закордон. справ, 2. оборони, 3. зовнішньої торговлі, 4. важкої промисловости, 5. лісової промисл., 6. легкої промисл., 7. харчової промисл., 8. совхозів, 9. водяного транспорту, 10. звязку і 11. внутріш. справ. В 1923 році СНКоми союзних республик мали такий склад: 1. голова, 2. його заступники, 3. голова ВСНХ, 4. ком. хліборобства, 5. фінансів, 6. харчових справ, 7. праці, 8. внутрішніх справ, 9. судівництва, 10. просвіти, 11. роб.-селянської інспекції, 12. охорони здоровя, 13. соціяльного забезпечення. Крім того мали своїх уповноважених такі загально-союзні комісаріяти: 1. закордонних справ, 2. військових і морських справ, 3. зовнішньої торговлі, 4. шляхів, 5. пошт і телеґрафів. До обєднаних комісаріятів у той час належали: 1. ВСНХ, 2. харчових справ, 3. фінансів, 4. праці, 5. робітничо-селянської інспекції. Таким чином порівняння структури СНКомів союзних республик у 1923 і 1935 рр. приводить до таких висновків: до самостійних республиканських комісаріятів у 1923 р. належало шість комісаріятів, до обєднаних — пять, уповноважених загально-союзних комісаріятів було пять; у 1935 р. самостійних республиканських комісаріятів було шість, обєднаних

— три, уповноважених загально-союзних комісаріятів — дванадцять. Тенденція тих змін, які відбулися в СНКомах союзних республик, така очевидна, що на ній навряд чи треба докладніше спинятися.

Рівнобіжно зі змінами конституції СССР зазнала цілої низки змін також і конституція УССР. Так само, як і в конституції СССР, поруч із численними змінами редакційного й технічного характеру переведено тут зміни, які мали на увазі зміцнити централістичний характер держави совітів. Звертає увагу, що в конституції УССР заведено цілу низку декляративних точок, які підкреслюють волю населення УССР належати і зоставатися в складі СССР. В конституції УССР був артикул четвертий, що містив такий уступ: „...Українська соціялістична радянська[25]) республика заявляє про свою непохитну волю увійти до складу єдиної міжнародньої соціялістичної республики, як тільки повстануть умови її утворення: заразом тим УССР заявляє про свою цілковиту солідарність із нині існуючими вже радянськими республиками та про своє рішення увійти з ними в найтісніше політичне обєднання для спільної боротьби за перемогу світової комуністичної революції та в найтісніше співробітництво в галузі комуністичного будівництва, мислимого лише в міжнародньому обсязі".[26]) При ґрунтовній перерібці конституції УССР, переведеній XI зїздом совітів УССР в 1929 р., цей артикул заступлено артикулом другим, що звучить так: „УССР заявляє про свою цілковиту солідарність з усіма радянськими республиками і на підставі постанови VII зїзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і договору про утворення СССР творить з ними на засадах цілковитої доброхітливости і рівноправности СССР".[27]). Ця зміна надала наведеному артикулові значно вужчий, фактично російський характер. У редакції 1929 р. до конституції УССР заведено артикул третій такого змісту: „УССР входить до складу СССР як суверенна договірна держава і зберігає за собою право виходу"[28]). Але в повній суперечності до цього артикулу стоїть другий уступ артикулу другого, доданого XIII зїздом совітів УССР у 1935 році: „УССР разом з усіма радянськими республиками, що творять СССР, забезпечує міць, непохитність, політичну і економічну незалежність СССР — соціялістичної батьківщини всіх трудящих. Люди, що зраджують соціялістичну батьківщину, є вороги народу"[28a]). Як можна поєднати

[25]) Як характеристичний причинок до становища „суверенної" української совітської держави, треба відмітити те, що вона не має усталеної офіційно назви українською мовою. В офіційному виданні тексту конституції (Конституція УССР, видання народнього комісаріяту справ юридичних УССР. Харків 1923) у тексті іде мова про українську соціялістичну радянську республику. Рівночасно в доданому до тексту ухваленому зразку печатки республики подано напис: Українська соціялістична совітська республика.

[26]) Конституція УССР. Харків 1923.

[27]) Збірник законів УССР. № 14 1929 року, ст. 100.

[28]) Збірник законів УССР № 8—9 1935 року, ст. 41.

[28a]) Там же.

цю заяву з попереднім артикулом про заховання УССР права виходу з Союзу, совітські коментатори нічого не кажуть.

Рівнобіжно з переведенням уніфікації совітських республик шляхом змін конституції переводилася вона також шляхом видання окремих законодатних норм. Верховні загально-союзні установи ввесь час невпинно, починаючи з часу утворення Союзу і приняття його конституції, видавали законодатні акти, які вели до зросту централізації. Коли можна виділити період від 1929—30 років аж дотепер як добу найінтензивнішого переведення централізму й уніфікації, то причина посилення централістичних тенденцій у ці роки лежить не стільки в зміні політики центральної влади до союзних республик, скільки в загальній зміні поглядів на завдання і функції влади. За часів непу влада обмежувала свої завдання щодо реґуляції народнього господарства. Тенденції централізму в період непу виявлялися менш яскраво через те, що при меншому маштабі функцій влади був менший ґрунт і менше поле для їх вияву.

Перші роки після утворення СССР загально-союзні орґани провадять інтензивну працю над остаточним оформленням державного й адміністративного апарату СССР, над створенням тих постанов, які мали кермувати державним господарством. У цілій цій законодатній роботі яскраво виявляються централістичні тенденції. Переводиться орґанізація окремих комісаріятів, визначаються їх функції і взаємовідносини між комісаріятами уряду СССР та союзних республик. При цьому обєднані комісаріяти в урядах союзних республик перетворюються в орґани цілком підпорядковані комісаріятам уряду СССР з мінімальною власною компетенцією. Спеціяльно далеко заходять ці обмеження для комісаріятів союзних роспублик у визначенні компетенції комісаріяту фінансів і обсягу бюджетових прав (С. З. № 19 1924 рік ст. 184; С. З. № 19 1924 р. ст. 189; С. З. № 27 1927 р. ст. 286). Загально-союзні установи обростають цілою низкою орґанізацій, на які покладаються функції загально-союзного характеру, і тим самим усуваються можливості для вияву ініціятиви союзних республик. Серед цілої низки таких орґанізацій згадаємо для прикладу такі: Всесоюзний переселенський комітет (С. З. № 30 1925 р. ст. 194), Постійна комісія СТО (Совіту труда і оборони) по трудовій сільсько-господарській і промисловій іміґрації і еміґрації (С. З. № 16 1925 р., ст. 119), Елеваторний комітет (С. З. № 7 1924 р., ст. 262), Центральна комісія для запровадження метричної системи (С. З. № 36 1925 р., ст. 270), Всесоюзна рада мешкальної кооперації (С. З. № 19 1929 р., ст. 163), Рада для раціоналізації поживи (С. З. № 52 1929 р., ст. 485). В лоні загально-союзних установ переводиться праця над виробленням кодексів цивільного, карного, земельного, які, хоч і набувають правосильности під фірмою законодавства окремих союзних республик, але проте мають у межах цілого СССР той самий уніфікований зміст. Особливо важне в цій справі переведення уні-

фікації земельного законодавства, яке здійснене виданням постанови про загальні підстави землекористування і землевлаштування (С. З. № 69 1928 р., ст. 642). В обсягу організації кермування промисловістю в цей період видано низку постанов, за силою яких усі важніші галузі промисловости і важніші підприємства підпорядковуються загально-союзним чинникам (Вестник ЦИКа, СНК і СТО № 11 1923 року, ст. 315; С. З. № 52 1926 р., ст. 380; С. З. № 68 1926 р., ст. 521; С. З. № 47 1926 р., ст. 34; С. З. № 75 1926 р., ст. 597; С. З. № 43 1927 р., ст. 427; С. З. № 66 1927 р., ст. 672). Організація кермування промисловістю конструується таким способом, що союзні республики не лише тратять всякі права щодо підприємств загально-союзної промисловости, які знаходяться на їх території, але одержують дуже обмежену компетенцію також і щодо галузів республиканської і місцевої промисловости (С. З. № 39 1937 р., ст. 392). Централізм в обсягу промислової політики іде так далеко, що за Союзом резервується право не лише на всі важніші промислові підприємства, але також і на всі важніші копалини, які знаходяться на території окремих республик. Постановою про ствердження спису покладів корисних копалин, що мають загально-союзне значіння, за Союзом зарезервовано не лише поклади залізної руди у Криворіжжі, камяного вугілля й антрациту в Донбасі, манґану в Никополі, ртуті в Микитівці, але навіть шіснадцять найважніших покладів каоліну на Україні (С. З. № 20 1929 р., ст. 170). Так само характеристичним для централістичних тенденцій цього періоду є те, що навіть місце осідку управління будовою Дніпрельстану призначено в Москві, а не в межах УССР (С. З. № 3 1927 р., ст. 37).

Початок періоду колєктивізації і здійснення першого пятилітнього пляну з його збільшенням ролі і функцій державної влади відкрив перед уніфікаційними тенденціями нові простори. З наступленням колєктивізації серед завдань державної політики набирає першорядного значіння земельна справа. Це приводить до орґанізації комісаріяту хліборобства в уряді СССР і підпорядкування йому, як обєднаному комісаріятові, наркоматів союзних республик (С. З. № 75 1927 р., ст. 717). В постанові про утворення цього комісаріяту констатується, що для реалізації загально-союзних завдань в обсязі земельної політики вже створено цілу низку установ загально-союзного значіння: Зернотрест, Скотовод, Овцевод, Сельхозпостачання, Академія сільсько-господарських наук ім. Леніна і що таким чином створення комісаріяту хліборобства при уряді СССР лише продовжує вже визначену лінію. В звязку з переведенням колєктивізації стоїть також постанова про кредитову реформу, якою реорґанізується система сільсько-господарського кредиту, очевидно, в напрямі дальшої централізації (С. З. № 8 1930 р., ст. 98). Само собою розуміється, що всі постанови, які торкаються переведення колєктивізації, були здійснені в загально-союзному маштабі і ті ріжниці, які існу-

вали в господарській структурі окремих союзних республік, зовсім не були взяті під увагу. Як характеристичну рису відносин, що запанували з наступленням ґенеральної лінії, треба відзначити той факт, що приблизно в цей час починають зявлятись урядові постанови, в яких поруч із підписами верховних урядових установ зявляється також підпис ЦК ВКП(б), зовсім непердбачений совітською конституцією. Значна частина основних постанов, що торкалися переведення колєктивізації, була оголошена також і в імені ЦК ВКП(б).

Поширення плянової господарки, що відбувалась одночасно з переведенням колєктивізації, приводить до зросту централізму в усіх галузях державного управління. Оскільки переведення пятилітнього пляну вимагало зросту адміністративного примусу, ця централізація, охоплюючи передовсім державні установи, що мали господарські функції, починає поширюватися також і на установи, що не мали стисло господарських завдань. Можливість здійснення цих завдань для совітських чинників, відповідно до їх поглядів на структуру держави, звязувалася з дальшим зростом централізму. Відмітимо низку державних постанов, які в свойому результаті всі мають той самий наслідок — зменшення компетенції союзних республік. Реорґанізується державна плянова комісія СССР в напрямі поширення загально-союзних прав в обсягу кермування цілим народнім господарством (С. З. № 8 1931 р., ст. 86; С. З. № 19 1935 р., ст. 154). В 1930 році видається постанова про зміни в управлінні державною промисловістю, яка так само веде до збільшення централізаційних тенденцій у цій області (С. З. № 15 1930 р., ст. 157). В 1932 році ВСНХ СССР перетворюється в загально-союзний комісаріят важкої промисловости з виділенням із його компетенції легкої, лісової і лісопереробляючої промисловости (С. З. № 1 1932 р., ст. 1). Для кермування легкою промисловістю в уряді СССР твориться обєднаний комісаріят, а в урядах союзних республик у комісаріяти легкої промисловости перетворюються існуючі в складі їх ВСНХози. Від них таким чином цілком відпадають всякі права в обсягу кермування важкою промисловістю. В 1935 році комісаріят легкої промисловости в уряді СССР реорґанізується в загально-союзний. Для кермування ж лісовою і лісопереробляючою промисловістю твориться загально-союзний комісаріят лісової промисловости. В кермуванні хліборобством справа не обмежується утворенням лиш обєднаного комісаріяту хліборобства: в процесі перебудови сільського господарства в 1932 році з обєднаного комісаріяту хліборобства виділяються збіжеві і тваринні совхози, які передаються до компетенції новоутвореного загально-союзного комісаріяту Совхозів (С. З. № 71 1932 р., ст. 435; С. З. № 79 1932 р., ст. 482). За останньої реорґанізації цього комісаріяту, переведеної згідно з постановою 11 грудня 1935 року, кермування окремими совхозами належить до виробницько-територіяльних управлінь при комісаріяті в Москві. При розподілі українських совхозів між центральними управліннями

комісаріяту в Москві не захована навіть територіяльна єдність України. В обсягу кермування торговлею переводиться поділ комісаріяту зовнішньої і внутрішньої торговлі на загально-союзний комісаріят зовнішньої торговлі й обєднаний комісаріят постачання (С. З. № 56 1930 р., ст. 592). В 1934 році обєднаний комісаріят постачання поділено на загально-союзний комісаріят харчової промисловости й обєднаний комісаріят внутрішньої торговлі (С. З. № 40 1934 р., ст. 313). Постанови про республиканські і місцеві орґани комісаріяту внутрішньої торговлі визначають структуру і права комісаріятів внутрішньої торговлі союзних республик (крім РСФСР) в тих самих розмірах, як і для орґанів комісаріяту в кожному краєвому осередку. Комісаріят внутрішньої торговлі УССР підпорядковано першому управлінню місцевою торговлею обєднаного комісаріяту в Москві нарівні з орґанами комісаріяту в Москві, Карельській АССР, Північному і Кіровському краї. В обсягу кермування транспортом треба відмітити постанови про реорґанізацію управління морським і річним транспортом, які ведуть до збільшення ролі центрального уряду, і про утворення нового загально-союзного комісаріяту водяного транспорту (С. З. № 12 1930 р., ст. 136; С. З. № 8 1931 р., ст. 85). Орґанізуючи ще один новий загально-союзний комісаріят і для цієї галузі народнього господарства, керівні чинники тим самим іще збільшували питомий тягар і значіння загально-союзних установ. Слід також відмітити постанови про скасування посади уповноваженого народнього комісаріяту шляхів при СНКомах союзних республик (С. З. № 37 1934 р., ст. 297). В постанові нема жадного умотивовання того кроку, який вона робить. Тимчасом чинний тоді арт. 67 конституції, визначаючи склад СНКомів союзних республик, передбачав наявність у цьому складі уповноваженого комісаріяту шляхів.

Ми зазначили, що зріст централізаційних та уніфікаційних тенденцій з початком першої пятилітки не обмежився самою лише реорґанізацією господарських комісаріятів і установ. Оскільки інтересам народньогосподарських завдань був підпорядкований увесь державний апарат, ці тенденції виявлялися так само в реорґанізації комісаріятів і установ із функціями адміністративного характеру. Так само не минули пізніше реконструкції й комісаріяти та установи з завданням культурного характеру. В 1930 р. скасовано комісаріяти внутрішніх справ союзних республик (С. З. № 60 1930 р., ст. 640), що означало поширення і зріст функцій обєднаного державного політичного управління СССР, яке в 1934 році переіменовано в загально-союзний комісаріят внутрішніх справ (С. З. № 36 1934 р., ст. 283). В 1933 році утворено прокуратуру СССР (С. З. № 40 1933 р., ст. 239) — в звязку з цим звелася на ніщо самостійність комісаріятів судівництва союзних республик. Того ж таки року ліквідується комісаріят праці і його функції передаються ВЦСПС (Всесоюзному Центральному Совітові Професійних Спілок) (С. З. № 40 1933, ст. 238) чим осягнено більший ступінь централізації

і більшу підпорядкованість ЦК ВКП(б), ніж та, що мала місце при існуванні обєднаного комісаріяту. В цьому періоді ліквідації автономних установ союзних республик можна відмітити лише два випадки організації в межах республіканських органів союзних республик нових установ. У 1931 році в союзних і автономних республиках творяться комісаріяти комунального господарства (С. З. № 65 1931 р., ст. 426); в 1934 році комісаріяти місцевої промисловости (С. З. № 42 1934, ст. 328). Незначний обсяг завдань, покладених на ці нові комісаріяти, встановлюється вже самим тим фактом, що їх збудовано не лише в союзних, але й у автономних республиках. Крім того компетенція комісаріятів комунального господарства обмежена утвореною одночасно з комісаріятами Всесоюзною радою комунального господарства.

Централістичні й уніфікаційні тенденції загально-союзних чинників за останні роки далеко переходять за межі ліквідації й обмеження ініціятиви республиканських органів союзних республик; у багатьох випадках вони мають на меті просто обмеження можливости всякої місцевої ініціятиви, незалежно від того, від кого вона виходить — від місцевих органів центральної влади, чи від органів союзних і автономних республик. Цей послідовний і впертий централізм московського осередку мабуть найяскравіше виявляється в тих його заходах, які торкаються освітніх і культурних справ. Створення всесоюзних осередків у справах мистецтва й високої школи — Всесоюзного комітету у справах мистецтва (С. З. № 5 1936 р., ст. 46) і Всесоюзного комітету для високої школи (С. З. № 27 1936 р. ст. 250), видання таких постанов, як постанова про працю високих шкіл (С. З. № 39 1936 р., ст. 308), мають за ціль цілу культурну і наукову творчість на просторах СССР підпорядкувати тим самим завданням, усунути всяку можливість вияву місцевої ініціятиви.

Для того, щоб уяснити конкретно, як виглядає законодатна діяльність державних установ УССР в результаті переведеної централізації, наведемо конкретний приклад. Ми переглянули зміст усіх законодатних актів уряду УССР, оголошених у першій половині 1935 року в „Збірнику законів робітничо-селянського уряду України" і поділили їх у залежності від їх характеру на окремі ґрупи. Наш перегляд дав такі результати. З першого січня по перше липня 1935 року в „Збірнику Законів" оголошено постанов, законів, розпорядків та інструкцій загальним числом 82. Із них 19 видано в виконання і розвиток постанов загально-союзних урядів і загально-партійних зїздів. Зміст цієї ґрупи постанов уряду УССР цілком передрішений тими постановами загально-союзних урядів, для виконання яких вони видаються. Одні з них роблять зміни в цивільному і кримінальному кодексі УССР відповідно до тої редакції, яка встановлена загально-союзними постановами. В майбутньому після утворення загально-союзного комісаріяту судівництва і заведення єдности цивільного і карного законодавства в цілому СССР постанови цього характеру з области законодатної чинности союзних рес-

публик випадають цілком (С. З. № 40 1936 р., ст. 338). Дальша ґрупа з цієї катеґорії законодатних актів, базуючися на загально-союзних постановах, робить зміни в податковому законодавстві. Третя, так само спираючися на відповідних загально-союзних актах, реґулює народньо-господарські відносини. Про всі ці постанови, як про вияв власної законодатної ініціятиви державних установ УССР, говорити не доводиться. Це є механічна реґістрація в імені УССР актів, виданих загально-союзними чинниками. Треба при цьому відмітити, що ця реґістрація переводиться головним чином для постанов другорядного характеру і значіння.

Показне місце серед актів уряду УССР займають постанови про призначення на вищі державні посади в установах УССР, звільнення з них і обрання до складу цих установ. Актів цієї катеґорії в першій половині 1935 року було 20. Формально всі ці призначення, звільнення й обрання переводяться відповідними установами УССР самостійно. Фактично ж ця справа цілком залежить від загально-союзного партійного осередку, до якого в повному обємі належить розподіл партійних сил. Коли обєднати цю ґрупу актів з першою, де так само про вияв власної ініціятиви не може бути мови, на 82 постанови УССР в першому півріччі 1935 року маємо 39, де роля УССР є виключно реґістраційною.

З тих постанов, які можна трактувати як вияв власної законодатної ініціятиви українського уряду, найвидатніше місце займають постанови, що переводять зміни в адміністративному поділі УССР, змінюють межі окремих районів і осель та назви окремих місцевостей. Таких постанов було видано 21. Треба зауважити, що законодатна компетенція і в цій області не забезпечена виключно за установами УССР. Серед дрібних змін адміністративного поділу, які переводили державні установи УССР в першому півріччі 1935 року (утворення нових районів, перенесення окремих сіл із одного району до другого, тощо, знаходимо лиш одну постанову більшого значіння — це постанова про утворення округ на території Київської і Вінницької области (Зб. Зак. УССР № 13 1935 р., ст. 58). Цю саму справу розвязує постанова загально-союзного уряду (С. З. № 19 1935 р., ст. 157). Анальоґічний зміст обох постанов і майже одночасне їх оголошення вказують, що загально-союзні установи так само, як і установи УССР, трактували цю справу як належну до їх компетенції. При взаємовідношенні сил між республіканськими і загально-союзними установами не може бути сумніву, що перемога в справі змін адміністративного поділу належатиме загально-союзним чинникам. Ще виразніше виявляються претензії загально-союзних установ щодо справи зміни назв окремих місцевостей. Тут ми маємо три постанови державних установ УССР. З них одна — про переіменування Цареконстантинівського району Дніпропетровської области — переведена як актом державних установ УССР (Збір. Зак. УССР № 11—12 1935 р., ст. 50), так і майже одночасно оголошеним актом загально-союзних чин-

ників (С. З. № 18 1935 р., ст. 150). Рівнобіжно в загально-союзному збірнику законів знаходимо постанови про низку переіменовань в УССР, переведених виключно урядом СССР. Між ними є постанова про переіменування Олександрівської вулиці в Києві на вулицю Кірова — справа, яку звичайно в инших умовах вирішує саме місто. Звертає увагу, що серед постанов уряду УССР, поданих на затвердження III сесії українського ЦІКу в 1936 році (Збір Зак. УССР № 8 1936 р., ст. 33), постанови про переіменування місцевостей не названі, чим вони тратять свою силу. Чи є це звичайна в совітському законодавстві недбалість чи наслідок впливів центральних орґанів, які вважають необхідним зосередити цю справу в своїх руках, з браку матеріялів відповісти годі.

Лишається ще ґрупа постанов, загальним числом 22, яка мусить охоплювати реґулювання всіх инших галузів державного життя „суверенної" Української совітської держави. Ознайомлення зі змістом цих постанов виявляє, як бідно виглядає ця „суверенність" на практиці. Зустрічаємо тут ґрупу постанов сесії українського ЦІКу — про виконання бюджету 1933 року, про бюджет 1935 року, про звіти уряду УССР і окремих наркомів, про зміни конституції УССР, про народньо-господарський плян 1935 року. Всі ці акти характеризують декоративність української совітської державности. Нема в них жадного сліду виявлення державними чинниками УССР свого підходу і свого розуміння тих завдань, які стоять перед Україною. Це просто проклямування від імени УССР напрямних, визначених загально-союзним центром. У постанові про народньо-господарський плян 1935 року є уступ, який говорить, що стверджений плян побудовано, як орґанічну частину другого пятилітнього пляну СССР в цілому і УССР, як невідємні частини Союзу. Цю заяву можна поширити на всі постанови зазначеної ґрупи. Всі вони базуються на підпорядкуванні інтересів УССР інтересам загально-союзного цілого.

Всі инші постанови говорять про біжучу чинність державних установ УССР в справі кермування республикою. Знаходимо серед них державні акти такої великої ваги, як відклик уряду до населення в справі готування насінних фондів, розвитку хмелярства і боротьби з шкідниками цукрових буряків; постанови про влаштування конкурсів і нагород, інструкції центрального архівного управління, тощо. Лише шість постанов можна трактувати як вияв змагань уряду УССР реґулювати біжучі відносини української совітської держави. Ось вони: про скасування оплати за користування мостами; про обовязкову трудову участь у будівництві автогужових шляхів — ця постанова на сьогоднішній день мусить уважатися скасованою, бо в 1936 році видано відповідну постанову в загально-союзному маштабі (С. З. № 11 1936 р., ст. 88); про забезпечення шкіл підручниками; про оплату праці працівників бібліотек; про порядок збирання і витрачання батьківських коштів на придбання підручників; про торговлю мясом на базарах.

Для висвітлення ролі українських і загально-союзних установ у реґулюванні відносин на Україні подаємо рівнобіжно назви головніших законодатних актів за те саме перше півріччя 1935 року, виданих центральним урядом для цілого СССР, в тому, очевидно, й для УССР. Перше півріччя 1935 року було періодом дуже інтензивної законодатної чинности центральних урядових орґанів СССР, яка внесла істотні зміни в дальший хід його розвитку. Низка постанов, виданих у цьому періоді, закінчує розпочату в попередньому році ліквідацію карткової системи. Стверджується новий статут сільсько-господарської артілі, новий статут залізниць, нові правила про впорядкування фінансів і рахунків у колхозах, реорґанізується плянова комісія СССР, встановлюється загальний плян розвитку тваринництва в СССР і УССР. Переводячи намічену з самого початку колєктивізації систему централізації в кермуванні сільським господарством, загально-союзні установи видають ряд постанов, які визначають плян сільсько-господарських робіт у біжучому році й реґулюють становище колхозів. Серед загально-союзних актів зустрічаємо ми також і постанови в освітніх справах, які наче б мали належати до компетенції союзних республик, а серед них постанову, яка визначає кількість нових шкіл, що мають бути збудовані по окремих містах УССР (Київ — 12, Харків — 8, Дніпропетровське — 8 і т. ин.). Всього в першому півріччі 1935 року уряд СССР видав 268 постанов.

Детальніше порівнювати вагу і значіння тих галузів державного і господарського життя, реґулювання яких провадиться законами уряду СССР, з вагою і значінням галузів, підпорядкованих установами УССР, очевидно зайво. Всі хоч трохи важніші справи вирішуються в загально-союзному маштабі поза впливами уряду України. Компетенція державних установ УССР поширюється на такого роду справи, які в західньо-европейських відносинах належать до компетенції місцевих орґанів самоврядування.

Питомий тягар державних установ УССР може бути ілюстрований не лише порівнянням біжучого законодатного матеріялу, який походить з одного боку від загально-союзних чинників, а з другого боку від уряду УССР. Характеристичними з цього погляду даними є так само ті, які виявляють фінансові і господарські можливості цих двох чинників. Щоб зілюструвати становище з цього погляду, наводимо кілька цифр. Дані про державний бюджет УССР такі:[29])

[29]) Збір. Зак. УССР. № 7 1935 р., ст. 37 і № 7 1936 р., ст. 31.

	1935	1936
	в тисячах карбованців	
прибутки	2.288.989	3.228.964
видатки	2.288.989	3.228.989
видатки на народ. господ.	197.153	140.320
в тому:		
нарком. місц. пром.	84.278	51.959
комунальн. господ.	34.099	14.615
видатки на соц.-культ. заходи	545.111	681.802
освіта	374.310	490.572
разом видатків без коштів місцевих бюджетів	803.753	908.886
кошти, що передаються в місцеві бюджети	1.485.236	2.320.078

Дані про єдиний державний бюджет СССР такі:[80])

	1935	1936
	в тисячах карбованців	
прибутки	65.900.551	78.715.028
видатки	65.900.551	78.715.028
видатки на народ. господ.	35.156.891	37.583.501

Порівняння цих двох ґруп цифр дає можливість зробити ряд висновків. Розміри державного бюджету УССР в 1935—36 році, рівняючи до розміру єдиного державного бюджету за ті самі роки, дуже незначні: вони становлять лише 3.5% єдиного державного бюджету в 1935 році і 4.1% в 1936 році. При цьому треба мати на увазі, що фактичні розміри дійсного бюджету УССР і відповідно до того питомий тягар його супроти єдиного державного бюджету ще нижчі. Так само той зріст бюджету УССР в порівнянні з єдиним державним бюджетом СССР, на який вказує збільшення питомого тягару українського бюджету з 3.5% в 1935 році до 4.1% в 1936 році, носить виключно бухгальтерський характер. В бюджет УССР включаються ті кошти, які через державні установи УССР передаються до місцевих бюджетів. У бюджеті 1935 року кошти, що передаються до місцевих бюджетів, становлять 64% усього бюджету, а в 1936 році вже 71%. Зріст державного бюджету з 1935 р. до 1936 р. на 939.925 тис. карб. стався передовсім завдяки зростові коштів, що передаються до місцевих бюджетів. Зріст видатків властивого бюджету державних установ УССР висловлюється лише цифрою 105.133 тис. карб. Це вказує, що з 1935 до 1936 року питомий тягар видаткового бюджету державних установ УССР знизився як у відношенні до видатків єдиного державного бюджету СССР, так і в відношенні до коштів видатків місцевих бюджетів УССР. Цифри бюджетів 1935 і 1936 року ілюструють той подвійний процес, яким відбувається втрата державними установами УССР їх

[80]) С. З. СССР № 8 1935 р., ст. 71 і № 4 1936 р., ст. 33.

позицій у фінансовому господарстві Совітського Союзу. З одного боку йде інтензивний зріст місцевих бюджетів, з другого боку так само інтензивно збільшується загально-союзний бюджет. Цьому протистоїть дуже повільне зростання коштів бюджету республиканських установ УССР; инакше кажучи, на ґрунті інтензивного зростання місцевої і загально-союзної господарки питомий тягар господарки УССР стає що далі все менший. Серед видаткових позицій державного бюджету УССР виділено загальні видатки на народнє господарство і видатки по двох недавно утворених комісаріятах УССР — місцевої промисловости і комунального господарства. Можна бачити, що всі ці позиції в 1936 році мають нижчі цифри, ніж у 1935 році. Видатки на народнє господарство в державному бюджеті УССР в 1936 році кругло на 47 міл. карб. менші, ніж у 1935 році, тимчасом, як у єдиному державному бюджеті вони зростають за цей період на суму кругло в 2 міліярди карб.

Питомий тягар УССР в господарському житті України може бути ілюстрований такими цифрами, взятими з народньо-господарського пляну УССР на 1935 і 1936 рік[31]): Загальна кількість працівників у цілому господарстві УССР в 1935 році була 4.781,4 тис. осіб, з чого працювало в підприємствах республиканської і місцевої підпорядкованости 420 тис. Капітальні вклади в цілу українську промисловість були передбачені в 1935 році в сумі 508,36 міл. карбов., у 1936 році в сумі 784,3 міл. карб. З цієї суми припадало вкладів у 1935 році: в місцеву промисловість — 87,14 міл. крб., у республиканську — 38,4 міл. крб., в обласну — 48,67 міл. крб., разом 174,21 міл. крб.; у 1936 році: в місцеву — 15,5 міл. карб., республиканську — 61,9 міл. карб., обласну — 88,7 міл. карб., районову — 4,4 міл. карб., разом 170 міл. карб. Обчисливши співвідношення цих асиґнувань у відсотках, матимемо такий вислід: у 1935 р. з усіх вкладів у промисловість УССР на вклади в промисловість республиканської підпорядкованости припадало 7,5% усіх асиґновань, на вклади в республиканську, обласну і місцеву промисловість 34,3% усіх асиґнувань; таким чином на вклади в промисловість УССР, підпорядковану загально-союзним орґанам, припадало 65,7% усіх асиґновань. У 1936 році асиґнування на республиканську промисловість становили 7,6%, на республиканську, місцеву, обласну і районову промисловість разом — 21,7%; отже загально-союзні установи мали до своєї розпорядимости 78,3% усіх асиґновань для промисловости УССР.

Наведений нами матеріял дає можливість уявити в конкретних рисах, як виглядало правне, фінансове і господарське становище „суверенної" української совітської держави в 1935 і 1936 р. у результаті централізаційних та уніфікаційних заходів центральної влади. Програма, намічена комуністичною партією в національній справі, була переведена в життя за допо-

[31]) Зб. Зак. УССР. № 15 1935 р., ст. 71 і № 7 1936 р., ст. 30.

могою совітського державного й адміністративного апарату майже в повному обємі. Після „розєднання“ наступило „обєднання“ на федеративній основі; федерація (цей переходовий ступінь до повного злиття) була використана на те, щоб збудувати такі державно-правні відносини, які б забезпечували центральній владі всі впливи і всі рішальні позиції в Совітському Союзі. СССР, формально союзна держава, був перетворений фактично в унітарну державу, збудовану на основі найдалі йдучого централізму.

Лишалося зробити останні кроки для ліквідації формально існуючих союзних відносин. Треба було усунути з совітської конституції по змозі всі згадки і всі натяки на федеративний характер совітської держави. Треба було зліквідувати фактично вже не діючі, але формально ще чинні норми совітської конституції, які забезпечували певний, хоча дуже обмежений, обсяг прав союзних республикам.

Ці завдання ставить собі і розвязує їх цілком успішно проєкт нової совітської конституції, оголошений 12 червня 1936 року. З оголошенням цього проєкту совітська державність у справі укладу відносин між окремими складовими частинами Союзу вступає в новий етап розвитку.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

Історія виникнення проєкту нової совітської конституції. — Причини, що привели до совітської конституційної реформи. — Проєкт нової совітської коституції, як дальший етап на шляху уніфікації СССР. — Всенародне обговорення проєкту і приняття його надзвичайним VIII зїздом совітів. — Вироблення і приняття конституції СССР.

Вироблення, оголошення і остаточна ухвала нової совітської конституції відбулася за умов, коли в державній структурі Совітського Союзу сталися дуже поважні зміни. Ці зміни, хоч вони не були зафіксовані формально, а переводилися лише via facti, надали совітській державності иншого вигляду. Відносини в керівних совітських колах так, як склалися вони після оформлення совітської влади, мали той характер, що провідну ролю в державному житті відогравала комуністична партія, яка визначала напрям діяльности всіх орґанів влади. При цьому була тенденція розмежувати функції державних і партійних установ, приділяючи партійним орґанізаціям передовсім завдання директивного характеру, а орґанам державної влади справи реалізації і переведення в життя директив, визначених партією. Правда, виразно розмежувати завдання і ролю партії й орґанів влади в совітських умовах ніколи не вдавалося, бо в ґрунті річей комуністична партія була таким самим державним чинником, як і кожна инша совітська установа, проте тенденція до переведення згаданого розмежування існувала.

Відносини починають мінятися в міру розвитку процесу переродження комуністичної партії. Комуністична партія уявляла орґанізацію, в якій у певних, правда, завжди досить таки вузьких межах існувала воля думки і дискусії, в якій була певна боротьба течій і напрямків. Після смерти Леніна, в період боротьби за ленінську спадщину відносини в партії починають мінятись. В межах партії відбувається наростання впливів Сталіна; партія поволі перетворюється в орґанізацію, цілком підпорядковану Сталінові, стає знаряддям для переведення його особистої політики, його особистих плянів. Керівне становище, яке поволі здобуває Сталін у комуністичній партії, при її ролі в совітських відносинах, дає йому змогу поширити свої впливи на ввесь державний апарат, забезпечити для себе командні позиції в державному і господарському житті СССР. Совітський устрій обертається в режим сталінської диктатури. Як партія, так і державний апарат стають тим знаряддям, через яке диктатура здійснює свої завдання. В звязку з цим зникають якісь виразніші межі

між ролею державних і партійних установ. Як одні, так і другі виконують ті директиви, що їм ставить диктатура. Через те для останнього часу цілком недоцільно і зайво виділяти, як два відокремлені чинники в формуванні большевицької політики, чинник партійний і совітський. Тепер існує єдина совітська політика, єдиний напрям праці всіх совітських установ, — як державних, так і партійних, що визначається директивами і наказами диктатури. Той шлях, що його обирає диктатура для реалізації своїх цілей — партійний чи державний — це не більше, як технічна деталь. Через те розгляд останнього етапу совітської політики в справі української державности — періоду вироблення і прийняття нової конституції СССР — ми будемо переводити, не користуючись уже застарілим на сьогоднішній день поділом заходів керівних чинників по партійній і совітській лінії.

Зовнішня історія повстання проєкту нової совітської конституції н аоснові тих відомостей, що їх оголошено офіційно, дуже нескладна.

1 лютого 1935 року, підчас засідання VII зїзду совітів СССР, відбулося засідання пленуму ЦК ВКП(б). Про перебіг засідання в совітській пресі не було подано жадних відомостей. Було лиш оголошено прийняту пленумом резолюцію. Ця резолюція, реєструючи на початку нові призначення, які зробив пленум в установах ЦК, у дальших своїх точках має такий зміст:

„Доручити тов. Молотову увійти від імени ЦК ВКП(б) на VII зїзд совітів із пропозицією деяких змін у конституції СССР в напрямі:

а) дальшої демократизації виборчої системи в розумінні заміни не цілком рівних виборів рівними, багатоступневих — безпосередніми, явних — таємними.

б) стислішого означення соціяльно-економічної основи конституції в розумінні пристосування її до нинішнього стану клясових сил у СССР (утворення нової соціялістичної індустрії, розгром куркульства, перемога колхозного ладу, створення соціялістичної власности, як основи совітського суспільства і т. ин.)“[1]).

Відповідно до цеї постанови ЦК Молотов виступив 6 лютого 1935 року на VII зїзді совітів із доповіддю про зміни в совітській конституції. Він зазначив, що реформа конституції вимагається змінами клясових сил у СССР. Принцип громадської власности переміг в усіх галузях народнього господарства в місті і на селі. Відповідно до цього мусять бути внесені зміни і до конституції. Перемога соціялізму привела до того, що основна маса селянства стала на бік громадської власности. Це дає можливість поставити питання про дальший розвиток совітського демократизму в СССР. В той час, як буржуазні країни ліквідують рештки виборчих прав своєї людности, СССР все ближче підхо-

[1]) Правда 1935, ч. 32.

дить до повного скасування всяких обмежень уселюдного виборчого права. В сучасний момент ЦК партії в цілях дальшої демократизації виборчої системи пропонує обговорити такі питання: 1. про заміну багатоступневих виборів безпосередніми, 2. про заміну не цілком рівних виборів рівними, 3. про заміну явних виборів таємними. Заведення всіх цих змін до совітської конституції поведе до дальшого зміцнення совітської держави і до зросту совітського патріотизму.

На основі доповіди Молотова сьомий зїзд совітів СССР постановив: 1. внести до конституції зміни в напрямі дальшої демократизації виборчої системи і стислішого визначення її соціяльно-економічної основи. 2. доручити ЦІК-ові обрати конституційну комісію, яка мала б випрацювати виправлений текст конституції і внести його на затвердження сесії ЦІК-у СССР. 3. найближчі чергові вибори органів совітської влади перевести на основі нової виборчої системи[2]).

Відмітимо характеристичні риси поставлення справи зміни конституції на цій стадії розвитку. Наведені нами документи вказують, що як тільки порушено справу зміни конституції, малося на увазі: 1. перевести деякі зміни в існуючій конституції, а не виробляти нову конституцію; 2. розширити виборче право, не заводячи проте вселюдного голосування; 3. зміни конституції мали бути затверджені ЦІК-ом СССР, а чергові вибори органів совітської влади переведені на основі нової виборчої системи.

ЦІК СССР обрав конституційну комісію, про діяльність якої в совітській пресі дуже довго не подавали жадних інформацій. Лише на весні 1936 року в закордонній пресі зявилось інтервю Сталіна, передруковане совітськими ґазетами. В ньому зазначалося, що комісія виробляє проєкт нової совітської конституції і що ця праця вже закінчується; проєкт буде збудований на основах повної демократичности та вселюдного виборчого права. 12 червня 1936 року в совітській пресі був оголошений проєкт нової совітської конституції разом із постановою президії ЦІК-у СССР такого змісту: „Вислухавши доповідь голови конституційної комісії тов. Сталіна про проєкт конституції СССР. президія ЦІК-у СССР постановила: 1. ухвалити проєкт конституції СССР, що його подала конституційна комісія ЦІК-у СССР; 2. скликати всесоюзний зїзд совітів для розгляду конституції СССР; 3. реченець всесоюзного зїзду совітів установити на 25 листопада 1936; 4. оголосити проєкт конституції СССР для всенароднього обімркування"[3]).

Ми бачимо таким чином, що в процесі вироблення нового проєкту зайшли поважні зміни в поглядах керівних совітських кол на реформу конституції і на способи її переведення. Замість зміни існуючої конституції рішено виробити проєкт нового основного закону. Новий основний закон установлює заведення

[2]) Правда 1935, № 37.
[3]) Ізвестія 1936, № 136.

вселюдного виборчого права. Замість того, щоб цей проєкт передати на ухвалу сесії ВЦІК-у згідно з постановою сьомого зїзду совітів і нові верховні союзні орґани скликати на основі нової виборчої системи керівні чинники рішили його передати на ухвалу надзвичайного зїзду совітів. Оголошуючи проєкт конституції, „Ізвєстія" писали: „Велике буде міжнароднє значіння цього історичного документу. В дні, коли капіталізм викидає на улиці своїх міст юрби безробітних, наша конституція проголошує право на ґарантовану працю. В дні, коли фашизм кованими чобітьми нищить рештки буржуазної демократії, наша конституція підносить прапор демократії найповнішої, найдосконалішої. В дні, коли фашизм, обороняючи монопольні прибутки фабрикантів, нищить усе, совіти переходять до вселюдного, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права. В дні, коли в капіталістичному світі його фашистські головорізи проповідують словом і чином розгнузданий, дикий, дійсно звірячий „расизм", проєкт нашої конституції високо підносить прапори міжнародного братерства, повного, послідовного, непідробленого. Це — конституція громадянства, яке вийшло вже зі своєї передісторії. Почалася дійсна історія творчого обєднання великого соціялістичного совітського народу".

Той розділ конституції, який трактує про союзні республики, в згаданій статті Ізвєстій пояснюється таким способом: „СССР як союзна держава, утворена на основі добровільного обєднання рівноправних совітських соціялістичних республик, трактується в другому розділі, розділі про державний лад. Одинадцять союзних республик, що мають право вільного виходу, обєднані в союзну державу, втілюють у найвищому ступні Ленінсько-Сталінську національну політику. Відповідні артикули конституції висловлюють величезний зріст національних культур, уже соціялістичних за своїм змістом. Цей розцвіт нації, раніше пригнічених і відсталих, іде поруч з їх безперервним зближенням. Велика політика інтернаціонального братерства святкує тут свій триюмф"[4]).

***

При обмеженості офіційних матеріялів, які б вияснили причини появи нової конституції, і при тій ситуації, коли існуючі офіційні коментарі обмежуються лише складанням дитирамбів, доводиться йти для вияснення причин, які привели до її появи, шляхом припущень, що базуються на аналізі як міжнародньої, так і внутрішньої ситуації совітських держав.

Треба думати, що серед тих причин, які привели диктатуру до ідеї про необхідність вироблення проєкту нової „демократичної" конституції, велику ролю відігравали моменти міжнародного порядку. Після перемоги Гітлера в Німеччині в керівних совітських колах що далі, то виразніше набирає популяр-

[4]) Ізвєстія 1936, № 136.

ности думка про неминучість збройного конфлікту між фашистівським і нефашистівським світом. На останньому конґресі третього інтернаціоналу остаточно встановлюється та лінія, якої мусять держатися комуністи в цьому неминучому майбутньому конфлікті. Стоючи на тому погляді, що европейська демократія і европейський соціялізм уже остаточно виявили своє безсилля і банкротство, комуністи вважають, що провідну ролю в майбутній боротьбі з фашизмом мусять перебрати вони на чолі з єдиною державою, де їм належить влада — СССР. Тактичним засобом для перебрання провідництва над народніми масами є гасло народнього фронту; народній фронт мав би стати обєднанням усіх лівих антифашистівських ґруп і в ньому комуністи мусіли б поволі придбати керівну ролю. Народній фронт, маючи на меті у внутрішній політиці завдання обєднання всіх антифашистівських ґруп, у закордонній політиці ставив би своєю ціллю змагатися до створення бльоку антифашистівських держав із неодмінною участю в ньому СССР. Для використання лівих течій і успіху кампанії на користь народнього фронту, якій комуністи присвячують дуже багато уваги, гасло „демократизації", висунене в проєкті нової совітської конституції, має велике значіння. Так само має воно не останнє значіння для цілі сотворення і розширення того антифашистівського бльоку держав, який хотять збудувати совіти. Через те не є випадковим, що ідея „демократизації" совітської конституції виникла й оформилася після того, коли з одного боку третій інтернаціонал висунув гасло народнього фронту і з другого боку, коли для закордонної політики совітів відкрилися нові перспективи в звязку з їх зближенням із Францією та Чехословаччиною.

За характеристичну вказівку того, що саме моменти міжнароднього характеру, зокрема моменти воєнної небезпеки, відогравали свою ролю в поставленні на порядок денний справи зміни конституції, може служити стаття „Правди", яка зявилася безпосередньо після винесення сьомим зїздом совітів СССР рішення про зміну конституції. Ґазета писала: „Зміни в конституції, які ухвалив зїзд Совітів, ще збільшать міць Совітського Союзу, притягнуть до нього симпатії всіх думаючих і передових людей земної кулі. А ми, не покладаючи рук, будемо працювати над будівництвом соціялізму, над зміцненням оборони країни. Большевикам нема чого ховати своїх цілей і плянів. Наша мета — мирна праця на користь народу і ми приготовили досить засобів, щоб цю працю охоронити. Цілий зїзд гаряче витав повідомлення тов. Молотова і Тухачевського про зріст озброєння і сили нашої Червоної Армії. Ми готові стрінути ворога"[5]).

З тих чинників внутрішнього порядку, які підсунули диктатурі думку про проголошення нової конституції, на першому пляні, на нашу думку, треба зазначити момент національний. На теперішній час так звана Ленінсько-Сталінська національна полі-

[5]) Правда 1935, № 37 з 7. II.

тика пережила себе і в сучасних умовах при тих цілях, які собі ставить совітська влада тепер, є явно невідповідна. З другого боку вона не дала совітській владі тих наслідків, що їх та сподівалася. Спиняючися вище на розгляді тих завдань, що їх ставила собі совітська влада на меті в своїй національній політиці, ми підкреслювали дві її вихідні точки. За часів НЕП-у, коли совітська влада мала на увазі переведення поєднання („смички") з селянством, політика, що йшла назустріч потребам пригнічених націй, репрезентованих передовсім селянством, допомагала совітській владі розвязати проблему цього поєднання. З переходом до колєктивізаційної політики з її яскравим протиселянським курсом питання про поєднання було зняте з порядку денного. Тим самим у значній мірі стратила свою рацію і та національна політика, яку переводилося перед тим.

Тою концепцією, яка в останніх роках набирала щораз більшої популярности у керівних совітських колах, була концепція неминучого збройного конфлікту з фашизмом. Підготова до нього переводилася і переводиться не тільки в сфері економічній і військовій. Вона поширилася також і на сферу ідеольоґічну. Ставиться замість попереднього гасла обєднання націй гасло їх як найдалі йдучого зближення, твориться концепція єдиної совітської нації. Послідовний централізм стає тим завданням, яке висувається не тільки потребами господарсьокого будівництва, але й вимогами майбутнього військового конфлікту. З цього погляду стара національна політика стає цілком недоцільною і на порядок денний ставиться як найдалі посунена ліквідація союзних республик. Це завдання й розвязує проєкт нової совітської конституції.

З другого боку треба констатувати, що національна політика большевиків лише в обмеженому ступні осягла ті цілі, які мали вони на увазі. Коли пригадати ті резолюції, що їх ухвалював свого часу в національній справі третій інтернаціонал, буде видно, що большевики сподівалися, що їм удасться підпорядкувати своїм впливам національні рухи в Европі і здобути тим для себе базу, яка стане точкою опертя для зміни існуючих там соціяльних і політичних відносин. Ці їх надії на пригноблені европейські національності завели. Совітофільство, коли й явилося було серед них, було дуже недовге й не знайшло ширшого і тривалішого ґрунту. Не вдалося большевикам так само своєю національною політикою придбати довіря й піддержку серед недержавних націй у СССР, в першу чергу серед тих, які мали за собою в своїх національних рухах певні традиції. Через те для комуністів було доцільним зробити ті рішучі кроки для створення унітарної держави, що їх вони зреалізували в проєкті нової совітської конституції.

Можна бачити ще одну причину внутрішнього порядку, яка вплинула на переведення конституційної реформи. Це — змагання диктатури створити для себе певну громадську базу. Ко-

муністична партія, ця основна підпора совітської влади, тепер стратила своє колишнє значіння. Диктатура, перетворивши партію в слухняну зброю для переведення в життя своїх плянів, тим самим ослабила, коли не цілком знищила її, як політичну силу. В останні часи можна було помітити, що влада робить певні кроки, які слід трактувати, як бажання знайти для себе якесь ширше опертя. Це — ті заходи влади, які мають на увазі підкреслити корисну ролю і значіння так званих позапартійних большевиків, ті її посунення, де влада виступає репрезентанткою російських національних інтересів, підкреслює свій російський патріотизм, тощо. Не може вважатися за виключене, що, заводячи вселюдне виборче право, влада має на увазі виділити серед російської нації для себе нові кадри, які б у певній мірі поширили її базу. Притягаючи нові російські ґрупи, влада має знайти певну рекомпензату за ті втрати, які повстають неминуче серед недержавних національностей СССР в звязку з теперішньою уніфікаційною політикою.

Всі ці припущення, що їх ми висуваємо відносно причин, які привели до реформи конституції, очевидно, залишаються лише імовірностями. Їх доведеність чи недоведеність може виявитися лише на тлі майбутнього розвитку подій у совітських державах. Проте робити в цій області певні припущення необхідно, бо офіційна версія відносно причин конституційної реформи є явно незадовільна. Вона в своїй початковій формі намічена Молотовим у його промові 6 лютого 1935 року на сьомому зїзді совітів, коли він статит внесок про зміну конституції, й ширше розвинена й обґрунтована Сталіним 26 листопада 1936 року в доповіді про проєкт нової конституції на надзвичайному восьмому зїзді совітів. Згідно з доповіддю Сталіна причинами, які зробили необхідним конституційну реформу в совітському союзі, є ті зміни взаємовідношення громадських сил, що відбулися в СССР за період від ухвали попередньої конституції до теперішнього часу. За ці роки змінились основи народнього господарства в СССР і панує там тепер нова, соціялістична економіка, що не знає криз та безробіття й забезпечує для громадян усі можливості для заможного і культурного життя. Відповідно до цих змін в області економіки змінилася клясова структура громадянства. Зникають і падають економічні й політичні суперечності між окремими соціяльним ґрупами. Відбулися так само зміни взаємовідносин між окремими національностями, що заселюють Совітський Союз. Коли утворювався СССР, відносини між окремими народами ще не були налагоджені, ще не зникло недовіря до росіян, ще діяли відосередні сили. Тепер усе це минулося. „Нині ми маємо многонаціональну соціялістичну державу, яка цілком склалась і витримала всі спроби; міці її могла б позаздрити кожна національна держава в кожній частині світу“[6]). Стара совітська конституція не пристосована до сучасних змінених від-

[6]) Правда 1936, № 325.

носин у Совітському Союзі. З цього й виникла необхідність конституційної реформи.

Такі основні риси схеми Сталіна. Слід констатувати, що вона на питання, чому справа конституційної реформи поставлена на порядок денний саме в роках 1935—1936, не відповідає зовсім. Малюється в ній той процес, який, на думку Сталіна, робить необхідним зміну конституції, але зовсім не зазначаються ті конкретні причини, які привели до цієї реформи саме тепер, які примушували владу в 1935 році говорити лише про розширення виборчого права, а в 1936 році привели до оголошення проєкту нової конституції з уселюдним виборчим правом.

При цих обставинах, спиняючися на причинах, які привели до оголошення нової конституції, ми мусіли йти тим шляхом, що його обрали. Ми мусіли стати на шлях припущень, які базуються на аналізі міжнародньої і внутрішньої ситуації совітських держав.

***

Переходимо до аналізи змісту проєкту нової конституції. Виділимо і спинимося насамперед на тих його точках, які виявляють становище окремих союзних республик.

З самого початку треба відзначити, що проєкт нової совітської конституції цілком усуває всі ті частини конституції 1923 року, які вказували на договірне походження Совітського Союзу. Стара конституція, як відомо, мала дві частини: декларацію і договір про утворення СССР, які обидві разом і становили конституцію СССР. Проєкт нової совітської конституції, задержуючи деякі артикули конституції 1923 року, усуває все те, що пригадує договірне походження СССР. Всякі згадки про декларацію і договір 30 грудня 1922 року з проєкту нової конституції викинено. Думаємо, що цей момент формального порядку має немаловажне значіння: коли конституція 1923 року була побудована, як конституція союзної держави, новий проєкт фактично є конституцією унітарної держави.

Державний лад Совітського Союзу визначає артикул 13-ий проєкту такого змісту: „СССР є союзна держава, утворена на основі добровільного обєднання рівноправних совітських соціялістичних республик: 1. російської СФСР, 2. української ССР, 3. білоруської ССР, 4. азербайджанської ССР, 5. грузинської ССР, 6. вірменської ССР, 7. туркменської ССР, 8. узбецької ССР, 9. таджицької ССР, 10. казацької ССР, 11. киргизької ССР".

Спинимося насамперед на розгляді тих змін у складі Союзу, що їх заводить проєкт. Проєкт вводить до складу Союзу пять нових союзних республик. До них належать три кавказькі республики: грузинська, вірменська і азербайджанська, які творили раніше закавказьку федерацію і безпосередньо в Союз не входили, і дві середньоазіятські республики: казацька й киргизька, які були перед тим автономними республиками РСФСР. Ми знаємо, що на дванадцятому зїзді комуністичної партії в 1923 році пред-

ставники Грузії обстоювали ту саму безпосередню участь у Союзі трьох окремих кавказьких республик, яка зреалізована у проєкті; тоді вони наразилися на гостру відсіч Сталіна, тепер же цей проєкт переводиться в життя. Умотивування зміни позиції керівних партійних чинників у цій справі совітські джерела подають таке: в 1923 році цей проєкт був не до здійснення через те, що тоді на Кавказі панувала міжнаціональна ворожнеча і боротьба; тепер, коли там у результаті ленінсько-сталінської національної політики установлені міжнаціональні мир і братерство, цей проєкт може бути переведений у життя. Виділення двох нових середньоазіятських союзних республик є продовженням давньої лінії Сталіна, зазначеної ще на дванадцятому зїзді, яка підкреслює значіння утворення Союзу, виходячи передовсім з інтересів революціонізації Сходу. Звертає на себе увагу той спосіб, яким у проєкті переводиться створення нових союзних республик. Як ми знаємо, Совітський Союз був створений шляхом договору між совітськими республіками, які ввійшли в його склад. Так само включення в Совітський Союз республик туркменської, узбецької й таджицької було переведене шляхом ствердження договору між цими республіками й Совітським Союзом. У проєкті створення нових союзних республик і їх входження в Союз декретується згори загально-союзними установами. Відповідно до цього в наступному 14-му артикулі проєкту, який визначає компетенцію Союзу, міститься точка „в", що до компетенції Союзу відносить приняття до Союзу нових республик; вона заступає відповідну точку артикулу 1-го конституції 1923 року, яка говорить про заключення договорів щодо приняття до Союзу нових республик. Таким чином згадка про договірний шлях, яким мало відбуватися приняття до Союзу нових держав згідно з конституцією 1923 року, усувається цілком.

В своїй доповіді про проєкт конституції на надзвичайному 8 зїзді совітів Сталін, стоячи на тому ґрунті, що створення союзних республик є прероґативою верховних загально-союзних установ, спиняється навіть на тих умовах, які дають підстави автономну республику перетворити в союзну. Цих умов, на його думку, є три: 1. республика повинна займати прикордонне становище і не бути оточеною з усіх боків СССР. „Бо коли за союзною республикою заховується право виходу з Союзу, то треба, щоб ця республика, що стала союзною, мала можливість льоґічно і практично поставити питання про вихід із СССР... Само собою, у нас нема республик, які фактично ставили б питання про вихід із СССР. Але коли залишається за союзною республикою право виходу з СССР, то треба ставити справу так, щоб право це не оберталося в порожній і беззмістовий папірець". 2. Національність, що дає республиці імя, повинна в ній мати більш або менш компактну більшість. 2. „Необхідно, щоб республика була не дуже маленькою щодо кількости людности, щоб вона мала людности, скажемо, не менше, а більше хоча б міліона.

Через що? Через те, що неправильно було б міркувати, що маленька совітська республика, що має мінімальну кількість людности і незначну армію, могла б рахувати на незалежно державне існування"[7]).

З дальших артикулів проєкту можна переконатися, що він не обмежився створенням згори нових союзних республик. Так само, порушуючи права республиканської влади, в межах РСФСР він перетворює ряд автономних областей в автономні республики; цими утвореними проєктом новими автономними республиками є Кабардино-Балхарська, Комі, Марійська, Північно-Осетинська і Чеченсько-Інґуська.

Ставши на шлях декретування згори нових союзних і автономних республик, проєкт різко розійшовся з конституцією 1923 року. Але розійшовся він так само і з декларацією прав трудящого й експльоатованого народу з січня 1918 року, яка трактувалась у большевиків, як катехизис їх національної й соціяльної політики. В ній проголошувалося встановлення лише головних підстав федерації совітських республик Росії, з залишенням робітникам і селянам кожної нації приняти самостійне рішення на свойому власному повномочному совітському зїзді: чи бажають вони і на яких саме підставах брати участь у федеральному уряді й инших федеральних совітських установах.

З другого боку цей спосіб орґанізації союзних республик згори ставить під дуже великий сумнів, чи має формальне оправдання та характеристика державного устрою СССР, яку подає проєкт — трактування СССР, як союзної держави, утвореної на основі добровільного обєднання рівноправних республик. Адже ж наявність у складі цієї союзної держави таких утворених згори союзних республик, як казацька й киргизька, які через жадний свій авторитетний орґан не висловили бажання ввійти до СССР, як союзні республики, тим самим не дає права вважати СССР за союзну державу, утворену на підставі добровільного обєднання.

Розгляд дальших артикулів проєкту приводить до висновку, що визначення СССР, як союзної держави, яке, як бачимо, зустрічає поважні формальні заперечення, не має за собою жадного фактичного змісту. Компетенцію верховних орґанів влади і орґанів державного управління СССР визначає артикул 14-ий проєкту. В основу його покладено артикул перший конституції 1923 р., але внесено до нього низку дуже поважних змін, які цілком міняють його характер. Ці зміни з одного боку розширюють компетенцію верховних орґанів СССР, а з другого ведуть до надання СССР форм унітарної держави.

Проєкт дає ширше і катеґоричніше формулування прав верховних орґанів СССР в справах війни і миру та в справах керівництва збройними силами; передає до виключної компетенції СССР справи зовнішньої торговлі, охорони державної безпеки,

[7]) Правда 1936, № 325.

справи встановлення народньо-господарчих плянів, кермування грошовою і кредитовою системою, державного забезпечення майна, орґанізації єдиної системи народньо-господарського обрахунку, справу заключення й уділення зовнішніх і внутрішніх позичок, справи судівництва і цивільного та карного кодексу. Широку компетенцію верховних орґанів СССР, визначену конституцією 1923 року, проєкт іще більше розширив і збільшив. Має вона такі широкі розміри, що твердження артикулу 15-го проєкту про те, що кожна союзна республика, поза межами, визначеними артикулом 14-им, здійснює державну владу самостійно, виглядає як цілком безпредметове.

Поруч із цим розширенням компетенції орґанів СССР артикул 14-ий у порівнянні з артикулом 1-им конституції 1923 року містить ряд змін, які надають СССР характер унітарної держави. Ми вже бачили, що проєкт усуває цілком згадку, яку містить конституція 1923 року, про договірний шлях приняття союзних республик до Союзу. Ще більше значіння має передача до компетенції загально-союзних установ справ контролі над виконанням конституції СССР і забезпечення згідности конституцій союзних республик із конституцією СССР (точка „г" артикулу 14-го). Віднесення до компетенції верховних орґанів влади і державного управління СССР загального права контролі над виконанням конституції СССР надає їм тим самим право контролі над виконанням загально-союзної конституції всіма союзними республиками. Право догляду за згідністю конституцій союзних республик із конституцією СССР є рівнозначне з правом орґанів СССР стверджувати конституції союзних республик. Фактично ті державні установи в СССР, які носять назву союзних республик, посідають лише право виробляти проєкти засад, що визначають їх компетенцію („конституцію союзних республик"); ці засади набувають силу лише тоді, коли верховні загально-союзні орґани їх ствердять — установлять, що вони відповідають конституції СССР. Підчас своєї діяльности державні орґани союзних республик підлягають контролі верховних загально-союзних орґанів, чи не порушують вони конституцію СССР. Право контролі над виконанням конституції СССР, очевидно, звязане з тим, що верховні загально-союзні установи набувають права інтерпретації конституції, при чому союзні республики не мають жадного правного засобу для заперечення правильности цієї інтерпретації. Всі ці норми не можна аж ніяк погодити з трактуванням союзних республик, як суверенних держав, а СССР як союзної держави.

Дальші важніші норми, які визначають у проєкті становище союзних республик, є норми артикулів сімнадцятого і вісімнадцятого. Перший із них, повторюючи відповідний артикул конституції 1923 року, говорить, що за кожною союзною республикою заховується право вільного виходу з Союзу. Ми вже зазначали свого часу, що і в конституції 1923 року цей артикул

не мав реального значіння. Артикул вісімнадцятий проєкту, так само запозичений із конституції 1923 року, зазначає недопустимість змін території союзних республик без їх згоди. Дуже характеристичне, що проєкт, беручи ці засади з старої конституції, разом із тим усуває той додаток, який у ній був. Стара конституція встановлювала, що для зміни, обмеження або скасування права вільного виходу з Союзу окремих союзних республик, потрібна згода всіх республик, що становлять СССР. Цей додаток указував на договірне походження Совітського Союзу, через те в проєкті його й бракує.

Новиною в порівнянні з конституцією 1923 року є артикули 22-ий — 29-ий, які визначають автономні республики, краї і області для кожної з союзних республик. УССР торкається артикул 23-ий такого змісту: „УССР складається з областей: Вінницької, Дніпропетрівської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської й Молдавської Автономної ССР". Включаючи до загально-союзної конституції територіяльний поділ республик, проєкт тим самим передає до компетенції верховних орґанів Союзу всі справи, вязані зі зміною цього поділу. Має отже тут місце знову збільшення компетенції орґанів Союзу і обмеження прав союзних республик.

Проєкт заводить досить значні зміни в структурі верховних установ СССР. Він декретує створення Верховного Совіту СССР, який має заступити зїзд совітів. Структура Верховного Совіту з певними змінами відповідає структурі ЦІК-у в конституції 1923 року. Щодо ролі союзних республик у формуванні Верховного Совіту СССР, то в цій справі в порівнянні з старою конституцією проєкт приносить мало нового. Верховний Совіт подібно до ЦІКу поділяється на дві палати: Совіт Союзу (Союзний Совіт у конституції 1923 року) і Совіт національностей. Совіт Союзу обирають громадяни СССР за нормою один депутат на 300.000 людности. Совіт національностей складається з депутатів, що їх делеґують верховні совіти союзних і автономних республик і совіти депутатів трудящих автономних областей: по 10 депутатів від кожної союзної республики, по 5 депутатів від автономної республики і по 2 депутати від кожної автономної области. Відповідно до цих норм склад Совіту національностей мав би бути такий: РСФСР, як союзна республика, дає 10 депутатів. від своїх сімнадцяти автономних республик — 85 депутатів і від шости автономних областей — 12 депутатів, разом 107 депутатів; УССР — 10 депутатів і 5 депутатів від автономної Молдавської республики, разом 15 депутатів; БССР — 10 депутатів; Азербайджанська ССР — 17 депутатів; Грузинська ССР — 22 депутати; Вірменська ССР — 10 депутатів; Туркменська ССР — 10 депутатів; Узбецька — 15 депутатів; Таджицька ССР — 12 депутатів; Казацька ССР — 10 депутатів; Киргизька ССР — 10 депутатів. Всього Совіт національностей мав би 238 депутатів. Як бачимо, його склад забезпечує перевагу представництва

РСФСР і дає мінімальні можливості впливу окремим союзним республикам.

Згідно з проєктом найвищим орґаном державної влади в кожній союзній республиці є Верховний Совіт союзної республики. В проєкті ця установа іменується єдиним законодатним орґаном республики (арт. 59). Проте при наявності в конституції артикулу 14-го, який фактично позбавляє керівні орґани влади союзних республик усякої компетенції, артикул 59-ий не має майже цілком реального змісту. Це яскраво виявляє артикул 60-ий, який конкретизує функції Верховного Совіту союзних республик. Він звучить так: „Верховний Совіт союзної республики: а) приймає конституцію республики і вносить до неї зміни відповідно до артикулу 16-го конституції СССР; б) стверджує конституції автономних республик, що входять до її складу, і визначає межі їх території; в) стверджує народньо-господарський плян і бюджет республики; г) користується правом амнестії й помилування громадян, засуджених судовими орґанами республики". Порівнюючи цей артикул проєкту з иншими, треба прийти до висновку, що функції Верховного Совіту союзних республик, віднесені тут до законодатних, можуть бути признані за такі з великими обмеженнями. Приняття конституції союзної республики, а рівно ж ствердження конституції автономних республик не може бути переведене самим лише Верховним Совітом союзної республики. Для того, щоб ці акти набрали сили закону, треба, щоб верховні орґани влади СССР, відповідно до артикулу 14-го, констатували їх згідність із конституцією СССР, отже фактично ствердили їх.

Ухвалення народньо-господарського пляну й бюджету республики взагалі не має жадної сили. Республиканські народньо-господарські пляни й бюджети становлять частину народньо-господарського пляну й бюджету СССР, підлягають перегляді і ствердженню верховних орґанів влади СССР і лише після цього набувають чинної сили. Лише про право амнестії й помилування можна до деякої міри говорити, як про вияв законодатної функції Верховного Совіту республики. Але реальне значіння цього права обмежується тим, що артикул 14-ий ціле законодавство про судівництво, як рівно ж законодавство в справі цивільного й карного кодексу, відносить до компетенції верховних орґанів влади СССР. З цього випливають наслідки подвійного характеру: 1. межі, в яких верховні орґани союзних республик можуть здійснювати право амнестії й помилування, визначаються загально-союзними орґанами і можуть бути зведені до мінімуму, 2. оскільки ці межі встановлює влада СССР, орґани союзних республик можуть користуватися цим правом не внаслідок посідання суверенітету в цій області, а внаслідок передання частини тих прав, якими розпоряджають орґани СССР.

Проєкт, лишаючи поділ комісаріятів на загально-союзні й союзно-республиканські (обєднані — за термінольоґією конституції 1923 року), заводить тут певні зміни щодо їх розподілу.

Кількість загально-союзних комісаріятів зменшується. Згідно з проєктом до загально-союзних комісаріятів належать: 1. оборони, 2. закордонних справ, 3. зовнішньої торговлі, 4. звязку, 5. водяного транспорту, 6. шляхів, 7. важкої промисловости. До союзно-республиканських проєкт відносить комісаріяти: 1. харчової промисловости, 2. легкої промисловости, 3. лісової промисловости, 4. хліборобства, 5. совхозів, 6. фінансів, 7. внутрішньої торговлі, 7. внутрішніх справ, 8. судівництва, 9. охорони здоровя. Зменшення числа загально-союзних комісаріятів знаходить свою рекомпензату в перенесенні двох комісаріятів урядів союзних республик (судівництва й охорони здоровя) до катеґорії союзно-республиканських. Фактично до ґрупи союзно-республиканських комісаріятів треба зарахувати також установи, що завідують плянуванням, заготівлями й мистецтвом. В складі СНКомів союзних республик цілком бракує уповноважених від установ, що завідують справами контролі й високої школи, які таким чином цілком випадають зі сфери впливу союзних республик.

До комісаріятів урядів союзних республик проєкт відносить такі: 1. освіти, 2. місцевої промисловости, 3. комунального господарства і 4. соціяльного забезпечення. Компетенція комісаріяту освіти в проєкті зазнала великих обмежень через вилучення з його компетенції справ високої школи і підпорядкування справ мистецтва окремій установі.

Всі ці обмеженя прав союзних республик, які містить проєкт, мають цілком реальний характер. Вони фіксують і продовжують лінію, зазначену попереднім совітським законодавством, попередньою практикою державних установ. Намічені проєктом нові централізаційні заходи загально-союзна влада переводить у життя негайно, не чекаючи остаточної ухвали конституції, ставлячи всесоюзний зїзд совітів перед доконаними фактами. Із цих заходів треба відзначити утворення запроєктованих союзно-республиканських комісаріятів судівництва й охорони здоровя, а також заведення єдности карного й цивільного кодексу і законів про судівництво на цілій території СССР (С. З. № 40 1936 року, ст. 337 і 338).

Завдання будови єдиної централізованої держави, довершення створення „єдиної-неділимої" приховане внесенням до проєкту конституції низки артикулів, які мали б свідчити про розвиток і поширення демократичних принципів у структурі совітської державности. Заховати дійсний характер і зміст проєкту змагається так само та широко заплянована аґітаційна й пропаґандивна акція, яку розвинули довкола нього большевицькі чинники. Проте ближчий розгляд відповідних точок проєкту вказує, що всі вони мають лише декляративний характер і не можуть викликати якихось поважніших змін в існуючих відносинах.

Проєкт зазначає, що при виборах до всіх совітських установ

заводиться вселюдне виборче право. Післявоєнна західньоєвропейська практика цілком переконливо довела, що вселюдне виборче право само по собі ще зовсім не ґарантує й не забезпечує демократичного державного устрою. Про намір совітської влади використати інститут вселюдного виборчого права лише для зміцнення існуючих тепер відносин свідчить установлена проєктом система намічення кандидатів при виборах. Право намічення кандидатів забезпечується за громадськими орґанізаціями й товариствами трудящих: комуністичними партійними орґанізаціями, професійними спілками, кооперативами, орґанізаціями молоді, культурними товариствами. При існуючих у СССР відносинах це означає не що инше, як забезпечення права намічення лиш урядових кандидатур. Вже сама ця постанова, коли навіть не брати під увагу всі инші обставини совітської дійсности, знецінює до мінімуму вартість інституту вселюдного права.

Окремий розділ проєкту трактує про основні права й обовязки громадян. Заведення його до проєкту загально-союзної конституції свідчить у першу чергу не про демократичні, а про централістичні тенденції проєкту. Основні права й обовязки громадян у СССР до цього часу реґляментувалися не загально-союзною конституцією, а конституціями союзних республик. Хоч ця реґляментація в усіх конституціях союзних республик була майже тотожна, все ж формальна приналежність реґляментації цих справ до їх компетенції збільшувала обєм суверенітету союзних республик. Проєкт переносить реґляментацію цих справ до загально-союзної конституції, не вносячи в суті речей до цих артикулів декляративного характеру майже ніякого нового матеріялу. Порівняння їх із відповідними артикулами конституцій союзних республик указує, що проєкт переніс із незначними змінами і доповненнями той матеріял, який містили ці останні. Артикул 121-ий проєкту, що декляруе право на освіту, є зміненим артикулом 17-им конституції РСФСР і артикулом 12-им конституції УССР в редакції 1929 року. Артикул 123-ий проєкту про національну рівноправність повторює зміст артикулу 22-го конституції РСФСР і артикулу 12-го конституції УССР. Так само перенесені з конституцій РСФСР, УССР та инших союзних республик артикули проєкту 124-ий про волю віри, 125-ий про волю слова, преси, зібрань і демонстрацій і артикул 126-ий про право обєднань. У цьому останньому в порівнянні з текстом конституції союзних республик заводиться додаток такого змісту: „Найактивніші й найсвідоміші громадяни з рядів робітничої кляси й инших верств трудящих обєднуються в комуністичну партію СССР, яка є аванґардом трудящих у їх боротьбі за зміцнення й розвиток соціялістичного ладу і уявляє з себе керівний осередок усіх орґанізацій трудящих, як громадських, так і державних". Навряд чи цей додаток можна трактувати, яко такий, що веде до демократизації державного ладу в СССР. Так само й инші артикули цьо-

го розділу переповідають зміст відповідних артикулів конституції союзних республік.

Новий є тут лише артикул 133-ій, який характеризує нові тенденції політики совітської влади. Він звучить так: „Оборона батьківщини є священним обовязком кожного громадянина СССР. Зрада батьківщини, порушення присяги, перехід на бік ворога, спричинення шкоди військовій потузі держави, шпіонажа на користь чужої держави мають каратися з цілою суворістю закону, як найтяжчий злочин". Як бачимо, цей новий артикул так само не має нічого спільного з переведенням демократизації совітського ладу. Зміст його виразно централістичного характеру. Проклямується тут поняття батьківщини, під якою розуміється СССР в цілому, і зрада його трактується, як найтяжчий злочин.

Слідкуючи за політикою совітської влади в період після проголошення нової конституції, не можна не відзначити ту ріжницю, яка виявлена щодо переведення в життя тих точок проєкту, що мають на увазі збільшення централізації, і тих, що торкаються прав громадян. Ми раніше навели факти, які вказують, що запроєктоване довершення уніфікації СССР переводиться в життя негайно, ще до остаточної ухвали конституції. Рівночасно ті точки проєкту, які говорять про права громадян, не викликали і не викликають жадних змін у внутрішній політиці совітської влади. Навпаки, можна констатувати, що після оголошення проєкту в звязку з кампанією проти троцькістів адміністративний режим у совітських державах зазнав дальшого погіршення. Це є цілком нормальне й природне. Демократизація совітського режиму не може бути погоджена з режимом диктатури і тим виключним упривілейованим становищем, яке утворене для комуністичної партії.

Підведемо підсумки і зробимо висновки з того, що дав нам перегляд проєкту. Реальний зміст проєкту полягає в переведенні дальшої уніфікації державного устрою СССР. Прикриваючися фіговим листком демократизації, проєкт будує конституцію унітарної держави. Правда, за СССР заховується стара назва Союзу й артикул 13-ий проєкту говорить про СССР, як союзну державу, проте це заховання старих назв і означень треба трактувати лише, як ту незгідність між фактичним станом і його назвою, яка досить часто зустрічається в історії державних форм.

Незгідність між формальним означенням совітського державного ладу й його фактичним змістом є одною з найзамітніших прикмет совітського устрою і ця незгідність в міру еволюції совітської влади щодалі наростає. Формально вся влада в совітських державах належала совітам — фактично ж ціле керівництво тримала в своїх руках комуністична партія, яка використовувала совіти, як своє слухняне знаряддя. З фактичним оформленням диктатури Сталіна ми є свідками наростання другої незгідности: формальна всемогутність комуністичної партії засту-

пається авторитарним керівництвом Сталіна. Проєкт нової конституції заводить у совітському устрої нову суперечність між формальним і фактичним станом. Він оформлює СССР як унітарну державу, проте заховує за нею назву Союзу і трактує її, як союзну державу.

Могло б перечити трактуванню СССР, як унітарної держави, заховання в проєкті артикулу, який говорить про право виходу з Союзу для окремих союзних республик. Але ми підкреслювали вище, що реального значіння цей артикул не мав уже і в конституції 1923 року. Значіння його в проєкті нової конституції зменшується ще новими обставинами. В конституції 1923 року зміна, обмеження або скасування права вільного виходу з Союзу були можливі лише за згодою всіх союзних республик. Згідно з проєктом зміна, обмеження або скасування цього артикулу переводяться тим самим порядком, як і инших частин конституції: той вийнятковий спосіб, який було встановлено для цього артикулу в старій конституції, скасовано. Отже вистарчає двох третин голосів у кожній із палат Верховного Совіту СССР для того, щоб цей артикул був усунений зовсім. Створюється таким чином становище, при якому СССР, що формально повстав договірним шляхом, уже обернено для окремих контраґентів цього договору в неподільне ціле, оскільки повна формальна ліквідація права вільного виходу з Союзу — права окремих учасників договору виступити з нього стає можливою без їх згоди і проти їх волі. З другого боку проєкт в артикулі 133-му установляє поняття батьківщини, під якою розуміє СССР. Зрада батьківщини, отже зрада СССР, визнається за найтяжчий злочин. Повстає питання, чи при цих обставинах усяка спроба реалізації права на вихід із Союзу для окремих союзних республик не буде трактуватися як власне цей найтяжчий злочин, як зрада СССР?

Так само на перший погляд може видатися, що трактуванню СССР, як унітарної держави, стоїть на перешкоді наявність у проєкті артикулу 18-го, який говорить, що територія союзних республик не може бути змінена без їх згоди. Проте цей висновок був би неправильний. Проєкт узагалі не визнає жадних прав союзних республик на їх територію. Розділ перший проєкту, що говорить про громадський лад у СССР, як у цілому, має артикул 6-ий такого змісту: „Земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, копальні, залізничий, водяний і повітряний транспорт, банки, засоби звязку, орґанізовані державою великі підприємства (совхози, машино-тракторні станції і т. ин.), а також основний житловий фонд у містах і промислових пунктах є державною власністю, себто всенароднім майном". Отже територія СССР, тим самим територія союзних республик, трактується як державна власність СССР в цілому. СССР через свої верховні орґани влади й державного управління має необмежені права щодо розпорядження й використання своєї території на цілому

просторі СССР, тим самим і території союзних республік. При цих умовах право союзних республик не погоджуватися на зміну своєї території, коли вони позбавлені права розпоряджання нею й її використання, було б повним nudum jus, яке не має жадної реальної вартости. Але поруч із тим повстає ще й друге питання — чи взагалі артикул 18-ий має якийсь правний зміст і чи може він бути взагалі зреалізований у звязку з наявністю в проєкті точок, що йому перечать. Річ у тому, що поруч з артикулом 18-им, який установляє, що територія союзних республик не може бути змінена без їх згоди, точка д) артикулу 14-го приділяє до компетенції верховних орґанів влади СССР ствердження змін кордонів між союзними республиками. Таким чином при наявності згоди союзних республик на зміну території ця зміна не може бути переведена, якщо верховні орґани влади СССР поставляться проти того. Союзні республики, являючись невідємними частинами СССР, позбавленими права виходу з нього, не посідають жадних суверенних прав на свою територію. З другого боку не мають вони так само й населення, яке б підпорядковувалось їх владі. Проєкт знає лиш єдине союзне громадянство. На обсязі влади союзних республик, на тій компетенції, яка їм залишена проєктом, ми спинялися вище. Ми бачили, який всеохоплюючий характер має влада верховних орґанів СССР. Ми бачили, що проєкт конституції відбирає від орґанів союзних республик справи адміністративного поділу республик, справи визначення прав і обовязків громадян. Ми бачили, що ті права, які мають законодатні орґани союзних республик, можуть бути признані законодатними з дуже великими застереженнями. Союзні республики не можуть уважатися за держави, бо вони не мають ані тої території, де їм прислуговують суверенні права, ані населення, на яке поширювалася б їх влада, ані тої компетенції, в межах якої вони виконували б державну владу самостійно. Нема ріжниці між місцевими орґанами державної влади, що згідно з проєктом існують у краях, областях, округах, районах, містах і селах, та орґанами влади союзних республик. Ріжниця в назвах між тими і другими орґанами має лиш історичне значіння, вказує на той шлях, який пройшов СССР в процесі перетворення з союзної держави в унітарну. Дуже характеристичне, що це перетворення СССР з союзної держави в унітарну, яке здійснює проєкт нової конституції, переводиться під гаслом демократизації совітського ладу. Напрохуються тут історичні анальоґії. Коли в другій половині XVIII віку Катерина II розпочала ліквідацію автономного устрою Гетьманщини і здійснення централістичної імперської програми, говорилося про ліквідацію застарілих, невідповідних духові часу установ і заступлення їх новими, модерними. Тепер програма інкорпорації переводиться під гаслом демократизації.

***

Згідно з постановою ЦІКу з 12 червня 1936 року проєкт нової конституції був переданий на всенародне обговорення. Це обговорення набрало характеру одної з тих чергових ударних кампаній, що їх переводять большевики в такій величезній кількості; через те наслідки обговорення для вияснення дійсних настроїв людности СССР та її відношення до проєкту були мінімальні.

Про характер обмірковування проєкту можуть дати уявлення такі дані. На Україні на другий же день після видрукування проєкту, 13 червня 1936 р. була оголошена постанова ЦІКу УССР, яка подавала директиви, як саме має переводитись обговорення проєкту. Вона пропонувала обласним і районовим виконавчим комітетам: 1. Зорґанізувати широке обговорення конституції: а) серед робітників по підприємствах, на загальних зборах колгоспників у колгоспах і серед усього трудящого населення; б) на пленумах міських, міських районових, селищних і сільських рад із залученням широких верств радянського активу: 2. зорґанізувати облік пропозицій щодо змін конституції й їх розрібку; 3. зобовязати пресу зорґанізувати освітлення ходу обговорення, а також популяризацію засад конституції; 4. особливу увагу приділити обговоренню конституції серед національних меншостей; 5. видати проєкт конституції мовами меншостей*). Ця постанова, як ми бачимо, відразу зазначає ті рямці, в яких мало провадитись обговорення, і той характер, який воно мусіло носити. В результаті цього відповідні чинники перевели збори, присвячені обговоренню конституції; число таких зборів на Україні треба рахувати на тисячі. Всі вони носили яскраво урядовий характер. Як доповідники, так і ті промовці, що виступали на зборах, мали своїм завданням реклямувати конституцію, яко нове досягнення для совітських громадян. Такий самий реклямовий характер мало обговорення конституції в пресі. Характеристичною рисою пресової кампанії було те, що в ній майже цілком не забирали слова відповідальніші політичні діячі. З вийнятком нечисленних статтей, присвячених популяризації засад конституції, совітська преса обмежилася лише вміщенням довгої низки листів і статтей рядових совітських громадян, які кожний на свій лад змагалися виявити все нові плюси і користі, що їх дає проєкт і для них самих, і для СССР, і для цілого світу. На сторінках „Вістей" відповідно до поставлених їм директив велику участь в обговоренні конституції брали національні меншості, в тому німецькі еміґранти, цигани й китайці. Характеристичним є той факт, що, не зважаючи на загальну настанову преси довести й ілюструвати той величезний ентузіязм, що його викликало проголошення нової конституції серед трудящих, знаходимо в ній низку звісток, які говорять про „зриви", що мали місце підчас її обговорення: про зібрання, які не відбулися через відсутність слухачів, про малу кількість відвідувачів на них, про виключно

*) Вісті 1936, ч. 137.

формальний характер обговорення і т. ин. (Див., наприклад, „Вісті", чч. 146, 148, 155, 156, 161, 240, 244, 247 і т. ин.).

При цьому характері всенароднього обміркування проєкту не може бути дивним, що ті пропозиції щодо його змін, які було висунено, уявлюють мало цікавий і одноманітний матеріял. Всі вони обертаються в вузьких межах ґенеральної лінії і носять в своїй більшості переважно технічний характер. Пропозицій, які перечили б основним лініям конституції, в тому матеріялі, що його оголошено в совітській пресі, загалом зустріти не можна. З другого боку самий перебіг обговорення з його офіційним і формальним характером не дає жадної змоги вияснити, оскільки та чи инша поправка до конституції висловлює погляди і бажання хоч трохи ширших ґруп. Серед матеріялу про обговорення конституції, який подавала совітська преса з України, вражає майже повна відсутність даних про те, що серед людности викликали ширше зацікавлення артикули проєкту про становище національних республик. Коли вважати, що всенароднє обмірковування проєкту в тих його формах, в яких його заранжувала совітська влада, дійсно виявляє настрої людности, то їх треба було б схарактеризувати, як настрої повного задоволення й ентузіястичного захоплення обіцяною реформою.

В тих самих тонах, в яких було аранжоване обговорення проєкту, був переведений також і надзвичайний VIII всесоюзний зїзд совітів, скликаний для приняття конституції на 25 листопада 1936 року. Він був зорґанізований, як ґрандіозна всесоюзна маніфестація, яка мала виявити відданість совітських громадян Сталінові та їх повне задоволення його політикою, зокрема їх повну згоду з проєктом нової конституції. Ці мотиви переважали в промовах делеґатів зїзду, спеціяльно в промовах тих із них, що займали підрядні становища в совітській ієрархії.

Вражає як незрозумілий і несподіваний дисонанс те, що при тих настроях, повних захоплення проєктом конституції, які так однодушно виявилися підчас його обговорення перед зїздом і на самому зїзді, найвідповідальніші совітські діячі в своїх виступах усе таки вважали потрібним широко спинитися на національній справі. В цих виступах не було жадної потреби, коли вважати, що перебіг обговорення проєкту дає уявлення про дійсні настрої широких верств громадянства СССР. Національна справа згідно з перебігом і наслідками обмірковування проєкту була цілком неактуальна. Проте на цій неактуальній справі найвідповідальніші совітські діячі, які інформуються про існуюче становище не лише на підставі даних совітської преси, вважали потрібним спинитися дуже широко. Справа, очевидно, полягала в тому, що аранжовані совітськими чинниками настрої людности лише в дуже неповній мірі збігалися з дійсними настроями совітських громадян.

На національній справі широко спинився П. Постишев на III надзвичайному зїзді совітів Київської области 22 листопада 1936

року. На VIII всесоюзному зїзді совітів про неї говорили П. Любченко, С. Косьор, В. Молотов, Г. Петровський, Сулімов і сам Сталін. Виділимо найхарактеристичніші уступи з цих промов. П. Постишев у своєму виступі підкреслював необхідність існування СССР, як ґарантії проти реалізації плянів відірвання України, які мають німецькі й італійські фашистівські кола[9]). Він твердив, що Україна є й буде невідємною частиною Совітського Союзу, і запевняв, що „турботи Сталіна про совітський український народ є повсякденними, найсердечнішими, найщирішими, повними любови турботами батька". Малюючи сучасний стан України, як стан найвищого розквіту, він заразом уважав потрібним підкреслити, що допровадити Україну до цього її теперішнього становища совітській владі не було так легко. „Ця перемога нам далася не легко. Більшість із вас винесла на своїх плечах важку, уперту боротьбу. Пригадайте період перебудови сільського господарства на колхозний лад — з якими труднощами, з якою боротьбою була поєднана розвязка цього найбільшого завдання. Який величезний спротив стрінула перебудова сільського господарства з боку куркулів. Ви памятаєте період важких років 1932 — 1933. Тяжкий то був час. Ви памятаєте шкідництво ворогів у колгоспах, шкідництво куркулів, націоналістів"[10]). П. Любченко, виступ якого на всесоюзному зїзді припав безпосередньо після виступу Сталіна, запевняв, що „дійсно незалежна, суверенна Україна, дійсна українська державність могла народитися і народилася лише як республика совітів, республика робітників і селян". Він заявив, що український народ однодушно голосує за ствердження сталінської конституції і готовий кожної хвилини боронити свою соціялістичну батьківщину[11]). С. Косьор підкреслив у своїй промові ті досягнення, які здобула Україна за совітської влади: „Україна й раніш була країною промисловою, але тепер вона виросла в десятки разів, має виключну, надзвичайну щодо своїх маштабів, щодо технічного встаткування промисловість, має надзвичайні колхози, прекрасні совхози. Країна стала поголовно грамотною. Український народ під кермою партії Леніна — Сталіна творить і розвиває свою совітську національну культуру, культуру міліонів українських селян

---

[9]) Знаменне, що для характеристики сучасних настроїв західньоевропейських фашистів П. Постишев наводив цитати з німецької й італійської преси, які він подавав у своїй промові на пленумі ЦК КП(б)У перед трьома роками — 21 листопада 1933 року. Ріжниця полягала лише в тому, що тоді крім цитат із німецької й італійської преси, які він використав удруге тепер, він наводив також цитати з англійської й румунської преси, які тепер поминув. Спосіб мотивувати сучасні настрої і позиції італійських і німецьких кол енунціяціями, які мають більш, ніж трьохрічну давність, заслуговує бути відміченим.

Перед трьома роками Постишев наводив згадані цитати насамперед для того, щоб умотивувати небезпечність українського націоналізму, тепер він їх використовує, щоб довести необхідність існування СССР.

[10]) Правда 1936, ч. 338.

[11]) Правда 1936, ч. 326.

і робітників". Малюючи ці здобутки України, С. Косьор заразом уважав потрібним запевнити, що український народ непохитно стоїть і буде стояти при СССР: „Український народ не хоче йти в неволю й рабство. Всяким фашистівським наскокам він поставить могутній і справді немилосерний спротив... Український народ знищить як троцькісто-зіновіївських виродків, так і рештки націоналістичних зрадників, що провадять свою підлу підривну роботу, як терористи, диверсанти і шпигуни на службі у чужоземних капіталістів, на службі в озвірілого німецького й польського фашизму"[12]).

Значно більше політичного змісту було в промовах Сулімова, голови Совнаркому РСФСР, та Сталіна.

Сулімов підкреслив велику ролю російського народу і російської республики в системі Совітського Союзу. „Це значіння", на думку промовця, „пояснюється тою виключною ролею, яку відограла російська робітнича кляса в знищенні самодержавія, в визволенні і розвитку господарському, культурному й політичному всіх народів Совітського Союзу, в організації переможного поширення пролетарської революції, в створенні і зміцненні непохитної могутности Совітського Союзу. Недурно тов. Сталін говорив, що російська мова це мова пролетарської революції. Сила і велич Совітського Союзу — в великій спілці народів. У цій спілці народів російський народ грав і грає видатну ролю". За царського режиму панувала в Росії політика національного гніту. Через те у пригнічених національностей була надзвичайно велика ворожість до всього російського. Совітська політика рішуче зірвала з політикою національного гніту і радикальним способом змінила становище пригнічених національностей. „Братерство і рівність усіх націй, спілка й допомога народів один другому ось що протиставила наша партія кольоніяльній грабіжницькій політиці самодержавія". Підсумок цієї національної політики партії підводить своїми постановами сталінська конституція.

Союзні республики в Совітському Союзі зростають і міцніють. Кожна союзна республика є суверенною державою. „За кожною союзною республикою в повному розмірі залишаються всі права суверенної держави аж до права виходу з Союзу". Спиняючися на артикулі чотирнадцятому конституції, який визначає розмір компетенції загально-союзних установ, промовець твердить, що „в порівнянні з діючою конституцією тут нема ніяких істотних і принципово нових моментів, які змінюють, або тим паче зменшують чи обмежують права союзних республик на користь союзних органів. Навпаки, нова конституція збільшує господарські права і матеріяльну базу союзних республик. У РСФСР, наприклад, утворено чотири нові комісаріяти: легкої промисловости, харчової промисловости, лісової промисловости і совхозів...". „Це краща відповідь тим закордонним політиканам, які

[12]) Правда 1936, ч. 329.

критикують нашу конституцію з погляду зменшення прав і матеріяльної бази совітських республик. Ми стоїмо за міцний Совітський Союз. Ми стоїмо за те, щоб Совітський Союз був повноправною союзною державою назовні і всередині. Всі народи нашої федерації, незалежно від національности, твердо памятають і ніколи не забудуть, що крім права народів на самоозначення є ще законне право всіх трудящих нашої соціялістичної батьківщини на зміцнення своєї соціялістичної держави, право трудящих на створення такої сили соціялістичної держави, яка знищила б ущерть усіх ворогів, звідки б і скільки б їх не прийшло"[13]).

В. Молотов у своїй промові, даючи загальну характеристику конституції, цілий великий уступ присвятив обґрунтуванню її, як етапу дальшого розвитку соціялістичного інтернаціоналізму в відносинах між народами СССР. Він висунув тут між иншим такі твердження: „Ми знайшли правильну розвязку національного питання на основі зміцнення приязні народів, таких ріжних господарським ладом і побутом, історичним минулим і національною культурою. Ми досягли цього, не зважаючи на те, що у численних національностей, яких гнобила стара царська Росія, не могло не заховатися великого недовіря до росіян, як до представників у минулому нації-гнобителя... В Совітському Союзі йде відродження численних національностей, йде піднесення господарських сил і національних культур усіх народів. Разом із тим міцнішає й багатонаціональний Союз совітських соціялістичних республик, як єдина цілість... Завжди підпорядковуючи питання про форми державного будівництва основним інтересам соціялізму і завданням зміцнення пролетарської диктатури, наша партія знаходила на кожнім етапі свої спеціяльні форми переведення ленінсько-сталінської національної політики, політики зміцнення приязні народів. У нашій багатонаціональній державі вдалося на практиці забезпечити швидке піднесення національних культур в усій їх барвистій ріжноманітності й заразом забезпечити дійсний мир і приязнь між усіма народами Союзу... Така країна, як СССР, може й повинна стати зразком установлення миру і приязні народів у ще ширшому інтернаціональному маштабі"[14]). Нова конституція для В. Молотова дальший крок на шляху зміцнення приязні народів СССР. Вона збільшує з сьоми до одинадцяти кількість союзних республик, з яких кожна має право вільного виходу з СССР. В ній переводиться стисле розмежування функцій між Союзом і союзними республиками. Поруч із створенням нових комісаріятів СССР орґанізуються нові промислові комісаріяти в союзних республиках. Внесена Сталіним пропозиція про заведення безпосередніх виборів до Совіту національностей і збільшення числа його членів піднесе авторитет цієї установи і приведе до дальшого зміцнення приязні наро-

[13]) Известия 1936, ч. 275.
[14]) Правда 1936, № 329 з 30. XI.

дів СССР. Характеристичним є закінчення промови В. Молотова. Зазначивши необхідність бути готовим до боротьби з ворогами СССР, він сказав: „В славний арсенал нашого озброєння тепер увійде і сталінська конституція соціялізму“[15]).

Низку екскурсів, присвячених національній справі і національним республикам, ми знаходимо в доповіді Сталіна, що була центральною точкою в цілому перебігу зїзду. Треба відзначити, що Сталін спеціяльно багато місця уділяє національній справі і національним республикам при обговоренні зроблених до конституції поправок.

В першій частині своєї доповіді, присвяченій аналізі становища в Совітському Союзі і тих змін, які відбулися в ньому за час від ухвалення першої союзної конституції аж дотепер, Сталін спиняється також на змінах, що сталися в області національних взаємовідносин у Союзі. Він уважає, що в результаті ленінської національної політики вдалося налагодити братерське співробітництцво народів у системі єдиної союзної держави; серед народів СССР зникло почуття взаємного недовіря і виникло замість того почуття взаємної приязні.

Розглядаючи особливості нової конституції, Сталін зазначає між иншим, як одну з таких особливостей, те, що вона в протилежність до буржуазних конституцій, які всі, на його думку, націоналістичні, себто є конституціями панівних націй, має глибоко інтернаціональний зміст. Вона виходить із того, що всі нації і раси рівноправні.

Обмірковуючи поправки, внесені до проєкту конституції, Сталін спиняється на низці поправок, присвячених уреґулюванню національної справи і становища національних республик. Він висловлюється проти пропозиції відкинути артикул 17-ий проєкту, який говорить про право вільного виходу союзних республик із Союзу. „Виключити з конституції артикул про право вільного виходу з СССР значить порушити добровільний характер цього Союзу“. Уділяє він увагу пропозиції про доповнення конституції новим артикулом, згідно з яким автономні республики при досягненні відповідного рівня господарського і культурного розвитку могли б бути перетворені в союзні республики; при цій нагоді він зясовує свій погляд на те, за яких умов може мати місце перетворення автономної республики в союзну. Висловлюється Сталін проти пропозиції викреслити з конституції ті артикули, які перечислюють поділ союзних республик на краї й області. „В СССР є люди, готові з великою охотою перекроювати краї й області, вносячи тим плутанину і непевність у роботу. Проєкт конституції накладає на таких людей своє гальмо, і це дуже добре, через те, що тут, як і в багатьох инших випадках, потрібна атмосфера певности, потрібна стабільність і ясність“. Сталін уважає можливою до прийняття пропозицію про збільшення числа заступників голови президії Верховного Со-

[15]) Правда 1936, № 329 з 30. XI.

віту СССР до одинадцяти, відповідно до кількости союзних республик.

Найбільший інтерес мають міркування Сталіна щодо тих поправок, які торкаються структури Совіту національностей. Наведемо їх текстуально. „Вважають недоцільним утворення двох палат і пропонують скасувати Совіт національностей. Я вважаю, що ця поправка також неправильна. Однопалатна система була б краща двопалатної, якби СССР був єдиною національною державою. СССР є, як відомо, багатонаціональною державою. В нас є Веєховний Совіт, де репрезентовані загальні інтереси всіх трудящих СССР незалежно від їх національности. Це — Совіт Союзу. Але в національностей СССР крім загальних інтересів є ще свої особливі, специфічні інтереси, звязані з їх національною окремішністю. Чи можна нехтувати цими специфічними інтересами? Ні, не можна. Чи потрібний спеціяльний верховний орґан, який відбивав би ці власне специфічні інтереси? Безумовно потрібний. Не може бути сумніву, що без такого орґану неможливо було б кермувати такою багатонаціональною державою, як СССР. Таким орґаном є друга палата, Совіт національностей СССР. Посилаються на парляментарну історію европейських і американських держав, посилаються на те, що двопалатна система в цих країнах дала лише мінуси, що друга палата перетворюється звичайно в осередок реакції і в гальмо проти руху вперед. Все це вірно. Але це виникає через те, що в цих країнах між палатами нема рівности. Як відомо, другій палаті дають часто більше прав, ніж першій, а потім, як правило, друга палата орґанізується недемократично, нерідко шляхом призначення її членів згори. Без сумніву, цих мінусів не буде, якщо перевести рівність між палатами і другу палату орґанізувати так само демократично, як і першу. Пропонують також додаток до проєкту конституції, який вимагає зрівняння кількости членів обох палат. Я вважаю, що цю пропозицію можна приняти. Вона дає, на мій погляд, очевидні політичні плюси, бо підкреслює рівність обох палат. Далі йде доповнення до проєкту конституції, за силою якого пропонується обирати депутатів до Совіту національностей так само, як і до Совіту Союзу, шляхом безпосередніх виборів. Я думаю, що цю пропозицію так само можна було б приняти. Правда, вона може викликати певні технічні незручності підчас виборів. Але зате вона дає великий політичний здобуток, бо мусить піднести авторитет Совіту національностей“[118]).

Ми виділили з доповіді Сталіна лише той матеріял, що має відношення до національної справи і становища національних республик. З иншого матеріялу, що містить ця доповідь, ми лише згадаємо про одно твердження, яке катеґорично підкреслює заховання при новій конституції режиму диктатури. Сталін сказав: „Я повинен признати, що проєкт нової конституції дійсно залишає в силі режим диктатури робітничої кляси, як рівно ж за-

[118]) Правда 1936, № 325 з 26. XI.

ховує без змін теперішнє керівне становище комуністичної партії СССР"[17]).

Наведений нами матеріял вичерпує в головному все те, що говорилося на надзвичайному зїзді совітів про національну справу і про становище національних республик. 1-го грудня обговорення конституції було закінчене, проєкт її був принятий за основу і для розгляду внесених додатків та усталення остаточного тексту конституції була обрана комісія з 220 чоловіка, якій було доручено закінчити свою роботу за три дні[18]). Само собою очевидно, що всі ці рішення були приняті одноголосно.

Обрана зїздом комісія закінчила свою роботу 5 грудня і того ж таки дня зїзд совітів ухвалив остаточно текст конституції і виніс постанови щодо переведення її в життя. Важніші з постанов і поправок до конституції, принятих зїздом, такі: Ухвалено змінити структуру Совіту національностей. Артикул 35-ий проєкту, який визначав структуру Совіту національностей, був такий: Совіт національностей складається з депутатів, що їх виділяють верховні совіти союзних і автономних республик і совіти депутатів трудящих автономних областей: по десять депутатів від кожної союзної республики, по пять депутатів від автономної рес-

---

[17]) Там же.

[18]) Думаємо, що не позбавленим інтересу буде відмітити, хто в цій комісії репрезентував УССР. До неї від УССР входили: 1. Байдич Х. П. — ланкова колхозу ім. Ворошилова Вінницької области, 2. Балицький В. А. — нарком внутрішніх справ УССР, 3. Богомолець А. А. — президент Академії Наук УССР, 4. Борщ М. І. — ланкова колхозу ім. Косьора Чернігівської области, 5. Василенко М. С. — голова київського обвиконкому, 6. Гончаренко Є. Є. інженер Донецької области, 7. Демченко М. С. — студентка київського с.-г. інституту, 8. Затонський В. П. — нарком просвіти УССР, 9. Зиненко Н. Г. — секретар ЦІКу УССР, 10. Косьор С. В. — секретар ЦК КП(б)У, 11. Кривоніс П. Ф. — машиніст донецької залізниці, 12. Крижня Л. Т. — ланкова колхозу ім. Буденного Київської области, 13. Кудрявцев С. А. — секретар харківського обкому КП(б)У, 14. Левицька М. Я. — голова колхозу ім. Ворошилова Одеської области, 15. Литвиненко-Вольгемут — народня артистка СССР, 16. Любченко П. П. — голова совнаркому УССР, 17. Лисенко Т. Д. — академік, директор одеського інституту селекції, 18. Мазай М. Н. — сталевар заводу ім. Ілїча Донецької области, 19. Маховський С. А. — машиніст південної залізниці, 20. Онишко Ю. Є. — голова сельради Харківської области, 21. Петровський Г. І. — голова ЦІКу УССР, 22. Постишев П. П. — секретар ЦК КП(б)У, 23. Сильченко Ф. К. — сталевар заводу ім. Дзержинського Дніпропетровської области, 24. Старий Г. І. — голова совнаркому Молдавської АССР, 25. Стаханов А. Г. — інструктор „Кадиевугля" Донецької области, 26. Сушко К. Н. — учителька Харківської области, 27. Тараненко Д. М. — колхозниця колхозу ім. Чубаря Дніпропетровської области, 28. Хатаєвич М. М. — секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У, 29. Якір І. Є. — командувач військами Київської округи, 30. Яровий С. З. — апаратчик Гребінківської цукроварні Київської области. Як бачимо, в складі комісії репрезентована переважно партійна й совітська бюрократія, при чому серед партійного представництва переважну ролю відограє неукраїнський елемент. Тих українців-комуністів, які прийшли до КП(б)У з українських партій і відогравли поважну ролю в створенні української совітської державности, в комісії, якщо не рахувати П. Любченка, зовсім нема. Звертає увагу, що українське колхозне селянство репрезентоване майже виключно жіноцтвом.

публики і по два депутати від кожної автономної области. Нове формулування цього артикулу: Совіт національностей вибирається громадянами СССР по союзних і автономних республиках, автономних областях і національних округах за нормою по 25 депутатів від кожної союзної республики, по 11 депутатів від кожної автономної республики і по одному депутату від кожної національної округи.

Зміни структури совіту національностей, як бачимо, полягають ось у чому: 1. вибір делеґатів від вищих установ союзних і автономних республик та автономних областей заступається безпосередніми виборами всіма громадянами відповідних держав і областей; 2. в совіті національностей утворюється додаткове представництво для національних округ; 3. змінюються норми представництва і в звязку з цим загальна кількість депутатів у палаті національностей зростає.

Дві инші поправки до конституції, які торкаються становища національних республик, мають підрядне значіння. Одна з них установлює, що закони, приняті верховним совітом СССР, мають оголошуватися мовами всіх союзних республик. Друга збільшує число заступників голови Веерховного Совіту з чотирьох до одинадцяти, відповідно до числа союзних республик.

Більше значіння мають зміни конституції, які Сталін у своїй доповіді про працю комісії поминув цілком, зарахувавши їх до змін, що не мають істотного значіння і носять стисло „редакційний" характер. Ці зміни торкаються передовсім артикулу чотирнадцятого і ведуть до дальшого обмеження компетенції союзних ресепублик. До справ, які підлягають компетенції Союзу ССР, віднесене ствердження новоутворених країв і областей, а також нових автономних республик у складі союзних республик. Точка проєкту про передання майна змінена в остаточній редакції таким способом, що усунено слово „майно" і таким чином передано до компетенції Союзу справу орґанізації державного забезпечення в цілому.

З инших „редакційних" змін, не згаданих Сталіним, треба відмітити додаток до артикулу 68-го конституції, що визначає функції Совнаркому СССР; додаток цей поширює функції Совнаркому наданням йому права утворювати в разі потреби спеціяльні комісії та головні управління при Совнаркомі СССР в справах господарського, культурного й оборонного будівництва. Не підлягає сумніву, що цей додаток відповідно до дотеперішньої практики совітської влади буде використаний для дальшого зросту централізму в СССР. Повстає можливість для ще дальшого обмеження прав і компетенції і без того максимально скорочених прав урядів союзних республик.

Так само поширює права союзно-республиканських комісаріятів уряду СССР додаток до артикулу 76-го конституції, який надає їм право безпосереднього кермування підприємствами на цілому просторі СССР згідно з окремим списом, затвердженим Президією Верховного Совіту СССР.

З приводу виборів до Верховного Совіту СССР зїзд приняв постанову про доручення ЦІКові СССР на основі нової конституції опрацювати і ствердити статут про вибори, а також установити реченець виборів Верховного Совіту СССР.

Подані нами дані вичерпують той матеріял, який характеризує становище керівних совітських чинників на VIII зїзді до національної справи і національних республик. Спробуємо зробити оцінку тих позицій, на які вони стали і на яких хотять стояти довший час (пригадаймо наведені вище слова Сталіна: — „нам потрібна стабільність!").

Треба насамперед підкреслити, що національна справа займала безумовно поважне місце на надзвичайному зїзді совітів. Коли пригадати, що зїзд був зорґанізований, як величезна демонстрація, яка мала виявити відданість совітських громадян Сталінові, коли пригадати, що виступи делеґатів на зїзді містили взагалі мінімальну кількість політичного матеріялу, екскурси, присвячені національній справі й національним республикам, у виступах як самого Сталіна, так і в промовах найавторитетніших представників комуністичної партії набирають тим більшої ваги і значіння. Вони стверджують наше припущення, що одним із дійсних мотивів, які примусили диктатуру стати на шлях видання нової конституції, була небезпека національних рухів поневолених народів СССР.

Виступи делеґатів, передовсім виступи самого Сталіна, стверджують, що нова конституція не приносить жадних змін у національній політиці совітської влади. Це є продовження і льоґічний розвиток тої політики крайнього централізму, яка набрала таких виразних форм з початком першої пятилітки; це є дальший відступ від засад совітської національної політики, проклямованих X і XII зїздом. На XVI і XVII зїздах комуністичної партії Сталін декларував осягнений розцвіт національних культур, національних формою і соціялістичних змістом. Проте тоді він уважав потрібним залишити від резолюцій XII зїзду уступ про необхідність боротьби з російським шовінізмом, з тою, правда, поправкою, що російський шовінізм оголошувався найбільшою небезпекою в загально-союзному маштабі, що не виключало небезпеки місцевого шовінізму в окремих національних республиках. Тепер, очевидно, питання про боротьбу з російським шовінізмом цілком зняте з порядку денного. Адже ж тепер, згідно з словами Сталіна, в СССР наступив період взаємного довіря і приязні між народами, що входять до нього. СССР остаточно стабілізувався як багатонаціональна держава. Голова Совнаркому РСФСР в своїй промові підкреслив другий бік осягненої тепер стабілізації. Це — керівна роля російського народу в СССР, це — упривілейоване трактування російської нації і культури, яке має підставою, що російська мова є мовою пролетарської революції. Це — підкреслення того, що над правом народів на самоозначення є ще право на зміцнення сили СССР. Відповідно до цих основних настанов формулували свої

позиції і ті, хто репрезентував на XIII зїзді совітів УССР. Для П. Любченка дійсною незалежною і суверенною українською державністю є лише та українська совітська державність, яку репрезентує тепер він, П. Любченко.

З цих загальних вихідних позицій, які займають тепер керівні совітські чинники в національній справі й які вони з достатньою отвертістю формулували на зїзді совітів, цілком послідовно і льоґічно випливає централізаційний і уніфікаційний характер нової конституції. Проте признатися до того представники совітської політики вважали недоцільним; навпаки, вони змагалися довести, що жадної ліквідації союзних республик нова конституція не переводить; вони твердили, що нова конституція не лише заховує, але й поширює права союзних республик. До конституції заведено, як ми бачили, навіть дві другорядні поправки (про оголошення законів усіма мовами союзних республик і про збільшення кількости заступників голови Верховного Совіту відповідно до числа союзних республик), які мали б служити доказом поширення прав союзних республик у новій конституції.

Аналізу того, як трактує нова конституція союзні республики та їх права, ми подали вище при розгляді її проєкту й вертатися до цього питання нам не доводиться. Спинимося лише на арґументації тих, що виступали на зїзді в її обороні під цим оглядом. Треба констатувати, що в виступах тих двох промовців, які порушували цю тему — Сталіна і Сулімова, виявили свій вплив ті обставини, серед яких був аранжований зїзд совітів. Відсутність опозиції, повне усунення критики давали можливість обом їм використовувати арґументи й засоби, які були б виключені на кожному зібранні, де існує свобода слова. За инших обставин Сулімов, очевидно, не міг би говорити такої ясної неправди, як те, що артикул чотирнадцятий конституції в порівнянні з чинною конституцією не заводить жадних нових обмежень прав союзних республик на користь загально-союзних орґанів. Так само Сталін не міг би проводити дальших змін конституції, що вносять нові обмеження прав союзних республик, під виглядом поправок чисто редакційного характеру, навіть не доповідаючи про них на зїзді совітів.

З тих арґументів по суті, які були висунені Молотовим, Сулімовим і Сталіним, спинимося насамперед на твердженні голови Совнаркому РСФСР, що нова конституція не вносить жадних нових обмежень прав союзних республик. Це твердження арґументується з одного боку цілком неправдивою інтерпретацією артикулу чотирнадцятого. З другого боку для зміцнення цієї позиції висувається той арґумент, що нова конституція реорґанізує загально-союзні комісаріяти легкої, лісової й харчової промисловости та совхозів у союзно-республиканські. На арґументації Сулімова щодо артикулу чотирнадцятого спинятися зайво: ми вказали вище при розгляді проєкту конституції, що цей артикул веде до нового значного обмеження прав союзних республик. Розглянемо тут справу перетворення чотирьох за-

гально-союзних комісаріятів у союзно-республиканські. Треба відзначити, що постанова про створення нових комісаріятів відбувалася рівночасно з ліквідацією в урядах союзних республик двох самостійних комісаріятів і перетворенням їх у союзно-республиканські, а саме комісаріятів судівництва й охорони здоровя. Поруч із цим переведено значне обмеження прав третього самостійного комісаріяту в урядах союзних республик — комісаріяту освіти. Таким чином, коли навіть допустити, що створення нових комісаріятів в урядах союзних республик означає поширення їх прав, то треба мати на увазі, що поширення йде рівнобіжно з обмеженням прав, бо одночасно переводиться ліквідацію двох самостійних комісаріятів. З другого боку треба мати на увазі, що постанова про створення нових комісаріятів при урядах союзних республик іще не означає, що ці комісаріяти фактично почали існувати і фактично перебрали владу. В той час, коли Сулімов і Молотов оперують у своїх промовах новими комісаріятами, як доказом поширення прав союзних республик, відбулася тільки постанова про створення цих комісаріятів лише в двох союзних республиках — РСФСР і УССР, при чому статути цих комісаріятів не вироблені і не стверджені, отже права й компетенція їх не визначені. Вже згаданий нами додаток до артикулу 76-ого конституції, переведений як „редакційна" поправка, дає право комісаріятам СССР, минаючи відповідні комісаріяти союзних республик, кермувати безпосередньо підприємствами на території союзних республик згідно зі списом, який має ствердити Верховний Совіт СССР. Оскільки ж Верховний Совіт не існує й буде зорґанізований лише після переведення виборів на основі нового виборчого закону, самий реченець яких іще не призначений, лишаються всі підстави для заховання на довший час теперішнього status quo. Кермування тими галузями промисловости, які мають бути передані до нових комісаріятів при урядах союзних республик, лишається, як і досі, в руках уряду СССР. Таким чином твердження Сулімова і Молотова про переведене поширення прав урядів союзних республик у кожному разі передчасне. Заразом треба мати на увазі, що нова конституція в цілій низці артикулів поширює права загально-союзного Совнаркому й народніх комісарів СССР. При цих умовах союзно-республиканські комісаріяти союзних республик стають орґанами цілком підпорядкованими відповідним комісаріятам уряду СССР: вони мусять виконувати всі їх накази й інструкції. Очевидно, що створення нових комісаріятів в урядах союзних республик при одночасному обмеженні прав усіх комісаріятів союзних республик не може бути доказом поширення їх прав.

Сталін у своїй доповіді вважав необхідним висловитися за заховання артикулу сімнадцятого конституції, який говорить про право вільного виходу союзних республик із Союзу. „Ізвестія" в одній із своїх вступних статтей, присвячених коментуванню ухваленої конституції, підкреслюють: „Це право, яке ні-

коли не було формальною деклярацією, так само є реальним і заґарантованим, як і всяке инше право совітських людей"[18]).

Ці твердження слід лише відзначити. Про реальність цього права говорити зайво, бо й сам Сталін визнає, що цей артикул не має практичного значіння. Можна погодитися з думкою, яку висловлює публіцист „Ізвєстій". Це право є остільки ж реальне й заґарантоване, як і инші права совітських людей, наприклад воля релігії, воля преси, воля слова, тощо.

На більшу увагу й докладніше обговорення заслуговують міркування Сталіна з приводу реконструкції Совіту національностей, які мали своїм наслідком приняття зїздом совітів нової редакції артикулу 35-го конституції.

Практика західньо-европейського й американського державного права знає двопалатні системи двох типів. Існує двопалатна система в унітарних держава, в якій кожна палата, зорґанізована на підставі ріжних виборчих систем, репрезентує інтереси ріжних ґруп населення. Їй протистоїть двопалатна система федеративних держав, в якій одна палата репрезентує інтереси населення федеративної держави, як цілого, а друга інтреси окремих державних одиниць, що входять до федерації. Совіт національностей, утворений у СССР конституцією 1923 року, наближаючися принципами своєї структури до других палат федеративних держав, мав заразом деякі відмінні риси, які подекуди мали анальоґію з структурою другої палати унітарних держав. В другій палаті федеративних держав так чи инакше репрезентовані ті державні одиниці, які творять федерацію. В палаті національностей, створеній конституцією 1923 року, як ми знаємо, крім державних одиниць — союзних республик — були ще репрезентовані автономні республики й автономні області, які не можна вважати за державні орґанізми.

В міркуваннях Сталіна з приводу Совіту національностей так само вражає помішання арґументів — ми не пробуємо розвязати питання, свідоме чи несвідоме, — які торкаються структури і ролі другої палати в державах унітарного і федеративного типу. Коли він говорить про необхідність існування другої палати, як репрезентації особливих, специфічних інтересів окремих національностей СССР, він користується тою арґументацією, якої вживають при обстоюванні існування другої палати в державах федеративного типу. Натомість, коли він говорить про другу палату, як про опору реакції, про нерівність прав палат, про бажаність зрівняння кількости членів в обох палатах, всі його міркування виходять із трактування другої палати, як установи, що існує в державах унітарного типу.

Зміна структури Совіту національностей надала йому нових рис, які наближають його ще ближче до других палат унітарних держав. Представництво в ньому набирає ще більше мішаного характеру, оскільки поруч із представництвом автономних рес-

[18]) Ізвєстія 1936, № 275.

публик і областей зявляється ще представництво національних районів. При старій структурі виборів від вищих установ національних республик і областей представництво в Совіті національностей мало звязок з тими органами, які бодай формально репрезентували інтереси даної національної одиниці; при безпосередніх виборах від населення цей звязок тратиться. Совіт національностей стає установою обраною по тій самій виборчій системі, що й Совіт Союзу, лише з иншою комбінацією виборчих округ. Зміна структури Совіту національностей не створює жадних нових ґарантій для забезпечення інтересів національностей, як не створювала їх і попередня його структура. Інтереси національних ґруп, обєднаних в автономних республиках і областях, а тим більше в національних районах, передовсім вимагали б ґарантування їх прав у тих союзних республиках, до яких вони входять. Задоволення їх потреб вимагало б створення відповідних орґанів у союзних республиках, насамперед у РСФСР, яка має в свойому складі найбільш автономних національних одиниць. Входячи до Совіту національностей, представництво цих національних одиниць, не одержуючи жадних ґарантій для своїх національних потреб, рівночасно зменшує в дуже значній мірі питомий тягар представництва союзних республик.

Числовий розподіл представництва окремих союзних республик і загальний склад Совіту національностей при його зміненій структурі можна подати лише приблизно з огляду на постійні зміни в адміністративному поділі СССР і неповні дані щодо національних районів. Коли взяти для визначення числа національних районів дані про адмінстративний поділ СССР на 1. IX 1935 року[19]), то новий склад Совіту національностей у порівнянні з його складом, установленим проєктом, був би такий:

	Кількість депутатів, згідно з ухваленою конституцією	згідно з проєктом
РСФСР	251	107
УССР	36	15
Азербайдж. ССР	41	17
Груз. ССР	52	22
Узбецьк ССР	36	15
Таджицьк. ССР	30	12
Казацька ССР	25	10
Вірмен. ССР	25	10
Білорус. ССР	25	10
Туркмен. ССР	25	10
Киргиз. ССР	25	10
Разом	571	238

Ми бачимо, що зміна структури Совіту національностей жадних поліпшень для союзних республик не дає. Упрівілейоване

[19]) Административно-територіальное деление СССР на 1 IX 1935. Издание ЦИК СССР.

становище, яке мала РСФСР в первісній структурі другої палати, залишилося незмінним. Разом із тим треба мати на увазі, що, давши в Совіті національностей представництво національним районам, совітські чинники одержали легку змогу робити дальші зміни в складі другої палати, не вдаючися до змін конституції, шляхом орґанізації нових національних районів. Очевидно, йде тут передовсім про РСФСР: на півночі і сході РСФСР є широкі можливості орґанізації нових національних районів серед народностей, що стоять на тому рівні культурного розвитку, який забезпечить центральній владі обрання делеґатів, що будуть виконувати урядові інструкції.

Всі наведені вище міркування мали б силу і значіння лише тоді, коли б керівні совітські чинники стали на шлях допущення свободи вислову думки в тих установах, що їх передбачає нова конституція. Якщо ці установи будуть аранжовані за зразком надзвичайного зїзду совітів, який ухвалив нову конституцію, очевидно, що та чи инша структура Совіту національностей має лише паперове значіння.

Ми бачили, що надзвичайний зїзд совітів не визначив реченця виборів до нових орґанів влади СССР на основі вселюдного виборчого права. Його доручено визначити ЦІКові СССР. Ця постанова набирає симптоматичного значіння, коли пригадати, що постанову про переведення виборів на основі нової виборчої ординації, винесену 6 лютого 1935 року, керівні совітські чинники вже порушили. Тенденцій поспішити з реалізацією системи поширеного виборчого права вони, як бачимо, не виявляють. Тим самим мусять відпасти на неозначений час надії, які дехто покладав на поступову демократизацію совітських держав у звязку з реалізацією нової конституції.

Переводиться і реалізується відразу в житті Совітського Союзу з постанов нової конституції те, що становило одну з основних цілей при її виробленні: перетворення СССР в унітарну державу. Наш розгляд проєкту конституції, наше ознайомлення з перебігом його переведення на надзвичайному VIII зїзді совітів, з тими поправками, які до нього внесені, виявляє ці унітаристичні тенденції нового основного закону з повною очевидністю. Під фірмою Совітського Союзу нова конституція робить спробу відбудови єдиної неділимої Росії.

***

Реалізація принципів уніфікації, заповіджених новою конституцією СССР, була переведена на Україні приняттям нової конституції УССР надзвичайним XIV зїздом Совітів УССР, який відбувся 25—30 січня 1937 року.

Перебіг обговорення конституції УССР, проєкт якої був укладений у повній відповідності до принятої загально-союзної конституції, на XIV зїзді совітів УССР носив яскраво висловлений вічевий характер і не мав вартих уваги політичних моментів. Делеґати один за одним говорили про ті досягнення, які має

совітська Україна під кермою Сталіна, і зовсім не спинялися на тому проєкті конституції, який мали приняти. Політичні моменти були лише в промовах найвищих достойників совітської України: Г. Петровського, який відкривав зїзд, П. Любченка, який робив доповідь про проєкт конституції, та в прикінцевому слові В. Затонського при закритті зїзду. Ці промови були перейняті тим самим духом сервілізму, який характеризував виступи представників совітської України на загально-союзному зїзді совітів. Наведемо кілька цитат із цих промов. Петровський при відкритті зїзду, спиняючися на історії революційної боротьби на Україні, зазначив: „Хочу нагадати про підлу ролю, яку відограли буржуазні і дрібно-буржуазні партії меншевиків, есерів, боротьбістів, укапістів, які, маскуючись революційними фразами про демократію і прикриваючись національним прапором, висували свої програми, свої „конституції" державного устрою, а фактично виконували ролю кривавих катів українського народу... Український народ завжди памятатиме велику ролю товариша Сталіна у визволенні України зпід ярма капіталістів та поміщиків і контрреволюційного кубла. Ніколи не забудуть робітники і селяни України про велику братерську допомогу, яку подали їм російські робітники і селяни у важкі часи визвольної боротьби"[20]).

Так само історичні екскурси є і в доповіді про проєкт конституції Любченка, який доводив, що Лєнін і Сталін — творці незалежности і суверенности совітської України. Він говорив: „Сьогодні, коли ми розглядаємо нову конституцію радянської України, ми з особливою приємністю і вдячністю звертаємось до великого російського народу і заявляємо, що український народ ніколи не забуде, що воля, незалежність радянської України куплена ціною густо пролитої крови кращих синів російського народу... Біля колиски її боротьби за суверенність і незалежність, за перемогу соціялістичного будівництва стояв великий Лєнін, стояли кращі сини нашої партії і насамперед найкращий з учнів великого Лєніна, учитель і вождь нашої партії товариш Сталін"[21]). Поруч із заслугами Лєніна і Сталіна Любченко вважав необхідним також підкреслити заслуги в справі будови совітської України Ворошилова, Молотова і Кагановича, якого він називає організатором молодої української совітської літератури. Затонський, так само звертаючись до історії, згадував про часи Центральної Ради: „В 1917 році петлюрівська Центральна Рада обманним шляхом скористувалася наслідками успішної боротьби пролєтаріяту Києва, Дніпропетровська, Донбасу, инших пролєтарських міст проти білоґвардійців, проти керенщини і захопила владу до своїх рук. Тоді в боротьбі з жовтоблакитною революцією, в боротьбі за диктатуру пролєтаріяту, большевики України, за пропозицією тов. Сталіна, скликали перший зїзд рад"[22]).

[20]) Вісті 1937, ч. 21.
[21]) Там же, ч. 22.
[22]) Там же, ч. 26.

Принята, очевидно, одноголосно після такого обговорення конституція УССР є старанною копією конституції СССР. У авторів конституції УССР виявляються змагання до якнайбільшого наслідування загально-союзної конституції, яке характеризується перенесенням цілого ряду засад із конституції СССР до конституції УССР. Як і загально-союзна, конституція УССР поділяється на 13 розділів і 146 артикулів. Сюди перенесені без змін або з незначними стилістичними змінами всі дванадцять артикулів першого розділу конституції СССР про суспільний устрій, усі шіснадцять артикулів десятого розділу про основні права й обовязки громадян, низка артикулів з инших розділів; решту норм, які містить конституція УССР, побудовано на основі тих постанов, що їх установила для всіх республик конституція СССР. Норм, що були б виявом власної законодатної творчости й ініціятиви УССР, в її конституції цілком нема. Всі законодатні норми, які перенесені з конституції СССР до конституції УССР, не мають жадного правного значіння і носять виключно декоративний характер. Цей висновок випливає з артикулів девятнадцятого і двадцятого загально-союзної конституції, які встановлюють, що закони СССР мають однакову силу на території всіх союзних республик і що в випадках розходження закону союзної республики з законом загально-союзним має силу загально-союзний закон.

Розглянемо ті артикули конституції УССР, які відповідно до норм загально-союзної конституції визначають її державний устрій та орґанізацію її державних орґанів. Про державний устрій УССР трактує розділ другий конституції. Окремі артикули цього розділу декретують добровільне обєднання УССР з иншими рівноправними совітськими республиками в СССР (арт. 13), право виходу УССР з Союзу (арт. 14), обовязковість на території УССР загально-союзних законів (арт. 16) і єдине союзне громадянство (арт. 17). Окремо треба спинитися на тих артикулах цього розділу, які мають своєю очевидною ціллю заховати те підпорядковане становище, в якім опиняється УССР, і надати їй декоративні форми окремого державного орґанізму. Артикул пятнадцятий конституції УССР говорить, що територія УССР не може бути змінювана без згоди УССР; отже цим артикулом ніби встановлюються суверенні права УССР щодо території республики. Проте, порівнюючи цей артикул із відповідними артикулами загально-союзної конституції, треба прийти до висновку, що цей артикул має дуже обмежене значіння. Зміна території УССР може наступити внаслідок війни і заключених після неї міжнародніх договорів та зобовязань. Згідно з точками а) і б) артикулу 14 загально-союзної конституції питання війни і миру, а також справи міжнародніх договорів у повному обємі належать до компетенції орґанів СССР; отже в цьому випадку зміна території УССР наступає без усякої участи в цій справі влади УССР. Зміна території УССР може наступити в результаті погодження з якою небудь з союзних совітських республик. У цьому випадку для переве-

дення зміни території згоди УССР не вистарчає. Згідно з точкою д) артикулу чотирнадцятого загально-союзної конституції це переведення зміни мусить бути стверджене загально-союзною владою і лише тоді воно може набрати сили. Артикул девятнадцятий у 26 точках визначає компетенцію УССР в особі її найвищих орґанів влади й орґанів державного управління. Порівнюючи цей артикул з артикулом чотирнадцятим загально-союзної конституції, який трактує про компетенцію найвищих орґанів влади й державного управління СССР, треба прийти до висновку, що орґанам УССР надано лише певні права в області державного управління; натомість права орґанів УССР в області законодавства є мінімальні й здебільшого фіктивні. До компетенції орґанів УССР артикул девятнацятий відносить установлення і зміну конституції УССР та контролю за її виконанням; у цій справі права УССР обмежено правом загально-союзних орґанів дбати про забезпечення згідности конституції союзних республик з конституцією СССР. До компетенції орґанів УССР віднесена охорона державного ладу і прав громадян; фактично ж виконання цих функцій лежить на загально-союзних орґанах, супроти яких орґани УССР займають підпорядковане становище. Орґанам УССР належить право затвердження народньо-господарського пляну УССР та її державного бюджету, але народньо-господарський плян і державний бюджет УССР становлять частину загально-союзного пляну і бюджету, що їх установлюють орґани СССР. Орґанам УССР надане право кермувати асекураційною й ощадностевою справою, але орґанізація цієї справи належить до компетенції СССР. До орґанів УССР належить установлення порядку користування землею, надрами, лісами і водами, кермування справою початкової, середньої і вищої освіти, кермування справою охорони здоровя, законодавства про працю, але в усіх цих галузях загальні основи законодавства належать до компетенції загально-союзних орґанів. Артикул девятнадцятий присвоює орґанам УССР цілком фіктивне право надання громадянства УССР, бо конституція СССР установлює єдине союзне громадянство і громадяни всіх союзних республик мають однакові права на території цілого Союзу. Так само є повною фікцією право УССР на орґанізацію своїх судових орґанів, бо цілий судовий апарат у СССР підпорядковано владі СССР і він діє на підставі тих самих загально-союзних законів. Коли вилучити з артикулу девятнадцятого ті точки, де компетенція орґанів УССР має цілком фіктивий характер або обмежена орґанами СССР, за УССР лишаються лише такі права, як установлення кордонів і районового поділу областей УССР і Молдавської АССР, кермування місцевою промисловістю, кермування здійсненням місцевих бюджетів областей і Молдавської АССР, кермування житловим і комунальним господарством, упорядкування міст та инших населених пунктів, тощо. Слід іще згадати про надане орґанам УССР право амнестії й помилування громадян, засуджених судовими

орґанами УССР, яке, розуміється, загально-союзна система судівництва може поставити в дуже вузькі рямці. З цього перегляду ми бачимо. як мало відповідає компетенція УССР пишній назві „незалежної", „суверенної", „союзної" республики.

Орґани влади й орґани управління УССР, про які трактують наступні розділи конституції УССР, побудовано в цілковитій згідності з тими нормами, що їх містять відповідні артикули загально-союзної конституції. Найвищим орґаном державної влади УССР є верховна рада УССР, вибирана за нормою один депутат на 100.000 населення. Найвищим орґаном виконавчої й розпорядчої влади є совіт народніх комісарів УССР; склад і права як цілого совнаркому, так і окремих наркомів визначено відповідно до норм загально-союзної конституції, про які була мова вище. Два окремі розділи конституції трактують про орґани державної влади й державного управління Молдавської АССР. В розділі про місцеві орґани влади — ради трудящих в областях, округах, районах, містах і селах — звертає на себе ува артикул 8-ий. згідно з яким загально-союзні комісаряти можуть при обласних радах депутатів утворювати свої управління. Завдяки цьому загально-союзні комісаріяти дістають змогу збудувати на території УССР сітку своїх установ цілком незалежних від орґанів УССР. Дальші розділи конституції УССР трактують про бюджет УССР, суд і прокуратуру, основні права й обовязки громадян, виборчу систему, герб, прапор і столицю УССР та про порядок зміни конституції. Всі норми цих розділів побудовано в повній відповідності до постанов конституції СССР, а розділ загально-союзної конституції про права й обовязки громадян, як ми зазначили вище, включено в конституцію УССР в повному обємі.

Цей перегляд змісту конституції УССР з повною ясністю встановлює її уніфікаційний характер, з очевидністю виявляє те її завдання, про яке говорять „Вісті" — „збільшувати міць форпосту великого СССР на Заході". Централістичні тенденції, що їх покладено в основу загально-союзної конституції, знайшли своє продовження і конкретизацію в нормах конституції УССР.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ.

Перспективи стабілізації відносин, зафіксованих новою конституцією, в світлі взаємовідносин сил серед російської нації. — СССР і роля в ньому неросійських національностей. — Нова конституція і Україна.

Нова конституція в СССР є фактом; вона перейшла через усі совітські установи і формально набрала правної сили. Одночасно з тим стала фактом переведена і оформлена нею ліквідація УССР, від якої тепер лишилася тільки назва. Про українську совітську державність можна говорити лише в минулому часі.

Перед нами не може не повстати питання про те, як відібється ця подія на дальшому розвитку подій у СССР і на Україні, яке значіння вона буде мати для розвязки проблеми української державности.

Намічати перспективи і будувати гороскопи в обсягу політичних і міждержавних відносин не належить до вдячних завдань. Спеціяльно важким є це завдання в таких заплутаних і неясних відносинах, які ми переживаємо саме тепер. При труднощах, з якими звязані дослідження і вирішення таких проблем, доцільніше буде, коли не хочемо ставати на невдячний шлях пророкувань, обмежити розгляд аналізою взаємовідносин головних сил, що діють у Совітському Союзі, і простежити, який вплив на розвиток цих взаємовідносин можуть мати зміни в совітському житті, звязані з приняттям нової конституції. До цього нашого розгляду ми мусимо внести одно обмеження. Лінія розвитку може мати перерву, точніше з певного періоду розвиток може відбуватися при цілком зміненій конфіґурації сил у звязку з тим, що держава опинилася в стані війни. Ця подія веде за собою різкі зміни у взаємовідносинах факторів, що визначають темпи і напрям розвитку. В нашій аналізі ми усуваємо цілком ті зміни, які могли б наступити в Совітському Союзі наслідком його участи в війні. Усуваємо не через те, що для нас можливість участи в війні для Совітського Союзу в тій чи иншій формі видається дуже мало правдоподібною. При існуючих міжнародніх обставинах цілком виключити цю можливість було б занадто ризиковним. Не приймаємо її на увагу лише через те, що говорити про це було б рівнозначним із включенням у наш розгляд стількох нових, невідомих елементів, яке з неминучістю обернуло б його в будування більш або менш удалого гороскопу майбутнього. А цього завдання ми собі не ставимо і не хочемо ставити.

При аналізі відносин у Совітському Союзі ми дуже часто

зустрічаємося все з тою самою помилкою. Дослідники й обсерватори підпадають впливові того, що можна назвати суґґестією слова. Приймаються на віру енунціяції і заяви совітських провідників про те, що вони будують, чи збудували вже соціялізм, що вони здійснюють диктатуру пролєтаріяту, пролєтарську демократію і т. ин. В залежності від настроїв і симпатій тих, хто знайомиться з совітськими відносинами, від їх знання і розуміння совітського життя одні доводять, що гасла, проголошувані большевиками, реалізуються на практиці, другі обстоюють протилежні погляди. В основу аналізи совітських відносин і погляду на них у тому і другому випадку кладуться лише програмові гасла, що їх висувають керівні совітські чинники, їх заяви, їх твердження. А тим часом усі ці програмові енунціяції не є і не можуть бути вихідною точкою для зясування совітських відносин. Засади, що набули прав громадянства при аналізі соціяльного і політичного становища на Заході, чомусь забуваються, коли справа ходить про відносини в СССР. Ніхто не буде обмежувати аналізи відносин, скажемо, в фашистівській Італії розглядом того, чи відповідає сучасна італійська дійсність тим програмовим гаслам, які висував і висуває фашизм. У цьому випадку розуміється само собою, що розвиток життя і відносин у державі є наслідком впливів цілої низки факторів, серед яких чинність фашистівської партії і фашистівського уряду є лише одною з складових величин.

Не инакше стоїть справа в СССР. Суть відносин полягає зовсім не в тому, що там влада творить соціялізм, чи здійснює диктатуру пролєтаріяту і що їй це завдання вдається, чи не вдається перевести в життя. Влада в СССР, як і в кожній державі, перебуває в оточенні, яке вимагає розвязки певних завдань і яке допускає реалізацію лише певної програми. Ці завдання мусить реалізувати кожна державна влада і так само кожна державна влада в переведенні своєї довільно збудованої програми буде звязана тими умовами, якими визначається її оточення, і здійснить із неї лише те, на що ці умови дають можливість.

Совітська влада говорить, що вона здійснює, чи навіть уже здійснила в СССР соціялізм. Керівні чиники твердять, що в новій конституції вони переводять принципи пролєтарської демократії, пролєтарського інтернаціоналізму і т. ин. Всі ці шильди, якими хотять оздобити політичні і соціяльні відносини в Совітському Союзі, уявляють цілком другорядний інтерес. Завдання дослідника мусить полягати в тому, щоб з одного боку пізнати і схарактеризувати існуючі відносини, а з другого боку в тому, щоб зясувати, підо впливом яких факторів вони уклалися цим, а не иншим способом. Лише в звязку з цим можна намітити імовірний шлях розвитку їх на майбутнє.

Ми дали в попередніх розділах нашої праці нарис розвитку національної політики совітської влади і зясували, що нова конституція, цей останній етап совітської національної політики, є льоґічним розвитком процесу централізації й уніфікації СССР.

Перед нами повстає питання, які сили примусили совітську владу стати на шлях реалізації саме такої національної програми, так далекої і чужої тим гаслам, що їх вона офіційно проголошує.

Думаємо, що відповідь на це питання найтіснішим способом звязана з розглядом тих завдань, що їх поставили перед державною владою в Росії умови історичного розвитку. Завдань, що їх мусить виконувати кожна російська влада незалежно від того, чи виступає вона під фірмою російської монархії, чи Совітського Союзу.

Держава, що її утворив російський народ, ніколи не збігалася з його етноґрафічними межами: вона завжди була ширша, ніж ці останні. Інтензивне поширення російської експанзії передовсім у напрямі на схід і північ від давнього історичного осередку російської нації, Москви, характеризує цілу російську історію. Відбудова Росії, яку змагається тепер перевести совітська влада, це реалізація тих завдань російської влади, які вона здійснювала протягом століть, які визначені для неї її історією.

Реалізація цих історичних завдань російської влади припала на долю совітів у той період, коли в умовах існування російської нації відбувся великий перелім. Не підлягає сумніву, що перед великою европейською війною і російською революцією 1917 року про існування яскраво висловленої національної самосвідомости серед росіян можна говорити лише з великими обмеженнями. Склався на це цілий ряд причин. Не могло її бути серед росіян в яскравіших формах уже через те, що російський народ ніколи не знав національного гніту і завжди був народом-паном. Сила й інтензивність національного почуття має тенденцію виявлятися тоді, коли воно зазнає від когось стороннього певної зневаги, утисків або образ — саме того, чого не знає член панівної нації. З другого боку інтензивніше оформлення національної свідомости нації звязане з певним рівнем її культурности. Відомо тимчасом, що ступінь культурности російських народніх мас поза тоненькою верствою інтеліґенції стояв дуже низько. В результаті цього російська національна самосвідомість іще перед якими двадцятьма роками мала дуже невиразні форми. Національні російські гасла не користувалися жадною популярністю, а російська інтеліґенція вважала вказаним пишатися своїм інтернаціоналізмом.

Думаємо, що є всі підстави вважати, що в післявоєнний і післяреволюційний період для росіян наступили умови, які мусіли сприяти оформленню й інтензифікації російської національної самосвідомости. Стався за цей час цілий ряд подій, які вдарили різко і боляче по російському національному самолюбству і які мусіли сприяти оформленню національного почуття. Це було б природною реакцією на такі факти, як ганебний для росіян кінець світової війни, чужоземна інтервенція, розділ Росії, тощо. З другого боку зазначилися за ці роки величезні пересунення серед російських народніх мас: піднісся їх культурний рі-

вень і їх активність, виділили і створили вони досить значні кадри своєї власної інтеліґенції, отже зросли кількісно ті ґрупи, які за рівнем свого культурного розвитку могли оформити й усвідомити справу своєї національної приналежности і своїх національних завдань. Очевидно, що за совітських умов змоги вияву й оформлення російського національного почуття і російського патріотизму обмежені певними урядовими рямцями; все ж вони значно більші, ніж для вияву національного почуття пригноблених націй СССР. Але й за таких обставин, коли оформлення російської національної самосвідомости відбувається в ненормальних формах, коли ми маємо лише частинні відомості про те, що діється серед російських мас, до того відомості нераз тенденційні і викривлені, все таки можна вважати, що процес зросту російської національної самосвідомости, зросту російського націоналізму набрав широких і значних розмірів. Той великодержавний російський шовінізм, який творив таку поважну перешкоду для реалізації національної совітської політики в період після XII комуністичного зїзду і перед яким фактично скапітулювали панівні совітські чинники, став поважним фактором російського життя. Зріст національної свідомости знаходить свій вияв у російській совітській літературі, в інтензивному інтересі до минулого російської культури, до російської народньої творчости. Своє ширше громадське і політичне оформлення цей розвиток національного російського почуття знаходить тепер у концепції совітського патріотизму й совітської нації. Коли говорити про ці концепції, не треба піддаватися суґґестії слова. Знайомлючися з конкретними фактами вияву совітського патріотизму і трактування совітської нації, не тяжко прийти до висновку, що в дійсності маємо тут діло з російським патріотизмом і російською нацією. Неминучим складовим елементом входить у ці дві концепції визнання першої, керівної ролі, яка належить російському народові в совітській державі і совітській культурі. Месіяністичне трактування історичних завдань, які здійснює російський народ, мусить бути перейняте всіма народами Совітського Союзу — инакше витвори їх національної культури перестають уважатися соціялістичними за своїм змістом. Для всіх недержавних народностей СССР стає обовязковою спеціяльна пошана і спеціяльна увага до російської культури, навіть до російської мови, як мови пролетарської революції.

Вище ми зазначили, що совітська влада була примушена капітулювати перед фактом могутнього зросту російського великодержавного шовінізму. Мусимо застерегтися, що цей вираз, якого ми вжили, не цілком стислий. Не може підлягати сумніву, що серед керівних партійних і совітських чинників щодо їх відношення до процесу зросту російської національної самосвідомости існувало дві ґрупи. Були серед большевиків такі, що засвоїли собі в національній справі настрої і психольоґію російського дореволюційного нігілізму — для них процес розвитку

російської національної самосвідомости був остільки чужий і незрозумілий, як і процес розвитку взагалі всіх національних рухів серед народів СССР. Але поруч із тим існувала серед керівних кол значно більша і впливовіша ґрупа, настрої якої можна схарактеризувати, як настрої російського націонал-большевизму. Коли про першу ґрупу можна говорити, що вона скапітулювала перед чужим і незрозумілим для неї процесом розвитку російського великодержавного шовінізму, то для другої ґрупи відмова від позицій національної політики, зазначених XII зїздом, була подією, якій вона могла тільки радіти. Сучасна централістична й уніфікаційна політика, яка знайшла своє завершення в новій конституції, для всіх перейнятих російськими націонал-большевицькими настроями, була і є кроком цілком зрозумілим і нормальним, що вповні відповідає їх бажанням і вимогам.

Той факт, що совітська влада силою речей була примушена рахуватися з історичними завданнями, які стоять перед кожною російською владою, той факт, що вона була примушена взяти під увагу зріст російської національної самосвідомости і стати фактично на позиції того самого російського націонал-лібералізму, проти якого так гостро виступав Ленін у своїх передвоєнних статтях, цей факт очевидно для всіх тих, які вважають, що завданням влади є виконання проголошень своїх програмових декларацій, був і лишиться незрозумілим. Дійсно, дистанція між тим, що проголошували большевики на початках свого панування, і тим, що вони роблять тепер, виглядає навіть для сучасної комунікаційної техніки, дуже і дуже солідною. Але на те нема ради. Завдання влади є панувати, а не бути пристроєм для виконання тих декларацій, які вона проголошує. Дуже бо часто ті декларації в руках влади є лиш одним із засобів, за допомогою яких вона заховує свої впливи і своє панування.

Здійснюючи історичне російське завдання і задовольняючи вимоги розбудженої національної самосвідомости, совітська влада в новій конституції завершила відбудову єдиної неділимої Росії. Цей оформлений конституцією стан відносин у СССР вона має за своє завдання стабілізувати й заховати на необмежений час. Стабілізаційні тенденції і настрої сучасної влади в СССР звучать в її програмових енунціяціях цілком виразно й сильно, особливо, коли зважити на те, що в рямці обовязкової ще й досі комуністичної фразеольоґії вкласти поняття стабілізації — річ не така вже проста й легка. Проголошується, що всі ті обіцянки, які влада давала в своїх деклараціях, вона вже перевела й зреалізувала в житті СССР. Вже існує соціялізм, що забезпечує кожному щасливе і заможне життя. Земля за селянством закріплена навіки й безплатно. Розвязано національне питання і встановлено мир і приязнь між народами СССР. Справа про дальший зріст людського щастя і добробуту в СССР, які наступлять із заведенням комунізму, відкладається на необмежений час, усу-

вається з конституції і переноситься до програми. Сталін у своїй доповіді на останньому зїзді совітів підкреслює: потрібна стабільність, не треба забігати наперед, при складанні конституції слід виходити не з майбутнього, а з теперішнього.

Справа дальшої долі і дальших перспектив відновленої „єдиної-неділимої" в її сталінському виданні, а заразом справа майбутности української державности тісно звязані з питанням, чи вдасться керівним совітським чинникам дійсно стабілізувати на довший час стан відносин у СССР, зафіксований новою конституцією. Очевидно, що розвязка цього питання в повному обємі вимагає вияснення ролі і впливу факторів як міжнародного, так і внутрішнього порядку. Ми, як зазначили це вище, свідомо обмежуємо те завдання, яке собі ставимо, й тому переведемо аналізу лише факторів внутрішнього порядку. Ми розглянемо впливи і значіння лише тих сил, які виявляються в самому СССР і які говорять за можливість стабілізації чи проти неї.

Існує відомий афоризм: „Не можна сидіти на баґнетах". Той факт, що совітська влада в СССР уже існує близько два десятки років, говорить за те, що можливості її існування базуються не лише на голому примусі та системі терору. Хоч як високо ми не будемо ставити апарат ҐПУ, все таки важко припустити, щоб теперішня влада могла існувати протягом такого розмірно значного часу лише за допомогою добре зорґанізованої системи розшуку і шпіонажі. Треба припустити наявність певної соціяльної бази, на яку спирається існування совітської влади. Думаємо, що оскільки тим основним чинником, який створив совітську владу і на якому базується її існування, є російський народ, тих факторів, які забезпечують тривалість влади досі, а заразом і її евентуальну стаблізіцію в майбутньому, треба шукати передовсім у властивостях як минулого, так і сучасного стану російської нації.

Не може не впасти в очі анальоґія в умовах заведення совітської влади в період так званої громадянської війни з минулими подіями російської історії. Як у минулому, так і тепер тим осередком, на який спиралася російська влада, з якого вона поширювала свої впливи, був невеликий розмірно район між Волгою й Окою з Москвою в центрі. Там совітська влада не стрінула жадного ширшого опору. Опір цей був сконцентрований виключно на окраїнах, заселених неросійським елементом, тим самим, який становив свого часу опір заборчим тенденціям Московського царства й імператорської Росії. Навіть так званий російський білий рух базував у першу чергу свою людську силу не на російських етноґрафічно елементах, а рекрутував її поміж несвідомими українцями і козацтвом і після своїх ефемерних успіхів негайно збанкрутував, коли в своїй політиці що-до українців і козацтва не міг здобутися ні на що инше, як повторення метод царської Росії. Громадянська війна в суті річей була боротьбою

між російським московським центром і неросійськими окраїнами. Вона повторювала ті події, які мали місце в російському минулому за часів територіяльного поширення московського царства і російської імперії. Чи в цьому повторенні має місце тільки випадок, чи навпаки існує тут певна закономірність? Думаємо, що правильнішим буде останнє припущення.

Приняття російською нацією в минулому царської й імператорської влади, в сучасному совітського режиму не означало і не означає, що серед неї не було елементів, що ставилися до них неґативно, що були з них незадоволені. Приняття це мало за свою підставу той факт, що при соціяльному складі російської нації, при рівні її культурного розвитку в ній не було тої бази, на якій можна було б зорґанізувати ширший опір владі, тим більше зорґанізувати нову владу. Через те та акція, яка мала місце проти влади серед росіян, обмежувалася спорадичними селянськими бунтами, до яких у новіші часи долучилася праця розріжнених і слабих революційних гуртків та акти особистого терору. Цьому твердженню наче б перечить так підкреслюваний і так реклямований большевиками факт наявности в передреволюційній Росії робітничого руху. Проте уважніша аналіза того, що уявляв із себе цей рух, лише зміцнює наше твердження. Обслуговувався він у своїй переважній частині інтеліґенцією, мав лише дуже обмежену орґанізаційну сітку і поширював свої впливи на дуже незначну частину робітництва. Коли згадати, який малий був питомий тягар робітництва серед загалу російського населення, стане ясним, що більшої ролі робітництво в скиненні існуючої влади відограти не могло. Через те не є випадком, що обидві російські революції 1905 і 1917 року свою основну базу мали не стільки в наростанні внутрішніх орґанізованих сил, скільки були наслідком дезорґанізації й розкладу самої влади в результаті невдатної війни. В 1905 році російська влада, яка провадила війну другорядного значіння на далекому східньо-азійському кордоні, вийшла переможницею з тих труднощів, що їх поставив зріст революційного руху, встигла реорґанізуватися й заховала свої панівні позиції. В 1917 році, коли влада, не зважаючи на пересторогу подій 1905 року, взяла участь у світовій війні, що вимагала максимальної напруги сил, вона впала жертвою власного саморозкладу й не витримала першого незначного натиску. Упадок царської влади поставив російську націю в суті річей у траґічне становище. Вона виявила себе цілком нездатною зорґанізувати владу. Калейдоскопічність змін у російському тимчасовому революційному уряді й його повна нездатність опанувати ситуацію приводять врешті до жовтневого перевороту. Російську владу обіймає від імени пролетаріяту і селянства невеличкий гурток змовників, який у своїй керівній частині складався з еміґрантів, відірваних від російської дійсности. Серед цього гуртка перед захопленням влади виникають поважні тертя, чи слід йому робити цей крок. Оголошені большевиками ревеляції

про позиції Каменева і Зіновієва підчас жовтневого перевороту і численний матеріял про умови, за яких переводили большевики обняття влади, свідчать, яке непевне було їх становище, як вражаюче слабі були їх сили. Чи не є все це свідоцтвом безнадійного убожества орґанізованих сил, якими розпоряджала російська нація, коли цей гурток серед росіян не знайшов жадного ширшого спротиву?

Приняття совітської влади росіянами означало для досить поважної частини нації не стільки солідаризацію з її програмою і практикою, скільки було виявом свідомости повної відсутности тих російських сил, на яких може бути оперта боротьба з нею, свідомість безцільности і безнадійности спроб спротиву їй. Справді, де і як було здобути ці сили росіянам? Стан російської нації відбивав умови й обставини розвитку російської державности. Захоплення тих величезних просторів, на які поширила свій вплив і своє панування російська держава, було заплачено дорогою ціною. Воно коштувало дуже багато людських і матеріяльних сил і дало в результаті той низький культурний і господарський ступінь розвитку, на якому стояла російська нація. Зубожіле селянство з своїм відсталим господарством, підпорядковане архаїчній „общині" і „миру", яке стояло на примітивному ступні культурного розвитку. Заборжена кляса поміщиків, яка була нездатна налагодити сільське господарство в змінених капіталістичних умовах і будувала своє існування на хижацькій експльоатації селянства, урядових субсидіях і урядовій службі. Серед зубожілого селянського моря рідко розкидані міста, які в своїй більшості були лиш адміністративними осередками, позбавленими ширше розвиненого промислу і торговлі. Повна відсутність хоч трохи значних і впливових середніх міських ґруп, які могли б стати підставою політичного режиму, збудованого за европейськими зразками. Промисловість розвинена в мінімальних розмірах, яка базувалась на урядових замовленнях і була безсила побороти труднощі, звязані з малою містотою внутрішнього ринку, репрезентованого передовсім зубожілим селянством. Нечисленне робітництво, яке рекрутувалося в першу чергу з відсталого села, заховувало з ним постійний звязок і приносило з собою традиції і звички російського селянина з його мінімальною здібністю до орґанізації, до впертої і систематичної боротьби за свої інтереси. Серед цеї барвистої амальґами соціяльних відносин, де поєднувалися найгірші злидні і надмірна розкіш, монгольські традиції минулого з поверхово засвоєними надбаннями европейської культури, як чужородне тіло, виросла ґрупа російської інтеліґенції, яка даремно старалася створити міст між европейською культурою і російською дійсністю. Звідси повна відірваність російської інтеліґенції від російського життя, її утопізм і відсутність почуття реальности, її несталість і безсилість.

Російська нація, що протягом віків витрачала свої сили для

безмежної експанзії, опинилася в стані повної прострації й безсилля й жила в першу чергу, як і сама вона, так і та держава, яку вона створила, коштом експльоатації окраїн і підбитих національностей, коштом використання їх матеріяльних і духових сил. Процеси конструктивного порядку в лоні російської нації мали млявий і кволий розвиток, рішучу перевагу над ними виявляли процеси і тенденції деструктивного характеру. Чи дивне, що за цих обставин міркування цілої низки російських письменників і мислителів щодо майбутнього їх нації були перейняті глибоким песимізмом і повною безнадійністю. Чи так само дивне, що така нація не могла витримати проби великої війни, що вона після упадку царату опинилася цілком безпорадною і скорилася мовчазно й без протесту владі большевиків. Адже ж це була єдина влада, на яку російська нація, розпорошена й атомізована в результаті війни до останніх меж, могла взагалі здобутись.

У відсутності тих сил, які могли бути протиставлені большевикам у лоні російської нації, лежить основна причина того факту, через що совітська влада могла заховати в своїх руках керму державою аж до цього часу. В припущенні, що російська нація не зможе таких сил виділити і в майбутньому, полягають надії сучасної влади на стабілізацію існуючих відносин. Треба констатувати, що для осягнення цих цілей совітська влада робить кроки, які з погляду її інтересів можна вважати цілком доцільними. Курс на позапартійних большевиків, сполучений із системою висування на командні становища всіх тих активних елементів, що їх виділяють маси, передовсім активних елементів із-поміж молоді, позбавляє маси їх евентуальних провідників, сприяє тому, щоб вони залишалися в стані розпорошености і несвідомости. З другого боку, оскільки нова конституція і курс на „єдину-неділиму" відповідають потребам розбудженого російського національного почуття, для активних російських елементів створюються для переходу до табору панівної касти мотиви не тільки матеріяльного, але й ідеольоґічного порядку. Можна думати, що ця тактика, особливо, коли взяти під увагу російську пасивність, забезпечить владі певні успіхи. Але чи дає це підстави вважати, що при цих умовах ґарантовані так бажані для Сталіна стабілізація й петрифікація відносин, зафіксованих новою конституцією?

На це питання ми не зважилися б дати катеґоричної позитивної відповіді. Вважаємо, що і в лоні російської нації є ряд сил, які діють проти стабілізації на довший час відносин, що існують у СССР. Ми зазначили той великий перелім, який стався в житті російської нації в результаті революційних подій. Було б неправильним не доцінювати значіння цього перевороту. Було б неправильним бачити в наслідках совітської політики самі лише неґативні моменти. Відбулися серед російської нації дуже поважні переґрупування в розподілі соціяльних сил. Наслідком політики індустріялізації Росія стратила свій давній одноманітний

селянський характер, зросло значіння міст і фабричних осередків. Піднісся рівень культурности російських мас і виросла їх національна й політична свідомість.

Зріст цієї свідомости збільшує вимоги, які ставляться до влади. Він веде до потенціяльної можливости створення орґанізованих виступів і орґанізованих рухів. Чи не утворить усе це підстав для орґанізації ширшої опозиції проти влади серед російських мас, особливо, коли зважити на те, що совітська влада ввесь час ставить до населення максимальні вимоги, постійно держить його в стані найбільшої напруги, зобовязує його до максимальних жертв — як людських, так і матеріяльних. Особливо під цим оглядом небезпечний для влади зріст російської національної свідомости, якому влада робить тепер такі великі аванси. Велике питання, чи російські національно усвідомлені маси будуть згодні довший час трактувати теперішню владу, як репрезентантку їх національних інтересів. Адже ж усі помилки цієї влади, її недоцільне і невміле адміністрування й господарювання, її зневажання прав людини і громадянина відоме масам із повсякденної практики, з власного гіркого досвіду. Таким чином навіть російський народ. до цього часу найпевніша підпора совітської влади, не дає повних ґарантій того, що на ньому з повною безпечністю можна буде оперти той стабілізаційний експеримент, у рямці якого вложено здійснення сталінського видання „єдиної-неділимої". Навіть у лоні російської нації існує можливість ферменту, небезпека ускладнень і несподіванок для влади.

З другого боку існують так само підводні камені для переведення стабілізації, звязані з сучасною конституцією і сучасними відносинами в самій владі. Коли ми вище зазначили її посунення, які можуть відограти корисну ролю для неї в цілях здійснення стабілізації, то тепер мусимо спинитися на тих властивостях совітського державного апарату, які ведуть до створення труднощів і ускладнень при реалізації поставлених завдань.

Ми вище розглядали еволюцію відносин серед керівних совітських чинників і зазначали, що оформлення диктатури Сталіна було звязане з утратою комуністичною партією її давнього значіння. Комуністична партія перестала бути політичною силою, вона обернулася в один із відділів совітського державного апарату, який мав виконувати накази, що їх давав шеф. Спроба повернути партії її авторитет і значіння шляхом її, так мовити, леґалізації, переведеної в новій конституції, ситуації поправити не зможе. Де вже можна трактувати партію, як політичну силу, на якій спирає своє існування влада, коли так недавно відбулися розстріли Зіновієва і тов., посланих на смерть своїми ж таки однопартійниками, коли в совітській пресі не припиняються заклики до збільшення большевицької чуйности, бо в рядах партії перебувають зрадники троцькісти і зіновіївці, що перетворилися в шкідників, диверсантів і аґентів чужих держав. Роля пар-

тії, як сили, на якій спирається совітський режим, уже остаточно закінчена. Під теперішній час проти себе стоять дві сили: диктатура з своїм апаратом і підпорядкована їй людність. Диктатура робить смілу спробу заповнити ту прогалину, що утворилася біля неї, через приєднання тих, кого вона зараховує до позапартійних большевиків. Ми зазначили, що вважаємо цю спробу правильною. Проте треба визнати, що вона містить у собі елементи значного ризика. Сучасні відносини в комуністичній партії вказують, що навіть при системі найсуворішої контролі, при умовах сугубої обережности й обмеження доступу до партії, в її рядах опиняються непевні елементи з погляду керівних кол. Чи не буде ця небезпека проникнення непевних елементів значно більша в необєднаній і орґанізаційно незвязаній ґрупі позапартійних большевиків? Чи не може створитися така ситуація, що ці позапартійні большевики зрадять своїх панів, як тільки побачать, що ґрунт під ногами в них починає хитатись?

Переведена Сталіним фактична ліквідація комуністичної партії з другого боку може загрожувати диктатурі ускладненнями в звязку з заведенням інституту вселюдного виборчого права. Досвід Італії і Німеччини міг би вказувати, що для використання в інтересах існуючого режиму системи вселюдного голосування потрібна така велика і впливова сила, якою є фашистівська партія в Італії і націонал-соціялістична в Німеччині. В СССР заведення нової виборчої системи припадає на час, коли вплив і авторитет партії знизився, коли вона стала живим трупом. Керівні совітські кола, можна припускати, мають певні побоювання перед переведенням виборів на основі нової виборчої системи: инакше вони б не відтягали їх призначення. Можна думати, що вони припускають, що ці вибори принесуть ускладнення, які поважно утруднять переведення бажаної для них стабілізації. Ця бо стабілізація для керівних чинників означає заховання тих відносин, які існують нині. Формально влада від совітів робітничих, селянських і червоноармійських депутатів має згідно з новою конституцією перейти до совітів депутатів трудящих; фактично ж вона мусить, як і досі, залишитися в руках диктатури. Перевести цю комбінацію, спираючися лише на самий адміністративний апарат, завдання досить таки складне. Само собою, влада, яка здобулася за допомогою адміністративного натиску на переведення суцільної колективізації, мабуть, може спромогтися й на відповідну орґанізацію виборчої кампанії. Але може це викликати ускладнення, появу певного ферменту. Тепер після здійснення колективізації ми знаємо, яких небезпечних для влади розмірів прибрали конфлікти на початках колективізаційного періоду. Іти знову назустріч подібній ситуації і повторювати її — справа дуже мало повязана з стабілізацією.

Ми бачимо таким чином, що низка умов, звязаних із тими процесами, які відбуваються в лоні російської нації, низка обста-

вин, що виникають із сучасних взаємовідносин серед керівних совітських чинників, веде до того, що можливості розвязки тих завдань, які поставила собі влада — стабілізації сучасного status quo, виглядають досить сумнівними і непевними. Ґарантій того, що сучасна влада осягне поставлену нею мету, нема.

***

СССР, як і колишня імперія, складається не з самого лише російського народу. Як минуле Росії, так і розвиток сучасних відносин у СССР, не можна уяснити і зрозуміти на підставі взаємовідносин і процесів, що мали і мають місце серед самої тільки російської нації. Національна справа в Росії, значіння якої було перед революцією 1917 року заховане з одного боку відсутністю можливости вільного вияву національних сил за обставин царського режиму, а з другого боку було затемнене російськими державно-національними концепціями, що панували і в історії і в пресі і в публіцистиці, з стихійною силою висунулася на перший плян після упадку імперії і стала тою центральною проблемою, коло якої обертався й обертається ввесь розвиток подій у СССР. Процес національного відродження, який із кінця XVIII і початків XIX віку захопив недержавні нації центральної і південно-східньої Европи, в свойому дальшому розвитку поширив впливи на схід Европи і на Азію, на всі ті величезні території, які належали до колишньої Російської імперії. Упадок монархії виявив, які слабі й механічні були ті звязки, що єднали народи імперії в одно державне тіло, які сильні були ті чинники, що змагали до розкладу Росії. Події революції виявили, що народи, які перебували в складі Росії, не зважаючи на те, що вони протягом довгих років визискувались російським центром, що вони віддавали панівній нації свої людські і матеріяльні сили, все таки посідають можливості для орґанізації свого національного життя і своїх національних держав. Процес національної самоорґанізації і творення основ власної державности у недержавних націй Росії проходив у багатьох випадках і з кращими наслідками і з більшим успіхом, ніж мало це місце в лоні російської нації, яка, здавалося б, в силу свого попереднього становища в імперії мала для цього значно сприятливіші умови. Якщо не всім народам, що входили до складу Росії, в період подій 1917—20 року вдалось осягнути ідеал своєї національної незалежности, то це аж ніяк не означає, що їх теперішній стан можна вважати за щось постійне, тверде й тривале. Справа поділу Росії, висунена подіями світової війни і революції, далі стоїть на денному порядку. Її розвязки ще не осягнено відділенням від Росії Фінляндії, Польщі, Латвії, Естонії і Литви.

„Добровільне" обєднання народів сходу Европи й Азії в Совітському Союзі не має орґанічного характеру. Воно було осягнене способами, які з добровільністю мають мало спільного. Визначна й рішальна роля в переведенні цього обєднання росій-

ської червоної армії є фактом, якого тепер не заперечують і офіційні російські джерела. Можливість успішної акції совітського війська в його боротьбі з народами, що змагали до національного визволення, в великій мірі була звязана з тим, що осередки промисловости, які обслуговували потреби армії, були сконцентровані внаслідок відповідних заходів дореволюційних урядів в російському районі.

Совітська національна політика не могла задовольнити вимог пригноблених національностей СССР. Чим була й у що обернулася національна державність у совітських умовах, це питання ми докладно висвітлили в попередніх розділах нашої праці.

Формула національної політики в культурних справах, на якій після певних вагань совітська влада стала остаточно — творення національних культур, національних формою і соціялістичних змістом — не є тою програмою, яка відповідає вимогам відроджених національностей. Коли навіть поминути способи практичного переведення цеї політики, при якій під виглядом соціялістичного змісту пригнобленим національностям СССР пропонується безкритичне наслідування російських зразків, у самій її основі є глибоке непорозуміння і груба помилка. Ця політика виходить з ототожнювання національної ґрупи з мовною ґрупою і вважає, що при евентуальній розвязці питання мови буде знайдена також і розвязка національної проблеми. Тимчасом мова є лиш одною з ознак нації і поняття мовної ґрупи не завжди покривається з поняттям національної ґрупи. Ірляндський національний рух користувався анґлійською мовою і змагання до відродження ірляндської мови припадають уже на той час, коли ірляндський національний рух був цілком оформлений. Швайцарська нація послугується трьома мовами, а для жидів справа національної мови ще й досі невирішена. Думати, що формальним управненням національної мови при забороні творити тою мовою культурні вартості, які виявили б специфічні властивості даної нації, можна задовольнити вимоги пригноблених народів СССР, означає, що автори цієї програми дуже мало орієнтувалися в силі й розвитку національних рухів. Ті з цих рухів, які мали свою історію, свої культурні надбання, неминуче мусять ставити і ставлять питання про свободу розвитку своєї національної творчости, національної не тільки формою, але й змістом[1]). Большевицька формула національної політики, може,

[1]) Відмітимо при цій нагоді, що совітські діячі люблять послугуватися твердженням, що гасло національної культури щодо змісту й щодо форми означає необхідно гасло творення буржуазної національної культури, культури панівних кляс. Цим твердженням оперував між иншим С. Косьор у своїм виступі на VIII надзвичайному зїзді совітів. Ці заяви є не більш, як порожня демаґоґія. Національна культура щодо форми й змісту може бути як буржуазна, так і соціялістична, якщо поняття соціялізму не обмежувати лише тою його інтерпретацією, яка визнана й ухвалена в Москві. Нагадаймо С. Косьорові і К-о цитату з Леніна, яку ми наводили на ст. 20-ій, про суздальську мазанину тих, які хотять установити для всіх націй той самий шлях до соціялізму.

задовольняє національні вимоги відсталих малих народів півночі і сходу СССР, що перебувають на примітивному ступні свого культурного розвитку, але вона дає дуже мало для національних рухів тих націй, що вирішують питання про майбутність СССР.

Дуже характеристичне, що совітські чинники, стаючи на ґрунт ототожнювання мовного й національного моменту в своїй формулі про національні культури щодо форми й соціялістичні щодо змісту, обирають цілком відмінні позиції, коли в останніх роках висувають концепцію совітської нації. Єдина совітська нація, ідею якої тепер інтензивно пропаґується, обєднується не мовою, а культурою. Окремі етнічні ґрупи, що їх совітські чинники хотіли б включити в цю єдину совітську націю, мали б користуватися своїми мовами, а моментом, що їх обєднував би, була б єдина совітська культура. Отже в цьому випадку большевики виразно розріжняють мову й національність.

Не можна проминути того, що в житті большевики реалізують ідею совітської нації значно простіше й елементарніше. Проклямована рівноправність національних мов фактично зводиться лише до допущення їх як допоміжного засобу при творенні культурних вартостей. Мовою вищих родів культурної творчости, мовою науки, загально-союзним засобом для взаємного порозуміння має передовсім бути мова російська. Таким чином на практиці концепція совітської нації є не що инше, як своєрідне сталінське видання концепції провансалізму національних культур усіх народів СССР, які мають дістатися згодом у братні обійми російської культури.

Цілком зрозуміло, що концепція совітської нації, особливо, коли мати на увазі її практичну реалізацію, так само мало може задовольнити вимоги пригноблених націй СССР, як і совітська концепція національних культур. Повторимо ще раз те, що сказали ми вище: вона не може задовольнити потреб тих національних рухів, які рішають про долю СССР.

Так само не можуть задовольнити потреб пригноблених народів СССР ті заходи, що їх здійснювала совітська влада в області економічної політики. Система будування народнього господарства СССР на основі єдиного загально-союзного пляну фактично означала занедбання спеціяльних інтересів окремих господарських районів, їх використання в інтересах цілого в тій мірі і ступні, яких ці останні вимагали. Ця політика була далека від гармонійного і всестороннього розвитку всіх господарських можливостей окремих частин Союзу, хоч лише таким способом можна було б забезпечити тривале піднесення рівня їх господарської культури.

Та й усі ті заходи, які мали на увазі задовольнити частково вимоги національних рухів, заходи несистематичні, часто між собою суперечні, здійснювані в багатьох випадках лише на папері — всі вони переважно належать до минулого. Проголошенням уже осягнутого розцвіту національних культур, проклямує-

ванням здійснення приязні й мирного співробітництва між народами СССР та встановлення між ними братерської солідарности совітська влада засвідчила, що вона вважає завдання своєї національної політики виконаними, а національну проблєму здіймає з порядку денного. Як ми знаємо, ці заяви робляться одночасно з деклярацiями иншого порядку: з систематичними підкреслюваннями тої керівної ролі, яку в Совітському Союзі відограє і мусить відогравати російський народ. Ця позиція в національній справі є одною з основних підстав тих стабілізованих відносин, які хоче закріпити сучасна влада новою конституцією.

Нема жадних підстав думати, що розвиток національних рухів у СССР піде иншими шляхами, ніж ішов він на Заході. Нема фактичних даних, що в СССР справді усунено міжнаціональну боротьбу, що в Совітському Союзі дійсно наступили міжнаціональна приязнь і братерство. Адже ж заяв у стилі тих, які робили П. Любченко, Г. Петровський та ин. совітські достойники, що їм ЦК ВКП(б) доручив репрезентувати національності СССР, трактувати, як арґументи варті уваги, не приходиться. Сталін, коли він у своїй доповіді на VIII зїзді совітів говорить, що національне питання в СССР розвязане, починає очевидячки суперечити своїм власним думкам, висловленим у тій же таки самій доповіді. Малюючи еволюцію взаємовідносин між соціяльними ґрупами в СССР, Сталін констатує, що економічні й політичні суперечності між ними ще не зникли — вони лише зникають, падають — що процес цей іще не закінчений і що безклясове громадянство, позбавлене економічних і політичних суперечностей, є для СССР справа майбутнього. Яким же способом при признанні факту наявности в СССР цих суперечностей можна говорити про вже налагоджене міжнаціональне співробітництво, про вже існуюче братерство між народами СССР, це лишається секретом совітського диктатора.

Є всі підстави твердити, що в СССР відбувається процес цілком протилежний тому, про який говорив Сталін. Там не лише не запанувала міжнаціональна ідилія, а відбувається зріст значіння національної проблєми; при цьому цей процес у звязку з ухвалою нової конституції набирає інтензивніших темпів, ніж мав він до цього часу. Совітська влада перебрала в свої руки в цілому обємі керму культурного, економічного й політичного життя Совітського Союзу. В звязку з цим кожен вияв ігнорування національних потреб кожної національної ґрупи в СССР в очах мас, приналежних до цієї ґрупи, набрав упрощеного характеру: його ставлять на рахунок владі, в ньому обвинувачують владу, він родить незадоволення, викликає ворожу реакцію до неї. Причини національного утиску, які в державах, що не базуються на принципі омніпотенції державної влади, в умовах СССР прозорі й ясні. Зі зростом централізації, з усе поступаючим збільшенням впливів і значіння загально-союзного центру й ліквідацією прав національних республик серед народніх мас пригноблених націй СССР щораз ширше й більше оформлюються сепаратистські

тенденції. Тим джерелом, з якого виходять іґнорування національних потреб, національні утиски і національний гніт у найріжноманітних його формах, є Москва. Через те — геть від Москви. Це гасло, яке на Україні — та не тільки на Україні — висували Хвильовий і Скрипник, думаємо, мало і має за собою значно ширший зміст і більше розповсюдження, ніж подають про це офіційні джерела.

Заведення нової конституції, яка завершує процес уніфікації СССР, сполучене з тенденціями підкреслити російський характер і російські завдання совітської влади, очевидно, в справу національних взаємовідносин у Совітському Союзі вносить елементи ще дальшої й більшої виразности. Якщо не стояти на тому погляді, що національні рухи недержавних національностей у СССР розвиваються на підставі якихсь спеціяльних законів, властивих лише сходові Европи, то буде ясно, що наслідки заведення нової конституції можуть бути лише одні: дальший, ще інтензивніший зріст сепаратистичних настроїв. Справа поділу СССР не лише не усувається з порядку денного, а стає ще актуальнішою.

***

Першим і основним питанням серед нерозвязаних національних проблєм СССР є українська справа. Головним етапом у процесі поділу Совітського Союзу є сепарація України, відбудова української державности. Свідомість тої першорядної ваги, яку для майбутньої долі СССР має Україна, представники сучасної влади засвоїли в повній мірі. Раз-у-раз у своїх декляраціях протягом останніх років вони вертаються до української проблєми і намагаються переконати себе й инших, що Україна назавжди лишиться невідємною частиною Совітського Союзу. Постійне повторення тих самих тверджень про невідривність України від СССР свідчить якраз про протилежне: про те, що самі совітські провідники цієї певности не мають.

Своєрідність становища України в порівнянні з становищем инших поневолених національностей у СССР полягає в факті того надмірного господарського визиску, що виявляється тут у таких інтензивних формах, яких, мабуть, не можна стрінути ні в одній з инших частин Совітського Союзу. Багатства України використовувались і використовуються для здійснення загальносоюзних господарських завдань у найширших розмірах із величезними втратами для нормального розвитку витворчих сил України і при найвищій експльоатації населення України. Протягом майже цілого періоду панування совітської влади Україна була основним джерелом для постачання збіжжя для російських районів і російських міських та промислових центрів. Оскільки система державних заготівель збіжжя побудована на величезній експльоатації селянства — урядова ціна збіжжя, як відомо, не стоїть у ніякому відношенні до коштів виробництва — постійне відбирання всіх лишків збіжжя на Україні мало

й має за свій наслідок систематичний підрив можливостей розвитку сільського господарства. Коли совітська влада в цілях піднесення тої кількости збіжжя, яку вона одержувала від селянства, стала на шлях переведення колективізації, Україна була тою частиною Союзу, де колективізація переводилась з особливою поспішністю і в найширших маштабах. Періодичні голодівки, які переживала Україна за совітських часів, стоять у найтіснішому звязку з загальною системою господарської політики сучасної влади.

Промислова політика совітської влади на Україні, передовсім політика в обсягу камяновугільної промисловости, базувалася на хижацькому використовуванні українських сирівців для промислової відбудови центральних російських районів СССР. З того часу, коли на порядок денний совітської політики була поставлена справа реконструкції господарсьої структури СССР і створення промислових осередків на сході, Україна що далі, то виразніше починає відогравати ролю району, інтереси якого занедбуються і сили якого використовуються для створення нових промислових східніх осередків. В інвестиційній промисловій політиці центральної влади вражає отверте трактування України. яко країни, що належить до Совітського Союзу лише тимчасово: в залежності від цього визначається характер і розподіл промислових інвестицій по окремих частинах України, в звязку з цим стоїть виразне й систематичне занедбання господарських потреб Правобережжя і Лівобережжя.

Економічний визиск України, що виявляється в дуже різких і очевидних формах, надає національній проблемі на Україні специфічний характер. Сепарація України і відбудова української державности є справою не лише реалізації національно-визвольних змагань української нації, але в такій самій мірі справою можливости нормального економічного розвитку української території, справою не лише реалізації національно-визвольних змагань української нації, але в такій самій мірі справою можливости нормального економічного розвитку української території, справою, в якій однаково зацікавлене ціле населення України, не лиш українці, але й усі національні меншості, що перебувають на території України.

Вузол економічних і національних суперечностей між Україною і Росією в жадній мірі не розвязано оголошенням нової конституції. Довершення господарської централізації, зафіксоване в ній, в звязку з сучасною лінією господарської політики СССР, що має на увазі дальшу розбудову східніх районів Союзу і величезні інвестиції стратеґічно-господарського характеру на Далекому Сході, в дальшій мірі збільшують визиск України, зроблять ще виразнішим її характер кольонії, природні багатства і господарські можливості якої використовуються в інтересах метрополії.

Підкреслення російського напряму в політиці центрального

уряду згідно з старими тенденціями російської влади дає в першу чергу свою реакцію на Україні поруч із Білоруссю. Не може підлягати сумніву, що в потягненнях совітської національної політики останніх років на Україні відживає — свідомо чи несвідомо, це нас обходити не може — традиційна російська концепція єдности „русского" народу, виплекана протягом століть російською державною думкою. В звязку з тим справа розвитку української національної культури, навіть з єдино тепер визнаним соціялістичним змістом, у совітських колах зустрічає чи не гірше трактування, ніж справа розвитку національних культур инших національностей СССР. Довершення уніфікаційного процесу, переведене новою конституцією, не може обіцяти для розвитку української національної культури жадних сприятливих перспектив.

Під оглядом політичним нова конституція переводить оформлення ліквідації УССР. Ця ліквідація, яка здійснювалася протягом низки років, закінчена тепер без усякої боротьби і спротиву. Навпаки, її проголошують у супроводі врочистих заяв повної згоди і признання представників совітського українського народу П. Любченка й К°. Думаємо, що ця безболісна ліквідація української совітської державности не випадкове явище і що в цьому факті має місце своя закономірність. Довгої і впертої боротьби протягом десятків років вимагала від Москви ліквідація української державности XVII—XVIII віків. Відбудована в 1917—18 роках українська національна державність стала різкою і виразною межею в українському розвитку: її гасла зробились основою збройного чину української армії, збройна боротьба реґулярної української армії і повстанчих загонів тяглася цілу низку років, гасло української національної державности далі лишається тим основним і єдиним осередком, коло якого концентруються всі українські змагання, ціла українська національна справа. Не так було і не так є з українською совітською державністю. З попередніх сторінок ми знаємо обставини, за яких вона виникла. Було висунено це гасло в противагу гаслові української національної державности при повній непідготованості для його прийняття тих кол, що стояли за владу совітів на Україні. Воно було піднесене за тих обставин, коли загалом ті сили, які стояли за владу совітів на Україні, були остільки незначні і незорґанізовані, що без визначної допомоги російської совітської влади не могли б удержати совітський устрій на Україні. Це не могло не накласти свого виразного й рішального відбитку на цілий перебіг творення української совітської державности. Прихильником і провідником цієї концепції в її властивому розумінні був лише невеличкий гурток української комуністичної інтеліґенції, який спирався на дуже обмежені кола комуністично настроєного українського селянства й робітництва. Цей гурток ані орґанізаційно, ані ідейно не уявляв із себе жадної єдности. Входили до нього найріжнород-

ніші елементи: колишні члени української соціяль-демократії (Галичини й Наддніпрянщини), партії соціялістів-революціонерів, які свою еволюцію до комунізму в його російському виданні відбули одні через УКП, другі через партію Боротьбістів. До цих елементів, після того, як їх було леґалізовано і принято до російської комуністичної партії, приєднався ще невеликий гурток свідомих національно українців ізпоміж членів ВКП(б), які перебували в ній ще до революції, або були приняті в революційні роки. Цей чисельно незначний гурток, незвязаний поза межами офіційної програми ВКП(б) тіснішими орґанізаційними або ідейним звязками, при тих умовах, які існували на Україні, не міг створити з проклямованої української совітської державности реально існуючий факт, зробити з неї щось більше, ніж експозитуру Москви.

Був спільний момент, спільна риса, яка свого часу єднала українських і російських комуністів: їх віра в світову соціяльну революцію, до якої революція на сході Европи мала бути лише прольоґом. Перейняті цією вірою українські комуністи зреклися концепції української національної державности, яка їм видавалася вже пережитим етапом соціяльного розвитку, й увірували в союз соціялістичних республик, який у міру розвитку соціяльної революції мав до свого осередку, утвореного на сході Европи, приєднувати щораз нові держави і нові народи. Надії на соціяльну революцію завели. Російські комуністи в своїй більшості дуже швидко перебудували свої концепції і стали під фірмою СССР здійснювати ідеали і завдання російської державности, визначені її попередньою історією та її ґеополітичним становищем. Цю перебудову російські комуністи могли перевести з тим більшою легкістю, що в їх захопленні утопією соціяльної революції за перших років совітської влади були виразні елементи російського месіянізму. Для них концепція соціяльної революції при провідній ролі Москви була більш або менш свідомим виявом їх російського патріотизму, їх національного почуття. В иншому становищі опинились українські комуністи з крахом надій на світову соціяльну революцію, з початком відбудови під фірмою СССР російської державности з її традиційними цілями — вони опинилися без ґрунту, без ідеї, без концепцій. Дуже характеристичне з цього погляду те, що головний і чи не єдиний ідеольоґ української совітської державности М. Скрипник після довгих і впертих шукань місця для неї в рямцях совітської системи в тих її формах, які вона прибрала в результаті свойого розвитку, скінчив самогубством. Та ґрупа, яка щиро стояла на позиціях української совітської державности, збанкрутувала. Зафіксування ліквідації УССР в новій конституції вносить у положення на Україні новий елемент виразности й ясности. Совітська влада опиняється тут без жадної опори, без жадної соціяльної бази поза адміністративним апаратом і тими колами, існування яких звязане з його перебуванням на Україні.

По цілій лінії — під оглядом господарським, національним і політичним — відносини на Україн набрали з заведенням нової конституції повної виразности. Загострення суперечностей між Росією і Україною досягло свого апоґею.

Сучасний епізод з установленням совітської влади на Україні за допомогою російської червоної армії, — який для нас, що його переживаємо, виглядає надто затяжним, але який в історії нації все таки лишається епізодом, — не змінив і не в силі змінити тих шляхів, якими йшла і йде історія українського відродження. В умовах української совітської дійсности наростають і формуються сили, які усвідомлюють ті суперечності, що існують між Україною і Росією. Вони роблять із фактів цих суперечностей належні висновки і на них базують свою акцію. Сила пробудженого національного почуття, яка в результаті сучасної совітської політики може лише зростати, дає і буде давати свої наслідки. Проблема поділу СССР і відбудови української державности в процесі дальшого розвитку подій на сході Европи знайде свою розвязку.

ЗМІСТ.

Стор.

ВСТУП 3

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ 7

Звязок ідеольогії комунізму з попередніми російськими ідеольогічними концепціями. Погляди російських комуністів на національну справу до 1917 року. Позиції в національній справі Леніна перед 1917 роком та його становище щодо України. Революція 1917 року і національна політика комуністів. VIII зїзд і VIII конференція комуністичної партії. X зїзд комуністичної партії. Формулування принципів національної політики партії на XII зїзді і нараді ЦК в червні 1923 року. Переведення постанов XII зїзду на Україні. Зміна національної політики в період ґенеральної лінії.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ 73

Взаємовідносини між комуністичною партією і совітською владою. Політика совітської влади в її зносинах із Центральною Радою. Мирові переговори 1918 року. Совітська влада і Директорія. Відносини між російською владою і совітською Україною в рр. 1919—1922. Утворення Союзу совітських республик і вироблення його конституції. Розвиток централістичних тенденцій у совітському законодавстві після ухвалення конституції 1923 року.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ 117

Історія повстання проєкту нової совітської конституції. Причини, що привели до совітської конституційної реформи. Проєкт нової совітської конституції, як дальший етап на шляху уніфікації СССР. Всенародне обговорення проєкту і приняття його надзвичайним VIII зїздом совітів. Вироблення і приняття конституції УССР.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ 154

Перспективи стабілізації відносин, зафіксованих новою конституцією, в світлі взаємовідносин сил серед російської нації. СССР і роля в ньому неросійських національностей. Нова конституція і Україна.

TREŚĆ.

Str.

WSTĘP 3

ROZDZIAŁ I. 7

Związek ideologji komunistycznej z poprzednimi ideologiami rosyjskimi. Poglądy komunistów rosyjskich na sprawy narodowościowe przed r. 1917. Stanowisko Lenina wobec kwestii narodowościowej przed r. 1917 i jego stanowisko wobec Ukrainy. Rewolucja 1917 roku i polityka komunistów. VIII zjazd i VIII konferencja partii komunistycznej. X zjazd partii komunistycznej. Sformułowanie zasad polityki narodowościowej partii na XII zjeździe i na naradzie centralnego kemitetu w czerwcu 1923 roku. Wprowadzenie w życie uchwał XII zjazdu na Ukrainie. Zmiana polityki narodowościowej w okresie „linii generalnej".

ROZDZIAŁ II. 73

Stosunek między partią komunistyczną a rządem sowieckim. Polityka rządu sowieckiego wobec Centralnej Rady. Rokowania pokojowe 1918 roku. Rząd sowiecki a Dyrektoriat. Stosunki między rządem rosyjskim a Ukrainą sowiecką w latach 1919—1922. Utworzenie Związku republik sowieckich i opracowanie jego konstytucji. Rozwój tendencyj centralistycznych w ustawodawstwie sowieckim po uchwaleniu konstytucji 1923 r.

ROZDZIAŁ III. 117

Dzieje projektu nowej konstytucji sowieckiej. Przyczyny sowieckiej reformy konstytucyjnej. Projekt nowej konstytucji jako dalszy etap na drodze ku unifikacji ZSSR. Dyskusja ludowa nad projektem i jego uchwalenie przez VIII nadzwyczajny zjazd sowietów.

ROZDZIAŁ IV. 154

Perspektywy stabilizacji stanu rzeczy odzwierciedlonego w nowej konstytucji w świetle układu sił wewnątrz rządu rosyjskiego. ZSSR i rola odgrywana w nim przez narody nierosyjskie. Nowa konstytucja a Ukraina.

TABLE DES MATIÈRES.

Page

INTRODUCTION 3

I-ÈRE CHAPITRE 7

Rapports entre l'idéologie du communisme et les précédents systèmes idéologiques russes. Les communistes russes et la question des nationalités avant 1917. L'attitude de Lénine, avant 1917, à l'égard du problème des nationalités et de la question ukrainienne. La révolution de 1917 et la politique des communistes à l'egard des nationalités. Le VIII-ème congrès et la VIII-ème conférence du patri communiste. Le X-ème congrès du patri communiste. Le XII-ème congrès et le comité central du parti fixent, en juin 1923, les principes de la politique à suivre à l'égard des nationalités. La réalisation des décisions du XII congrés en Ukraine. Le revirement de la politique au cours de la période de la „ligne générale".

II-ÈME CHAPITRE 73

Les relations entre le parti communiste et le gouvernement soviétique. Le gouvernement des Soviets et la Rada Centrale. Les négociations de paix en 1918. Le gouvernement des Soviets et le Directoire. Les relations entre le gouvernement russe et l'Ukraine soviétique en 1919—1922. La formation de l'Union des républiques des Soviets et l'élaboration de sa constitution. Les tendances centralistes dans la législation soviétique après la promulgation de la constitution de 1923.

III-ÈME CHAPITRE 117

L'histoire du projet de la nouvelle costitution des Soviets. Les causes de cette réforme constitutionelle. Le projet de la nouvelle constitution des Soviets en tant qu'étape vers l'unification de l'URSS. La discussion populaire du projet et le vote de la Constitution par le VIII-ème congrès extraordinaire des Soviets.

IV-ÈME CHAPITRE 154

Les perspectives de la stabilisation de l'état de choses fixé dans la nouvelle constitution. L'URSS et les peuples allogènes. La nouvelle constitution et l'Ukraine.